

УКРАЇНСЬКА
КЛІО

Іван Корсак
ДІТИ ЯФЕТА

Іван Корсак

ДІТИ ЯФЕТА

Роман

Ярослав
Вал
Київ 2010

*Автор висловлює найщирішу вдячність
Наталії Гатальській, Віталієві Кушніру, які так багато
зробили для повернення славного імені родини Липинських,
дякує Волинському краєзнавчому музеєві, працівникам
Волинського обласного архіву, насамперед
Антоніні Кравчук, істинно подвижницькому колективу
Волинської обласної наукової бібліотеки
імені Олени Пчілки на чолі з Людмилою Стасюк
та багатьом іншим, кому не байдужа наша земля
і достойні люди її.*

Видавнича рада:

Віктор Баранов, секретар НСПУ, головний редактор журналу «Київ»; **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Сергій Грабар**, письменник; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Шевченківської премії; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Шевченківської премії; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Лілія Максименко**, головний редактор видавництва «Ярослав Вал»; **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошицький**, директор видавництва «Ярослав Вал».

*Я хочу, щоб була Україна, щоб був український державний лад на
моїй рідній землі, і знаю, що як не буде України, як не буде нашої
Української Держави, то я і нащадки мої не зможемо на своїй
землі по-людськи жити.*

В'ячеслав Липинський.

I

Чорні дими здіймалися в небо над палаючими домівками тої весни 1918 року, звивисті й химерні сліди на чорному тлі викреслювали злі та тріскучі, нервові жовті іскри, і спроквола осідала кіптява на молодий, ще зовсім цнотливий яблуневий цвіт, на скручене й попечене, недавно навіть трохи липке яблуневе листя, щойно вигулькнуле на Божий світ.

Чорні дими здіймалися, клубочилися і лиховісно пливли над українськими селами, як ішли війська Муравйова на Київ. А ще почастішали ті ядучі дими, коли вже гнали назад муравйовців — ще перед тим, як кинуть прибульці запаленого сірника. Голодні й заздрісні, жадібні очі никали поспіхом стінами й закутками багатших осель: чим би пожитись навтьоки. До банди військової враз долучалися грабіжники звичайнісінькі, нерідко з сусіднього села, і ніхто вже не здатний був розрізнити, якої то масті навідалися гості.

Селянина Левка Зануду з силою штовхонули у дім В'ячеслава Липинського у Русалівських Чагарах, що за п'ять верст від самої Русалівки на Уманщині.

— Ти останніми роками доглядав господарку ось цього пана. Тільки ти, Левку, знаєш, де заховав він свої цінності.

— Люди добрі, доглядав я насправді, як на війну забрали Липинського, — виправдовувався чоловік. — Але він нічого цінного мені не лишив.

— Не крути, Левку. Нам доказали, що минулої ночі ти щось виносив і тихцем закопав. Ану, подивися нам у вічі!

— То правда, — спокійно, не кліпнувши, подивився Левко. — Я виносив і закопував книги. Вони вам ні до чого, а часи, самі бачите, вже які...

— Бреше й цього разу, — байдужим, без відтінку звуку і кольору, якимось лінивим голосом проказав старший поміж негаданих тих гостей. — Зв'язати його й на віз, бо нам тікати пора. А дім підпалити.

Знімався ядучий дим над садибою, і чорним ставав сліпучо-білий до того яблуневий цвіт.

Уже в Антонівському лісі, як кілометрів з десяток від'їхали, знову за Левка стали братися.

— Скажеш чи ні?

— Хлопці, не знаю, голову навідріз даю, — клявся Левко. — Та й не було у Липинського, певне, нічого, бо дім будував, господарку на ноги ставив...

— Голову — так голову, — подобрішав раптом старший з ватаги. — Ану, Грицю, покажи, чого ти вартуєш...

Григорій, який жив у сусідньому селі, бо в самій Русалівці революціонери досі чомусь не водилися, рвучко вихопив шаблю.

Закривавлена голова Левка Зануди покотилася узгір'ям, підстрибуючи на горбках, і здивований останній погляд вихоплював по черзі то пронизливо синє весняне небо, то сіре і зблякле торішне листя, що пахло старим вином.

Хтось переказав у село — й тіло Зануди, тільки без голови, повернулося у Русалівку.

Як ховали Левка, то батюшка наказав спершу зняти вічко труни.

— Не можу я правити над таким покійником, — крутнув він головою. — Як знайшли тіло, то й голову, може, вдасться знайти.

Ніде діватися, поїхали чоловіки шукати. І таки знайшли під виворотом старого дерева, куди з розгону закотилася відрубана шаблею голова.

А дім Липинського спершу горів спроквола, мов лінувався вогонь чи не хотів братися за таке непоштиве діло, але коли доповзли язики полум'я до бібліотеки і до архівних матеріалів, то весь спалахнув ураз. Вогонь виривався через вікна, обійняв в істинно гарячі обійми дах, а чорні дими відносив вітер, що невідьзвідки узявся раптово в тиху погоду, натомість нові чорні ядучі клуби десь зароджувалися в глибині будинку. Горіла одна з найкращих українських бібліотек, роками збирані архівні матеріали, а ще рукопис «Історії України», що його розпочав В'ячеслав Липинський, але не мав змоги завершити, бо забрали його на війну. Першу світову...

Перед війною В'ячеслав Липинський писав листа Михайлові Грушевському.

«Високоповажний Пане Професоре!

Ваша картка не застала мене в Затурцях. Від пару місяців живу вже у себе на хуторі в Уманщині. Вашу картку переслали мені допіру цими днями і тому так пізно одписую.

Зі статтею про Яблоновського мені чомусь не ведеться. Тепер живу в таких умовах, котрі виключають всяку можливість літературної праці. Мені доводиться заводити хазяйство в степу. Не маю, по правді кажучи, навіть де писати як слід, не кажучи вже про книжки, спокій, потрібний для умової праці, і т. інше. В день хазяйство, постройка хати і т. д., а в ночі — стережись, щоб хулігани якісь не застудили не приготованим. Страх багатько бандитів розвелось в Україні, а особливо в наших околицях. Мало не кожного дня грабіжки, підпали, убивства і то так, начеб для

спорту. От перед кількома тижнями в нашому селі Русалівці (5 верстов від мого хутора) молоді заможні парубки вбили стару, в нічім не повинну селянку, страшенно поперед над нею знущаючись. Сумно, невимовно сумно дивитись на теперішнє наше селянське життя. Це, зрештою, спонукає до тим інтензивнішої праці освітньої на селі. Щоб тільки вдалось переломити оце віками посіяне недовір'я, визволитись від цієї віками проклятої історичної спадщини, котра українських «дуків» і українську «голоту» поділила на два непримиримі, готові на все — за для взаємного нищення, табори. А так — денаціоналізація зверху (рахуючи до цих верхів і заможніще селянство, котрих дуже багато в цих околицях) і знизу, немов-би на злість одні другим, «на збитки», вживаючи дуже поширеного тепер по наших селах терміну. Даруйте, Пане Професоре, що розбалакався про інше, а не про статтю, за яку Ви мене питали. Тепер отже написати її не можу. Може, в зимі виберусь на пару тижнів до Галичини (моя родина в Кракові), тоді напишу.

Кланяюсь низенько Вам і Вашій дружині з високою пошаною.

Вячеслав Липинський

хутір Русалівські Чагари

поч. ст. Буки, Київської губернії, Уманського повіту
(Колишня Буцька сотня Уманського полку!).

...І ось настав той скорбний день.

Ховали русалівського селянина, давнього друга В'ячеслава Липинського, Левка Зануду. Тіло покійного лежало в труні нерухомо, але голова його була вільною. І коли віз, на якому везли вбитого, злегка похитувався, то так само похитувалася з боку на бік голова небіжчика.

Та голова, із синцями й подряпинами, ніяк не хотіла згодитися з димами, що пливли понад сумирними селами, з понівеченням предковічних устоїв люду цього, та голова, навіть мертвою, боронилася від руйнування звичаю прадідівського...

То вже згодом В'ячеслав Липинський видаватиме славетну книгу «Україна на переломі» і напише поперед вступного слова щире присвяту:

«Памяти дорогого Друга, селянина з Русалівки на Уманщині Левка Зануди, убитого руйніками України на весні 1918 року».

Але ще тоді, як надійшла звістка про наглу смерть його друга Левка, замислив написати Липинський про цю біду. Бо то біда більша, ширша і глибша, передчасна кончина однієї доброї людини була лише частинкою її, однією лише дрібкою, тому не важило навіть прізвище розбійника лютого; зродилася біда не разом з цим убивцею, вона давня, її хамське коріння пронизало товщу століть — просто у час теперішній спричиняє вона заграви пожеж багатших садіб та смерть ні в чому не винного люду. Він напише, як судитиме Бог, і то буде достеменний портрет, наблизений до фотографічного, цього давнього лиха.

А як везли Левка Зануду, то багацько люду побачило, що не подобалося щось йому, наче муляло. Голова його, від тіла відділена, все з боку на бік хилиталася і перечила чорній кіптяві на яблуневому цвітові, мов хотіла востаннє нагадати, що не личить жити по неправді й крутні, що не заздрість та жадоба мають правити світом...

2

Чорна звістка про випадок той сумний у Русалівських Чагарах щемливою скалкою засіла в серце Липинському, і ніяк він не міг тої скалки позбутися, хіба як навіть силувався висмикнути якось, то лише гірше й гіркіше боліло, нило й смоложило.

Чого ж воно так, довго ще не сходило з думки В'ячеславі, що люд однієї землі все ділять настирно й уперто на дуків та не дуків, то розсварюють, копірсаються, часто-густо незграбно і неоковирно, в корінні етнічному, то по-фарисейськи кожен прагнув Всевишнього собі привласнити, впускаючи поміж народу нову ворожнечу. Можна бути щирим католиком, і він ним є та завше буде, але з цього не виходить ніяк, аби цькувати на православ'я і копати найглибший рівчак між українцями, ворогами вважати чи не дев'ять десятих нації.

Уперше Липинський зіткнувся з цим, коли був учнем Першої київської гімназії, юнаком сором'язливим, який тільки очима кліпав при солонішому трішки жарті. То сталося на крайовому з'їзді шкільних корпорацій Правобережжя.

— Гадаю, нам слід створити одну спільну корпорацію римо-католиків і православних, — В'ячеслав окинув запитальним поглядом неспокійний зал. — І діяти вона має на ґрунті української територіальної приналежності.

Виступи юних промовців запальні й гарячкові, аж обличчя іноді зашаріються: ні, вони не проти української самостійності, але творити її мають винятково українські руки, тільки аби з того Польща щось добре мала; тому об'єднання в таку корпорацію неможливе.

Вони так довго в'язали ціпи, кожна сторона щомоці перетягувала до себе іншу, на свій, найправовірніший бік, як перетягують на сільському святочному гулянні канат, якого здебільшого заміняло найкріпше вужище, — щосили кожен тягнув, аж жили випиналися на руках і червоніли з натуги очі. Ногами упиралися, рівчаки ними рили — воловодилися, тупцялися, але так ніхто з них гору взяти не міг.

— У такому разі я покидаю польську громаду і йду до українців, — піднявся ще раз Липинський, аж

загірчило у нього в роті, мов перцю пекучого півстручка відкусив. — Особистою відповідальністю маємо творити ту самостійність — і не гречно вогонь загірбати чиймись руками.

Гіркоту нерозуміння, що тихо спадала на душу, мов попіл на пригасле вже пожарище, могла тоді ослабити тільки матір, Кляра з роду Рокицьких, її розважливе слово. Вже через роки напише Липинський: «Дорога Мама завжди допомагала мені в моїй праці для української ідеї, що сьогодні починає бути ясна та зрозуміла навіть для тих, що донедавна ще ставились до неї вороже та з байдужістю».

Через оту роздільність, та ще заздрість і злобу людську, добрий приятель та помічник Левко Зануда пішов у землю русалівську, а в небо над твоїм хутірцем знімалися разом з димами та колючими іскрами твої архіви, книги й рукописи... І серед них — рукопис об'ємної історичної праці, яку ти, В'ячеславе, почав писати ще перед війною, писати під поглядом, трохи відмінним від узвичаєного досі істориками, без сльозливо-сентиментальних прояв історичного життя нації... Тепер маєш ти відновити, що стліло на попіл від лихої руки погромника, та продовжити те, що зачинав у праці «Шляхта на Україні», у статтях до київського журналу «Przegląd Krajowy», що його з поміччю добрих людей заснував, в публікаціях у газеті «Рада». А серед іншого маєш сказати про свою шляхетську верству, хоч і спольщену зверху, але в душі таку ж українську, як залишалася українською вся мало-свідома, із замуленою почасти пам'яттю, вся сорокамільйонна нація.

Роки війни у царському війську не тільки забрали час і ненаписані книги, а й відібрали решту нехитрого доти здоров'я — у східнопрусській кампанії в армії генерала Самсонова із форсування ріки приключилося

запалення легень, а згодом і туберкульоз... Через силу маєш продовжити те, що встиг в час навчання в університеті Ягеллонському, згодом у Женевському, що прихапком написав поміж клопотами на землі, в Русалівських Чагарах.

Ти знав, що непросту обираєш дорогу, бо й куряви, певне, на ній чимало, і перечепитися можна не раз, та ще й падати доведеться під пересмішки і глум найперше тих, кого вважав побратимами чи принаймні попутниками.

Кличуть тебе у Львів 1911 року. Андрій Жук, Левко Юркевич, Володимир Степанківський, Володимир Кушнір збираються на таємну нараду — треба діяти, на війну заходить, ще, правда, не готує вона голосними гарматами, але той віддалений гул уже чутий не тільки в дипломатичних салонах.

І тут, як заведено, відразу опиняється товариство на розстанях доріг, кожен в інший бік тиче рукою, кожен вважає тільки свій облюбований шлях найправдивішим. Степанківський з Кушніром з-поміж них обирають «австрофільський», ще хтось «австрофільство» за тактику тимчасову хіба бере, а Юркевич, якого ще із Києва хлопчаком пам'ятав — як гасав той коридорами гімназійними, — взагалі на дорогу «клясову» оком накинув.

— Тільки наша національна сила має постати, тільки вільна Україна по той і по сей бік Збруча, — зі сподіванням вглядався в обличчя кожного з товариства, аби упевнитися, чи знайдеться порозуміння, бо до Першої світової за такі твердження іменували тебе поштиво не раз вар'ятом.

Хай не все збулося, про що на перемовинах домовилися, хай не склалося з виданням «Вільної України», хоч уже й коректуру першого номера тихцем вичитували. Ти подав низку статей під спільним заголовком

«Другий Акт». Визволення, почате Богданом Хмельницьким, ішлося у матеріалі, було актом першим, тепер вже набіг час другого акту, звільнення з-під російської займанщини. Кушнір написав «Конфлікт Австрії і Росії», Темницький — «Чого ми від Австрії жадаємо?», Крип'якевич подав ґрунтовний матеріал «Богдан Хмельницький і Москва».

Та забракло коштів...

Зате жваво став діяти Український інформаційний комітет, нав'язуючи нитки взаєморозуміння із західним світом. Уже згодом, як таки задвигтять очікувана війна, запрацює «Союз визволення України», для якого заздалегідь тобою писаний «Меморіал». Справу продовжить наступна праця — 1912 року вийде в Кракові книга «Z dziejów Ukrainy», присвячена пам'яті В. Антоновича, П. Свенціцького, Т. Рильського. Та книга з краківських вулиць небагом буде в крамничках на вулицях львівських, і не тільки — незвіданими й незбагненими дорогами, навіть підводами дядьківськими, під клекіт коліс на розбитих дорогах, піде Україною.

Війна і царська армія відібрали роки життя та ненароджені книги, але як гримнула лютнева революція сімнадцятого, то затряслася імперія і сипатися почала, як зі старої і занехаяної будівлі падає цеглина за цеглиною, пилюга й труха осідає, — настала пора рішучих дій. Разом з іншими одностумцями береш участь в українізації кавалерійського полку в Полтаві, де останнім часом довелось служити, і клопочешся перед Центральною Радою затвердити полк як офіційну українську структуру. А там пани-соціалісти навідріз відмовили, тільки блимнули скрива:

«То ж поміщик, у нього маєтки на Уманщині та на Волині...»

Від Ноевого сина Хама пішла ця заздрість, — подумав тоді Липинський, — заздрість до свого брата

Яфета, завидки на щирю душу без зарозумілості й глупої пихи, на добре діло, вчинене без зловтішної підмішки. Він-бо просто землі хотів дати лад, вивчену в університетах агрономію на поле русалівське тужився пересадити; зрештою, не належав ніколи до великих землевласників, навіть з середніми у тих краях рівнятихся не міг зі своїми, відписаними дядьком Рокицьким, ста сімдесятьма гектарами. Просто в Яфета було почуття спільності, а Хам ніяк не здатний здолати свою окремішність та заздрісну, непосильну для нього злобу — від тої злости, як від затяжкого лантуха за плечима, аж осідає людина та наливаються очі кров'ю...

3

Невимушено, мов знайомі були давним-давно, хоча бачилися досі лише два-три рази, запросив Липинський Дмитра Дорошенка на важливу зустріч.

— Приходьте на з'їзд українців польської культури... То тут відбудеться, у Києві, на вулиці Фундуклеївській, у помешканні пані Стефанії Вольської.

Їх познайомив якомсь Федір Матушевський, що вже мав ім'я літератора, проте куди більше, не від доброго життя, друкувався під псевдонімами: друзі нарахували тих псевдо і криптонімів понад сорок та й облишили, за марної праці, рахувати далі.

— Липинський є завзятим непосидою, — розказував Матушевський Дмитрові Дорошенку. — За останній час він об'їхав низку міст і містечок нашого Правобережжя, виголошував відчити, що не всім подобалися, кликав до повороту в свою давню, себто українську народність. А ще в Кракові видав на основі тих відчитів книгу «Шляхта на Україні: її участь

в житті українського народу на тлі його історії». Оце було галасу, було гвалту, шляхта бігала книжковими крамницями, скуповувала поспіхом книгу і нищила.

У помешкання в глибині затишного дворика пані Вольської поважні люди приходили зранку, сторожко озираючись, і то старалися перебувати поодиночі, аби не викликати зайвих підозр, тут же обідали і так само поодиночі розходилися увечері. А. Станевич, Л. Седлецький, який буде знаний під псевдо Сави Крилача, Й. Волошиновський, чиє ім'я здобуде популярність як редактора «Світової Зірниці», дядько Липинського Адам Рокицький та інші вихідці з Лівобережної України знайомилися з правобережцями Сергієм Єфремовим, Федором Матушевським, Євгеном Чикаленком, яких швидше за звичкою звали так, бо з різних вони країв походили; в одних уже вуса побіліли та скроні, мов паморозь рання їх прихопила, а інші хіба недавно навчилися бритву тримати.

Такі розлогі тривали дискусії: а чи то можливо так жити на одній землі, щоб ніяку мову не скривдити, нічию минувшину не образити? Тим паче, як вона така непроста та минувшина, а чи то мислимо?

Навіть образи були і ледве потишений гонор, та в резолюції все ж зійшлися — тут присутні із шляхти є українцями польської культури, вони визнають себе громадянами України, яких доля століттями пов'язала з її єдиним і безсумнівним господарем, українським народом...

Зате в готелі, вже на банкеті опісля з'їзду, ніяк не сварилися українська і польська пісня; на гурти меншенькі поділившись, як заведено під час застілля, перезнайомилися ближче, оповідали бувальщини. Липинський, який сидів поряд з Дорошенком, розказував, як непросто провадити просвітянські справи

в його рідних Затурцях, а Дорошенко й собі розказав, як... не став він головою «Просвіти».

Дмитро Іванович таки щиросердно допомагав просвітянам, і очільником своїм хотіли його обрати в Катеринославі. Але як подали папір з пропозицією губернатору, то скривився той, мов яблуко-дичку, окрім того, незріле, ненароком куснув.

— Не можу затвердити, на Дорошенка із самого Києва вельми прикра бомага прийшла, то чоловік неблагонадійний.

А був він таким губернатором, що вельми за чужими жінками волочитися любляв, от і застукав його один інженер зі своєю жінкою: по щирості надавав йому копняків і викинув на вулицю геть голісінького. Мусив уряд волоцюгу звільнити.

Потому розіграли багатогодову шахову комбінацію. Сперш «підмазали» управителя канцелярією, аби капосну бомагу під сукно якнайдалі зникав, а дядько Дмитра Івановича попросив чернігівського губернатора, з яким приятелював давно, щоби правильний папір написав, губернатор відповідно сказав справнику, а вже той губернаторові катеринославському янгольську характеристику надіслав. І став Дорошенко врешті заступником очільника тутешньої «Просвіти» — головувати, на всяк випадок, усе ж друзі відраля.

Щоправда, один україноненависник потім донос про неблагонадійність нашкрябав, але за те сам поплатився. Дмитрові Івановичу ще раз помогла правильна бомага, а вчителю, авторові злого доносу, на томість приязне керівництво години викладання та шмат платні добряче підрізали...

Наступного разу Липинський з Дорошенком зустрівся у старого Костя Михальчука, ще з шістдесятих років віку дев'ятнадцятого сподвижника Анто-

новича, Рильського, Драгоманова, — В'ячеслав Казимирович привіз у дарунок йому свою книгу «Z dziejów Ukrainy».

— Я дякую вам, дякую красно, — зморшки на обличчі старого збігалися в тихій усмішці. — Уже навіть встиг купити п'ять примірників сеї книги та розіслати її добрим людям.

При мізерних його зарібках купляти книги по п'ять з половиною рублів і дарувати — таки непросто... Липинський з тихим благоговінням оглядав скромне помешкання Михальчука, де збиралися найперші громадивці, де далекого 1876 року засідала «рада дванадцяти». Рада виробляла інструкції для Михайла Драгоманова, якого за кордон виряджали, аби бодай у Європі заложити вільну трибуну для українського слова...

— Нині відпускаєши, — мовив Михальчук, похиливши голову, мовив слова із Пісні Симеона, якому пророкувалося, що не помре, доки Христа не побачить; і ці слова з Пісні, які в церкві читають при хрещенні немовлят чоловічої статі, коли вносять їх у вітвар і навколо престолу з ними обходять, набували цієї миті якогось особливого звучання: та ноша із плеч сивого, літами причавленого могіканина українського руху невидимими руками перекладалася на плечі молодих...

— Нині відпускаєши, — мовив старий Михальчук, і Липинському чомусь шкрябонуло у горлі, мов судорожно пробував він, та ніяк не міг проковтнути льодинку.

4

Якщо теслею рішився ти бути, то грати-співати мусить у твоїх руках сокира: коли тешеш дошку чи бруса і до відбитку шнура дійшов, має не тріска вже, а справжнісінька стружка з-під леза жалкого, звива-

ючись, вилітати; тоненька така, аж просвічується, мов папір цигарковий. А якщо на чепіги плуга руки поклав, мусить скиба, зблиснувши чорним крилом воронячим, лягати рівнесько, мов долонями ще приплескана, — тоді й боронувати славненько, і зерня прокльовуватимуться прудко та весело...

І такий же труд, як у теслі чи ратає, у тебе, В'ячеславе, має бути, тільки не руки пухнутимуть, а голова, заблукає сон нічними стежками, часто-густо не втрапить, не впізнає і мимо пройде повз твої вікна. А не менше, ніж теслі чи ратаєві, поту стіче, допоки витешеш і зведеш разом з такими ж донкіхотами отой дім державний, який досі хіба в думках, та засієш довкола спрагле поле зерном добрим, без прилого зо-всім і без куколю.

«Борисові Грінченкові.

Село Затурці

Почта Торчин Волинської Губернії

Високоповажаний Добродію!

Щиро та сердечно дякую Вам за прислані книжки, великі се радощі для мене одержати від Вас таку памятку; а до того у мене все на гадці було, як тільки видужаю, собі сі книжки дістати, бо це все нові видання і я ними дуже цікавився, аж ось така люба несподіванка! Особливо я зрадів Вашій книжці «Перед широким світом», вона незвичайно цікава для мене не тільки з боку теоретичного — се така свіжа, здорова критика нашої літератури — але, окрім того, з боку практичного: вона мені багато допоможе в добірі книжок, призначених для гурточка читачів, який помаленьку, за пару останніх літ, склався тут в нас у селі. Ще раз велике спасибі!»

Навесні 1908 року В'ячеслав Казимирович розказує потішено Михайлові Грушевському:

— Хоч не хтів би я займати Вам дорогого часу, проте не можу вдержатися від того, щоб не поділитись з Вами, Пане Професоре, тим радісним вражінням,

яке зробила на мене та переміна в напрямі розвою національної свідомості, яку я помітив в нашій глухій (33 верстви від залізниці!) околиці. На нашу маленьку пошту приходить чотири примірники «Ради», яка частенько доходить до передплатників «в плачевном состоянні», з виразними слідами пильного читання...»

З Василем Доманицьким чимало років і дружив, і співпрацював, інколи незлостиво над ним піджартовував, деякі спільні проекти у них провалювалися, але й шмат добрих діл лишався за спиною.

— Ви собі ще граблі причепили б збоку, — бурчав якось Липинський. — Історик і літератор, кооперативний діяч і автор праць з середньовічного козацтва, видавець, шевченкознавець і дослідник творчості Марка Вовчка... От якби тільки в песимізм менше впадали.

Але й на добре слово В'ячеслав Казимирович не скупився товаришеві. «Велике, велике діло, — писав із Затурців, а вже дописував із Закопаного Липинський, — зробили Ви, Василю Миколаєвичу, поклавши стільки праці на видання «Кобзаря», і праця Ваша не пропадає, — це я вповні оцінив тільки тепер, коли побачив, що «Кобзарь» робить на селі, та й не тільки на селі, а й всюди у нас. Люде тут за «Кобзарем» просто побиваються; я таку штуку надумав: на ці гроші, що я призначив на памятник, буду виписувати по кілька примірників «Кобзаря», а надто від кожного на памятник буду стягати, таким чином і на памятник дещо можна зібрати, і «Кобзарь» розходитиметься. Перед кількома днями виписав я від д. Степаненка на 6 крб. «Кобзарів» і просив його, щоб він мені його 5 штук по 60 коп., а 2 по 1 рублю 50 коп. прислав. Тут не стільки в грошах, скільки в передмові (біографії) діло; подумайте собі, яке це важне при збіранні на

пам'ятник. Не знаю тільки, чи вже випустили в продаж це видання; якщо ні, то змилюйтесь, Василю Миколаєвичу, промовте їм до розуму, най не маринують, бо це святе діло; я певний, що за пару (не кілько) місяців можна 3 вид. робить».

Інколи набігали гарячі теми, що самі просилися на папір, і його, капосного, ніяк не випадало відкласти десь убік, до ліпших часів, як буде настрої — той настрої, чого доброго, ще загуляє та припізниться, чи зовсім забудькою стане... У Липинського з обурення аж права долоня чомусь стала чесатися, як оповіли йому злі наміри про Берестечко. Річницю трагедії чорносотенці воліли б відзначити як потугу «исконного русского народа за исконное православие». Ніяких сторінок української долі тут нема, хіба тільки злі вороги Москви довго ґрунт готували: «къ уничтоженію русскаго народа, стали пропагировать въ русскомъ народе идею національнаго отщепенства. Идея изменника Мазепы дала неожиданные для самыхъ немцевъ плоды. Нашлись среди галицко-русскаго населенія люди, которые за іудины сребренники отrekliсь русской народности и положили основаніе подъ «украинскій» народъ, развращая русскій народъ края извращеніемъ исторіи. Съ помощью правительственныхъ пособій воспитались кадры молодежи въ слепой ненависти ко всему русскому...»

«Хочу ще Вас одну річ спитати, — радився В'ячеслав Казимирович знову з Борисом Грінченком. — Як, певне, знаєте, наші волинські чорносотенці задумали ширити серед народу, *Sui generis** національну свідомість і почали з Берестецької битви, тобто з живих ще у нас і досі традицій. Чи не вважали б Ви потрібним, щоб і з боку українців ця важна в нашій

* *Sui generis* (лат.) — своєрідну.

історії подія була представлена в окремій брошурці під заголовком, наприклад, «Берестечко» і чи, на Вашу думку, таку брошуру захотіла б і могла б видати «Просвіта». Коли так, тоді я з великою охотою взявся би таку брошуру написати (якщо ще ніхто не пише) і можливо найшвидше Вам її чи з Кракова, чи зі Львова (бо не знаю, де ще прийдеться мені бути) прислати».

Як у білий день, усі задумки чорносотенців проглядалися, все було зрозумілим. А що з тими робити, яких в одnodумці подумки вписував, що поряд ішли, тільки інколи шаблою так незграбно махали, що нехлюйськи своїх черконути могли? Аж обличчя його раптово зморщилося, мов від підступної кольки, як прочитав В'ячеслав Казимирович у Миколи Євшана доволі прозорий натяк на його статтю: мовляв, невинуватий «телячий захват» Липинського над українофільством Богдана-Юзефа Залеського... То ж образа не тільки його особисто, всіх українців-латинників, Залеський насправді є тим же Гоголем, тільки вже не з російського, а з іншого, спольщеного боку...

Йому так не хотілося братися за перо для листа Михайлові Грушевському, як тяжко у воду заходить річкову, якою ще крижини пливуть: ураз гусячою шкіра стає, тіло сперш до колін синіє, а потім і весь дубієш. І все ж він написав того листа, домагався та домігся-таки спростування, хоч розумів — Грушевському й без нього не з медом: «Про конфіскату Вашої брошури читав, як рівно ж про останні чорносотенні напади на Вас. Дуже це прикра і тяжка річ оце наше вічне напруження і боротьба на два фронти. Але, здається, не омине нас «чаша сія», бо московський державний розум зійшов вже, здається, цілком на «польські дороги»...

Він почувався так, мовби вийшов на ринг для чесного бою в рукавичках боксерських, а його натомість огріли голоблею — і суддя цього, кліпаючи безневинно очима, ніяк помічати не хоче. В'ячеслав Казимирович готовий щиро відстоювати свою правоту, свою точку зору на добро для краю, де народитись судилося, у нього стане терпеливості знаходити докази. Але як йому діяти і що чинити, коли в обличчя, замість зустрічних доказів, летять лише повні жмені якогось мулу з найкаламутнішої калюжі?

З важким серцем писав він листа Євгенові Чикаленку.

«Вельмишановний Добродію, Євгене Харламповичу!

Ви мабуть вже знаєте про цілу ту підлість (вибачте за слово), на яку зважилась супроти українського руху вшехпольсько-московільська спілка, публікуючи в «Kurjer'i Warszawsk'im» сфальшовані документи про пруські запомоги українському рухові. Для характеристики цих «документів» посилаю Вам вирізку з соціал-демократичного польського тутешнього органу «Narząd'у», *одинокі* польської часописи, котра зайняла таке становище супроти цієї безсовісної афери.

В цих документах є й моє прізвисьце, на підставі чого одна варшавська газета «Goniec Wieszorny» кинула підозріння виразно на мене. Цю звістку передрукував в № 166 (18/5 VI) «Kurjer Warszawski». Розуміється, я так цієї справи не залишу і ці газети потягну до суду. Отже, в цій справі маю до Вас велике прохання, щоб Ви були ласкаві написати мені, чи думаєте робити що-небудь з приводу «Ради», котра теж фігурує в цих списках (в формі «Порада», але польські газети коментують це як «Рада»), і якщо так, то в який спосіб думаєте реагувати, чи теж тягнути до суду, — чи обмежитесь тільки полемікою тощо. Питаю Вас про це тому, що, сидячи тут у Кракові, я опинився в досить тяжкому становищі; тутешні адвокати, до котрих я звертаюся, в наших

відносинах не орієнтуються, а я сам теж не знаю польських законів про пресу.

Отже, за відповідь, а якщо ласка Ваша, то й за пораду буду Вам, Вельмишановний Добродію, дуже-дуже вдячний.

Сьогодні добродій А. Ф. висилає Вам дописи про цілу ту справу, а я незабаром думаю дати статтю з цього приводу, якщо тільки вона для Вас бажана.

Напишіть, будьте ласкаві, і про це.

Чекаючи нетерпляче Вашої відповіді, кланяюсь низенько Вам і Вашій дружині.

З глибокою пошаною
Вячеслав Липинський.

Краков 20/7 VI 910
ul. Kołłątaja».

Тих, хто, замість чорнильниці, перо вмочав у застояну калюжу, Липинський справді потягнув до суду, ще й газета «Рада» на процес свого журналіста посилала. А перед Чикаленком Липинський немов вибачався:

— На мій погляд, кошти, котрі потратила «Рада» на приїзд спеціального кореспондента до Варшави, є видатком зовсім непотрібним через те, що мій процес, з причин від мене незалежних, ширшого суспільно-національного значіння не прибрав. Тому вважаю себе довжником «Ради» і при першій нагоді постараюсь витрачені тридцять карбованців повернути...

Значно скукліше, болючіше і образливіше було, як хтось зі своїх негадано вдарить тебе з-за спини — так В'ячеславові Казимировичу видавалося від неочікуваних звинувачень колеги з їхнього мученого видання «Przegląd Krajowy» Богдана Ярошевського. Не стримався-таки, поділився тим болем з Василем Доманицьким, з яким познайомився ще в Києві, а заприятелював в час лікування у Закопаному:

«Почну з нашого тижневика. Врешті, друкується він, але яке буде перше число, святий його знає. Як я

вже писав Вам, з Ярошевським я пересварився, обурений його легковажним відношенням до цілої справи. Він, як я вже Вам писав, одклавши тижневик «до осені», спокійненько поїхав собі на село, а мені написав листа, що «не знає, чи буде міг восени брати участь в тижневику, чи ні». Як знаєте, я чоловік не сварливий, але це вже мене обурило до краю, і я написав дуже острого листа, на якого відповіді не дістав».

Змушений був нагадати В'ячеслав Казимирович колезі Богдану Ромуальдовичу й умови, на яких закладалася їхня співпраця:

— Між нами стала умова, після якої ви взяли на себе редагування альманаху у Києві за плату п'ятдесят рублів в місяць, тобто на таких самих умовах, як і було в «Przegląd'i». Я взяв від вас слово чести, що ви від цього вже не відмовитесь, та заходився з цілою енергією коло нового діла...

Натомість до Михайла Грушевського посипалися від Ярошевського звинувачення одне за одним, кожне гіркіше попереднього, а насамкінець дійшло й до особистих образ у бік Липинського. Насправді ж корінь непорозуміння був аж ніяк не в особистому сприйнятті чи несприйнятті, двоє колег в одному виданні мали такі несхожі погляди... Засади соціалістичні Ярошевського були чужими для Липинського, зло велике бачилося йому в пересварах люду різних верств, «клясовій» пересварі, ні, гадав він, має бути спільний інтерес у всіх хліборобів, незалежно, більша чи менша їх частка земельної власності. Самостійник ще з гімназійних стін, Липинський зовсім не згоден був з писаним Ярошевським: «Як тільки такий українець польського походження з'являється «самостійником» на польській кшталт, не виносить «москалів», мріє про спілку Польщі і України, звернуто проти Москви, австрофіл, германофоб, то для мене ясно, що він міркує цілком як поляк. Для поля-

ків такі думки, може, спасенні, а для нас вони не годяться.

Я сам з великим трудом, крок за кроком, позбувався цього впливу польського патріотичного виховання. Застерігаюсь, що я зовсім не проти польсько-українського порозуміння, навпаки, але це порозуміння мусить спиратися б на користну для нас політичну платформу, себто на федералізм. На жаль, не має зараз ні одної польської партії, яка б проповідувала цей програм федералізму на ґрунті російської державності і систематично його проводила».

Інколи Ярошевський з Липинським розмовляли, як сліпий із глухим, один бачить, інший чує, от тільки звести те, порізно у відчуттях отримане, ніяк не вдавалося.

— Липинський, свіжоспечений українець, з польською психологією, збився з пантелику і почав так виводити, начебто Україна — спільна власність всіх націй, котрі мають цілком однакові права, — в'їдливо, силячись чим найдошкульніше насолити, твердив Богдан Ярошевський. — Так він зрозумів той територіалізм. На довший час це було неможливо, бо не вело до нашої мети (праця на користь українського люду). Поза тим в «Przegląd'i» був хаос і повна безпрограмовість, — кожне число було трохи одмінне з програмового боку, а деякі числа таки цілком одмінні.

Свої Затурці чи Русалівські Чагари, одначе, В'ячеславу Казимировичу ніколи не бачилися якимось двірцем, отим вокзалом, де можна пересидіти, передрімати на лавці тихцем до наступного потяга...

Інколи Ярошевський нагадував В'ячеславу Казимировичу дражливого індика Микиту, що розгулював у дитинстві їхньою затурцівською подворицею: розпустивши хвоста віялом та волочачи землею крила, він загрозливо підскакував і гортанно гелґотав на весь

обшир, заледве хто чужий посміє наблизитися; і вже горе тому, в кого колір червоний десь трапиться в одязі — з лопотінням крил та криком несамовитим, застрашливим враз на плечах опинитися може...

Сперш дрібні камінці образ покотилися від Ярошевського, та зрушували вони поступово більші, кам'яний той потік наростав, з гуркотом, злу пилюгу здіймаючи, вже лавина котилася, і не міг себе тепер Богдан Ромуальдович стримати, віднайти в собі силу ту лавину спинити:

— Сам п'яниця і розпусник, людина без усяких етичних принципів, для якої має значення тільки зовнішня форма...

— Не вагався скористуватися спльотками, щоб заплямити мене як людину...

— Марнотрат, котрий до останніх днів жив з батьківської ласки, — і натякав на розтрату Липинським редакційних коштів.

Мов черинь розчервонілий, зовсім злістю розпечений Ярошевський, — крапля води спаде і враз зашипить, — усе ж не злукавив Грушевському:

— Правда, Липинського ніхто про якісь фінансові надужиття не підозрював, і дійсно, таких надужиттів не було. Я сам перевіряв всі рахунки і знайшов усе в порядку.

...А лавина взаємних образ та звинувачень усе котилася, ширшала, гуркотіла, знімала пилюгу, і врешті Липинський написав недавньому своєму колезі:

«Справу цю між нами рішити (а рішення буду і маю право домагатись як сторона пошкодована) культурними засобами, пропоную Вам *суд*, або так званий «роз'ємчий», тобто зложений тільки з одного чоловіка, на котрого рішення обидва вповні покладемося, і в такому разі я зі своєї сторони пропоную Сергія Алекс. Єфремова; або ж суд третейський, і в такому разі вибе-

рем по двох суддів з кожної сторони, а вони вже виберуть суперарбітра...

Зазначую вкінці, що якби суд між нами не відбувся з причин, походячих *не з моєї вини*, то заховаю за собою право іншими дорогами шукати на Вас сатисфакції».

...Воловодилися вони так довгенько, писали кожен по черзі листи Грушевському та Єфремову. Ярошевський потім попросив Сергія Єфремова справу відтермінувати, бо хворів, і то було правдою, смертельна біда все кріпше його груди стискала, потім доходить думки, що суд роз'ємчий чи суд честі не мають підстав, а завершилося все довгим листом з докладною відповіддю, такою ретельною, де по зерні дрібному, як просо, кривди взаємні перебирали...

Для Липинського всі оті дріб'язкові докори були не більше як пересвар бабці базарної, гірша справа з федералізацією — то тупикова колія, по ній весь потяг з розгону, гадав, під укіс заgrimить.

6

Гетьман Павло Скоропадський запрошував товариство на обід. Зібралися Федір Лизогуб, В'ячеслав Липинський, посол Болгарії в Україні Іван Шишманов, усього душ тридцять, хіба Микола Василенко з Дмитром Дорошенком вибачилися — обоє поспішали на конференцію.

Доки на Липинського дивилися перші уенерівські урядовці крізь свої соціалістичні окуляри, доки міряли світобачення отим очкурком, що і його русалівські гектари, доти він нікому не був потрібний — покликали до живого діла лише з настанням гетьманства.

Високий і стрункий Скоропадський, русявий, із коротко підстриженим волоссям, за господаря почу-

вався невимушено, дотепно оповідав про вчорашній концерт, згодом перекинулася мова на винні сорти... У затишному садку резиденції гетьмана, в цій альтанці поміж юної зелені саду, що пилюгою літньою ще не встигла припасти, де навіть, на диво, чувся насмішкуватий пересвист не помітних серед гілля синиць, тут ніяк на віру не йшло, у голову не вкладалося, що довкола палає земля, а світ, вельми ж його європейський шмат, уже кілька років на дибки зняли нерозумні та заздрісні люди.

По обіді у кабінеті гетьмана було куди вужче коло осіб і тепер говорили про справи, що аж ніяк не стосувалися винних сортів та концертів. Гетьмана цікавила думка Івана Шишманова про ймовірного українського посла в болгарській столиці, його сприйняття як болгарським царем та спадкоємцем престолу, так і головними політичними партіями.

Скоропадський не крився з думками, бо однаково професор Шишманов, зять Михайла Драгоманова, добре знався на обставинах життя не лише софійських, а й київських — не таке вже й велике тут товариство посольське, до того ж родина у Києві, теця Шишманова до останніх часів тут мешкала.

— Важко знайти людину на цю посаду, — присмак зажури й гіркоти у тоні гетьмана погано в'язався з його потужною статурою в формі кубанських українських козаків. — Зрештою, так само непросто підібрати достойних і на решту дипломатичних посад за кордоном. А сам я більше офіцер, аніж дипломат, тому й припускаємося помилок. Ви ж чули, напевне, про нашого повноважного міністра у Відні Яковліва. То треба додуматися — у ресторані до нестями напився і впав у відвідувачів на очах...

В'ячеслав Липинський мав заступати місце посла в австрійській столиці.

— Та й в інших посольствах не без мороки, — провадив так само відверто гетьман. — З Туреччиною в нас зараз проблема.

У Стамбул намічено було посилати Кістяківського, але йому не випадало, на жаль, тож розглядали кандидатуру Суковкіна. В гетьмана чомусь до нього якась пересторога виникла, він навіть не міг її сам собі пояснити, просто інтуїтивне передчуття. То згодом з'ясується, що інтуїція цього разу була безпомилковою.

На зустрічі з місцезблустителем патріаршого престолу в Стамбулі посол Суковкін запевнятиме владіку, що Україна хоч відійшла від Росії, але церква лишилася у злуці з російською, під головуванням московського патріарха. Діловодство в посольстві теж накаже вести російською, бо, мовляв, українською в його штаті не тямлять. А на посольській яхті в присутності багатьох гостей не під наш національний гімн, а під гучне «Боже, царя храни» підніме, замість українського, чомусь андріївський прапор.

Уже ближче з Іваном Шишмановим зазнайомився В'ячеслав Липинський в час наступних зустрічей.

— Не лякливий, війна давно ті страхи відігнала, справніше від ворожки на яйцях... Однак не криюся — їхати в Відень у такій ситуації моторошно. Та я не про те, з іншого приводу хотів пораду почути, у вас досвід свій розбудови країни. Є в нас держава, але не ухвалено українських нагород. Маємо намір орден український заснувати — хрест золотий, з блакитною емаллю, бо здавна то національні кольори. Ось малюнок, над ним, власне кажучи, вже попрацював Токаржевський, він знавець геральдики неабиякий. Але важливо також, як мовиться, думку почути збоку...

У професора Шишманова, недавнього міністра освіти Болгарії, свої запитання до В'ячеслава Липинського.

— Мене цікавить сьогоднішній дух люду вашого. Ви ж, пам'ятається, жили на Уманщині, зовсім близько шевченківських місць, хіба з півсотні верст від Моринців чи Кирилівки... А я писав наукові розвідки про Тараса Григоровича, в тих нинішніх тридцяти восьми перекладах Шевченка болгарською мовою десь там і моя часточка є...

На прощання, напише згодом Шишманов, «Липинський подарував мені свою книгу про українську ополячену аристократію».

Гетьман Павло Скоропадський тоді, по обіді в садовій альтанці, під тенькання і пересвист безтурботних синиць у прочиненому вікні, аж ніяк не перебільшував голод на авторитетних та підготовлених дипломатів, як і достойних урядовців загалом.

Дмитро Дорошенко перед тим уже не раз наполягав, аби міністром закордонних справ призначили В'ячеслава Липинського.

— Його авторитет, — казав Дорошенко гетьманові, — стоїть так високо у всіх українських національних партіях, що ім'я Липинського фігурує у будь-якій комбінації зложення нового складу кабінету міністрів.

Тиху посмішку з-під невеликих русих, майже білявих вус Павла Скоропадського викликали ці мовлені без лукавства слова. А посміхнувся гетьман з того, що коли однопартійці просували один одного, соціаліст-федераліст Дорошенко клопотався за «чужака» з Української хліборобсько-демократичної партії.

Не давав спокою Дмитро Дорошенко і самому Липинському:

— Ідіть міністром, а я зголошуюся у заступники.

— То не моє, — крутнув головою В'ячеслав Казимирович.

— Тоді я йду міністром, а ви станьте товаришем міністра.

І на це не дістав згоди.

Не так лякала Липинського ноша, яка могла тягарем свинцевим лягти на плечі, як ноша, яка була вже при ньому, і коли тихо, а нерідко безцеремонно й навально про себе нагадувала (по форсуванні ріки, що збурювалася і закипала від снарядних вибухів, опісля запалення легень), та ноша — туберкульоз — назавше буде при ньому, і не скинути вже її, не подіти нікуди й ніколи.

А на півдорозі, хай ненароком навіть, кинути якусь справу він просто не міг.

Згодився лишень, коли запропонували очолити посольство в Австро-Угорщині.

Як розпакував валізи у віденському готелі «Брістоль» та п'ять днів потратив, аби вникнути в справи, то засів за листа. Листа сухого, аж деренчить, офіційно-канцелярського, із зверненням незвичним до людини, з якою балакав досі на приятельських тонах.

«Відень 8 липня 1918 р.

До Вельможного Пана Міністра Закордонних Справ Української Держави

Сповідую Вельможного Пана Міністра, що дня 5 липня 1918 року о годині 5 по полудню я представлявся Пану Міністру Закордонних Справ Австро-Угорської Монархії Буріану і вручив йому вірительну грамоту, котра була їм принята.

Посол Української Держави у Відні

Вячеслав Липинський».

Ще перед тим, як пакувати свої віденські валізи, що все норovali пухнути від конче потрібних на позірний погляд документів та рукописів, В'ячеслав Липинський зустрівся з гетьманом.

— Усе ж не в чисте поле їдете, — говорив Скоропадський неспішно, мов перед тим, як вимовити слово, сперш приглядався до нього придириливо, а чи таке воно, чи потрібної масті, і ця неспішність та душевна певність додавали казаному ваги. — У Відні, так уже судила історія, чимало нашої інтелігенції осіло, людей з міцним українським стрижнем, що гурту тримаються років сорок, напевне, з часу заснування там студентського товариства «Січ». Бо в нас тут у кожного своя теорія, яка обов'язково чубиться та суперечить іншій, але кожен із зятятістю правовірного мусульманина істинною числить тільки свою... Бідний Олександр Македонський вкупі із Чингіс-ханом без теорій будували свої великі держави.

— Не скажіть, — засміявся Липинський. — Чингісхан, розуміється, не заглядав до енциклопедій, не писав статей до політичних часописів. Але він мав ясну теорію з державного будівництва — теорію, вироблену тодішньою монгольською інтелігенцією. Ця теорія за підвалини держави брала релігію і кочівну, військову аристократію.

— Погодьтеся, що в нас забагацько того, як у приказці мовиться: той в ліс, інший по дрова, — не змінив гетьман тону, хіба сум легкою тінню десь промайнув. — Одні надто в соціалістичній утопії, даруйте, втопилися, навіть доволі вдумливі люди... Он Сергій Єфремов про мою «Грамоту» від 29 квітня каже, що то недвозначний документ реакційного курсу, а Володимир Винниченко зовсім рубає з плеча: це просто вакха-

налія клясової помсти. Другі з іншого боку лаштуються стати правовірнішими від пророка Магомета. Була вчора в мене делегація щирих по-своєму людей...

І Скоропадський оповів той випадок:

— Що привело добродіїв? — з двома із них уже давно зазнайомився.

— Як то ви, пане гетьмане, досі терпите той пам'ятник святому Володимирові, що на Володимирській гірці стоїть?

— А що ж там не так? — чудуюся. — Скульптор відомий, а Володимир є нашим святим.

— Володимир то наш, але пам'ятник зовсім не наш, знищити його треба.

— А то з якої нагоди?

— Святий Володимир був українцем, без бороди, тільки з вусами, а цей з бородою.

І така переконаність у них в очах, несхитна й незрушна.

— Знаєте, панове, — силюся заспокоїти. — У нас ще стільки діла, доки Україна стане цілковито українською. Поки що немає часу цим зайнятися. Обіцяю вам, що коли вже все буде зукраїнізоване, то я, як останню крапку, поставлю інший пам'ятник. І буде в нас святий Володимир цілковито зукраїнізованим — тільки з вусами, зовсім без бороди.

За всю оповідь про негаданих тих кумедних відвідувачів Скоропадський не всміхнувся ні разу, хіба погляд якось потвердшав.

— Каша не лише в нас тут кипить та парує, дивовижна мішанина і розгул крайнощів. Вистачає, нівроку, кругом тої каші. тільки один нагадаю напрямом... У Криму довершити з толком слід — бригада Натієва, полки Болбочана, Петріва, Сікевича, Болдирева, Алмазова і Січові стрільці сперш у наступ пішли пристойно...

Павло Скоропадський згадав листа, недавно одержаного від ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, що був з Січовими стрільцями. Ерцгерцог писав про бригаду Натієва. «Вона дуже гарна, — йшлося в листі. — Вона хоробро билася проти большевиків, і дисципліна у ній міцна, офіцери — культурні люди, і що дуже дивно — всі українці». Попри те, що ерцгерцог одягався в національні однострої, говорив лише українською і називав себе Василем Вишиваним, гетьман до нього ставився стримано, як і до Натієва. Лист ерцгерцога потішив Павла Скоропадського, хіба шкрябонуло млосьно, мов ложкою по стінці порожньої каструлі, оте «і що дивно — всі українці».

— Ніяка кішка не здатна так химерно заплутати клубок ниток, як заплутано в нас у Криму, — помовчавши хвилю, провадив гетьман. — На перший погляд, той Крим далеченько від Відня, куди їдете. Але... у міністерстві закордонних справ Німеччини тепер сплять і бачать у сні там свою «Ніццу», утворення державне з німецького анклаву. Те негайно викличе обурення та демарші в австро-угорській столиці — тут вам, як мовиться, і карти в руки. Гадаю, на цих суперечностях та протиборствах зможете вдало зіграти. Тим паче Туреччина своєю чергою хотіла б на півострові встановити ханаат чи приєднати його, а з Туреччиною також матимете клопіт у ратифікації Берестейської угоди. То ж бо найперший ваш головний біль найближчим часом. До слова, з того заплутаного і переплутаного клубочка вилізає та шмотається ще не одна ниточка. Кримськотатарське населення по-своєму ставить питання, німецьке командування присутніх в Криму їхніх частин дозволило скликати курултай, створений уряд Сулькевича відновив дію законів Російської імперії, більшовицька Москва,

між тим, собі руку простягає до Криму і флоту, а за флот Німеччина обіруч чіплятиметься...

На завершення Павло Скоропадський ще докинув наче між іншим:

— Можливо, менше вам доведеться мати справу з французами та англійцями... Але їхній погляд у наш бік, як говорили ми з вами минулого разу, на жаль, досі кривий.

Минулого разу наводили слова французького консула Еміля Енно:

— Україна не мала ніколи своєї історії, ні національної окремішності. Її створили німці. Уряд Скоропадського, як германофільський, має бути зліквідований.

Англійський представник і собі долучився, доволі зіспіваний вийшов дует:

— Україна є частиною Росії... Україна ніколи не була державою і не може претендувати на визнання її державами Антанти.

В англійця у теці з документами лежав меморандум від білого руху про те, щоб Антанта не визнавала Україну, мало того, настійно радилося вислати війська для її окупації.

А зі Сполучених Штатів, з-за високих океанських хвиль, ні в який дужий бінокль не розгледіти тої української мороки. Та й навіщо, яка потреба, досі тут їх капітал ще не заробляв. Не вартує тому мізки зайвими клопотами забивати, найпростіше годиться рішення: створити Великопольщу та Великоросію коштом українських земель.

— Кривий той погляд Заходу випрямиться колись, — посміхнувся наприкінці Скоропадський. — Ще й очима кліпати доведеться...

Країні будівлі Відня, наче у виглядці, бачать себе в розкішних водах розлогого Дунаю. Інколи видавалося, що й те відображення пливе разом з голубими водами, тихо зблискуючи вікнами чи переливаючись від жовтої та червоної черепиці; парки змінюють житлові квартали, за якими знову ж вишумовує паркова зелень, модерні нові будинки аж ніяк не сваряться з давніми й величними палацами, змурованими з любов'ю та втіхою умілими руками будівничих позаминулих століть, — ті палаци дивляться на новачків без зверхності й погорди, проте з належною гідністю, що завше знає собі ціну.

Весняними прудкими хмарами пропливали віки повз собор Святого Штефана, старіли й відходили люди та держави, а собор собі все гарнішав, багатшав на вітражі та скульптури, що їх відразу визнавали світовими шедеврами; видавалося, як не вельми вже поспішати, постояти якусь хвилю і прислухатися, то можна почути у замку Шонбрунн відлуння ноктюрнів, які Моцарт, різким порухом голови поправляючи перуку, колись грав для Марії Терези...

Ще недавно неспішні віденці повагом шелестіли зранку газетами, байдуже пропускаючи статті балакучих політиків, а спинялися лишень на сторінках, де видрукувані репертуари театрів.

То зовсім нещодавно було, однак тепер знекровлений і втомлений Першою світовою Відень змінювався на очах у В'ячеслава Липинського. Ні, замки й собори так само з достоїнством, з почуттям незмінним власної величі дивилися на метушню людського мурашника на старовинних вулицях. От тільки в тої мурашні не від паркової зелені залягають на лицах, на запалих щоках похмурі тіні, то від голоду більшають, важ-

чають і сумнішають очі; погляд віденців не спиняється вже на сторінках газет з театральними репертуарами, пустіють театри, не до них...

З жалем дивився Липинський, як їхав у Відень, на вибиті вікна у вагонах, крізь які замітало пилюгу та сажу від паровоза, на безжально пошматовані ножами сидіння — те неподобство чинили, доводилося чути від пасажирів, не якісь башибузуки та розбишаки з безділля, то шкіру зрізали з сидінь звичайні люди, аби полатати напівзруйноване, напівобдерте власне взуття. І вже в одному з перших донесень міністрові Дорошенкові писатиме новий посол: «Настрій тут зараз дуже невиразний. Великий хаос в політиці і велике незадоволення мас на ґрунті голоду. За хліб можна виторгувати дуже багато. Коли б ми мали змогу дати Австрії зараз хліб, то се був би незвичайний арут в наших руках».

Як по весні оживає вулик, так цілоденно гуло та гомоніло у вулику посольському: снували люди, траплялося, що одночасно радник Токаржевський-Карашевич бесідував з гостем німецькою, Полетика — польською, а до Біленького та Ваньковича прийшли свої ж, земляки, і балакали рідною. Добрі фахівці з України, які за контрактами працювали в європейських фірмах, тепер через воєнний безлад не можуть вернутися до рідних домівок — вони знання свої технічні, набуті на підприємствах новітніх, напевне, знайшли б де прилаштувати. Військовополонені українці з-за колючого дроту хіба тільки поглядом могли провести птахів, що летіли у високому небі в рідні краї. Порушуючи всі міжнародні конвенції, їх ганяли на військові роботи або в каменоломні, і там викашлювали вони з дня у день по частинках свої легені.

Нота В'ячеслава Липинського вже десятого серпня передбачає зібрати всіх українців в одному таборі,

краще всього у Фрайштадті, там нашого люду найбільше, і проводити обмін полоненими безпосередньо між Австро-Угорщиною та Україною, без участі російської місії, яка забирала, звісно, насамперед своїх недавніх солдат. Розтягувати справу, наполягав Липинський, неприпустимо, час на те має бути стислий, бо страждання людське має межу...

Спершу скрипіла державна австрійська машина, побрязкували та повискували її розладнані шестерні, застрягаючи на узгодженнях-перепогодженнях, але поступово діло пішло і швидшала репатріація. У Фрайштадті долучилася в поміч Спілка визволення України, меморіал ще коли писав для неї Липинський, — не сім років, видавалося, збігло, а найменше прошуміло, пропливло хіба кілька десятиліть...

І ще чимало біди зліталася в той посольський вулик, який враз став загісним. То зовсім несправедливо, гадає Липинський, і навпростець вимагає від міністра:

— Позаяк майно колишньої Російської імперії, втім числі за кордоном, було добуто коштом всієї попередньої держави, то його тепер слід розділити. Посольство України у Відні ласкаво прохає Вельмишановного пана міністра вжити заходів через Вельмишановного пана Шелухіна, аби уряд Російської республіки передав будинок у власність Української держави.

Дмитро Дорошенко на те навіть не здужав розсміятися, тільки важко й протяжно зітхнув.

Зачинивши якнайщільніше двері, аби гамір дав змогу хоч трішки зібратися з думками, ще шмат робочого дня мав новий посол віддати дещо рутинному, технічному ділові: посольство складало графіки прибуття ешелонів з хлібом для голодного Відня, ладнало якось неврози тутешнього чиновництва, як ті графіки не витримувалися, що таки часто-густо трап-

лялося. Окремої уваги потребувала розробка законопроектів про штати українських посольств, консульські тарифи, законів про мито для іноземних кораблів, які заходять в українські порти...

Інколи, аби якось плавно з одного виду роботи «перемкнутися» на інший, Липинський дозволяв собі підійти до вікна і якийсь час спостерігати за маніфестантами — роздратовані й голодні віденці, деколи навіть з піднятими кулаками, все частіше виходили на мітинги, ставали непоодинокими страйки. Він говорив не раз з цим простолюдом, душею йому співчував, от тільки не раз також дивувався. Якщо про західний кордон сусідньої Української держави загалом непогано освічений віденець ще мав уяву, то про східні рубежі немалого сусіда в того ж віденця уява пливла, як осіннього досвіту пливуть та клубочаться сизі тумани понад тихим плесом Дунаю. А тим часом, і не останньою чергою завдячуючи зусиллям його колеґ-дипломатів, до Української держави вже відійшли Гомельський повіт Могилевської губернії, Путивльський і Рильський повіти губернії Курської, до Чернігівщини долучилися Білгородський, Суданський, Гайворонський, Корочанський, а Валуйський повіт Воронезької губернії став Харківщиною. Тим часом Річицький, Пінський і Мозирський повіти об'єдналися в окремих округ у складі України. Холмщина, Підляшшя, дванадцять повітів Берестейщини, де переважало українське населення, тепер за свою столицю також мали Київ.

Мимовільна приязна усмішка взялася на завше стриманому і трохи навіть сухуватому за виразом обличчі В'ячеслава Липинського, коли зайшов до нього в кабінет Ольгерд Бочковський. Він був якраз із тих гостей, що для поширення та популяризації української справи чималенько робив — давно і успішно.

Стрункий, засмаглий, з дбайливо доглянутою професорською борідкою та тонкою лінією так само акуратно підголених вус, з чорним метеликом на білосніжній сорочці гість чимось нагадував типового салонного завсідника.

— Я з інтересом читав вашу монографію «Поневолені народи царської імперії», — не стримався похвалитись Липинський. — Шкода лишень, що книга вийшла позаторік, а в руки мені потрапила лише три місяці тому. Але то справді європейський погляд кинуте на проблему, та й аналіз за логікою мені нагадує алгебраїчний...

— Що казати, Європа з молодих років була моєю духовною батьківщиною, — попри те, що Бочковський знав чи не всі європейські мови, та й ще додатковий оберемок добрий: від грузинської, кельтської, каталонської до есперанто, при вимові язика свого Ольгерд прикладав зовсім так, як на рідній Катеринославщині. — З московської в'язниці я втікав у Європу, немов додому.

— На жаль, в Європі на нас не всі ще дивляться приязним оком, — м'яко спробував заперечити Липинський. — Вони колись шкодуватимуть, запізнило каючись, у поли битимуть, але нам від того ніяк не легше...

— То правда, — не боронився гість. — Он Томаш Масарик, з яким знаємося вже десяток літ, стосунки росіян й українців досі бачить такими, як між чехами і словаками. Минеться, тільки ще багато маємо написати, видрукувати і ще написати...

Липинський розумів, про що говорив гість. Бо друковані праці самого Бочковського чеською та іншими мовами сприймалися зовсім по-іншому, ніж публікації українські. Та й сам Ольгерд не відмовився секретарювати в українській дипломатичній місії в Празі.

Старий Відень, сивий Відень... Ти ж стільки літ, думав Липинський по розмові з Бочковським, збирав, відтягував та відціджував із західних українських земель головасту найкращу юнь, тобі змушені були служити українські інтелектуали, давати наукове жниво, винаходи технічні, писати закони в парламенті, навіть боронячи право землі своєї, мимоволі цим відлагоджувати стару скрипучу машину імперії. І багацько ще з того інтелектуального гурту досі залишилося тут, ходить цією бруківкою гладенькою, вичовганою та вишліфованою підшвами, мешкає в цих старовинних будинках, що зближують вогниками в темних водах вечірнього Дунаю. З них схамілися хіба одиниці, а в більшості таки йойкне підступно серце при одній лише згадці про свій неблизький край: то чом би їх, як мовилося при зустрічі з Ольгердом, не прилучити до української справи?

9

Одним із перших у Відні В'ячеслав Липинський зустрівся з міністром охорони здоров'я Австро-Угорської імперії Іваном Горбачевським, відомим ученим і довічним членом палати панів парламенту. Ще раніше, на початку війни, Іван Якович заснував комітет з допомоги українським біженцям зі східної Галичини та Буковини, пораненим воякам-українцям та військовополоненим — добре було б якось спільно та з узгодженням із посольством діяти.

Власне, про Горбачевського вже дещо оповідав інший земляк — Ярослав Окуневський, який служив головним лікарем флоту Габсбурської імперії, доволі кумедно галицькою говіркою передавав подробиці молодих літ Івана Яковича, особливо часів заснування

товариства «Січ» у Відні, що зродилося далекого 1868-го...

— Зібралось нас, я сі знаю, чи більше як двадцять чоловік, — неспішно говорив статечний лікар в колоритній формі «марине генераль-штаб арц», що відповідала чи то формі генерал-майора, чи контр-адмірала. — Из-за президіального столу підвелась довга постать Івана Горбачевського, тоді студента медицини і голови товариства. Ми, молоді, — «ембріонами» звали нас, — знали, що й сей наш голова належить також до тої української «революційної» спілки, що й його ім'я було записане на чорній таблиці в уряді, що й його перетрясала поліція, та що й він сидів якийсь час в Івановій хаті...

Липинський нагадав про те міністрові.

— Ет, коли то було, — на блідому обличчі співрозмовника, людини, якій не так часто випадає бувати на свіжому повітрі, промайнула подоба усмішки.

— І все-таки тут порівняно легше українству велося, — загострив було мову Липинський, — аніж в підросійській Україні, тут якісь товариства, вибори демократичні, участь в парламентському житті...

Щось зачепило за живе Горбачевського, бліде його обличчя взялося легким рум'янцем, а на почуте тільки підгмикнув:

— Там добре, де нас нема... Ось я вам пару картинок про вибори та демократію, хоча б на Коломийщині... Їздили наші кандидати по селах, збирали люд на віче та справедливі казали слова про права українства, а їхні суперники кроків за двадцять від гурту простіше чинили:

— Чотири ринських за голос даємо!

А як побачили скривлене обличчя, то враз подобрішали:

— Шість! Мало? Вісім!

А ще інший звабно шелестів асигнаціями і навіть торгуватися не збирався:

— П'ятнадцять за голос! Підходь, бо передумую!

Перед радою повітовою кипіло в день виборів, немов у казанку. А як побачили, що люд таки за свого голосує, за тутешнього, то й зачинили двері години на три раніше, перед самісіньким носом тих, хто трішки було не встиг.

І в буцегарню найзаповзятіші потрапляли, і дорогою їх перестрівали та кістки ламали.

Депутат Левко Бачинський довго не міг переконати проурядову коаліцію, аби не махлювала та дочувалася до українців, аргументів вдалих усе не знаходив, то врешті мусив до найпереконливішого аргументу вдаватися — ніжку стільця відламати і запустити її в нахабного спікера. Шкода, що не втрапив, та в іншого вцілив... А на комісії з бюджету, коли правди не в силі добитися, здогадався хіба блокувати промовою довгою, бо дозволяв тодішній регламент, цілу ніч говорив, десь хіба з тринадцять годин без перерви.

Часто-густо українські парламентарі правду обстоювали спільно з послами інших національностей, зокрема єврейської. І на вибори, бувало, йшли одним блоком: Бучач, Підгайці, Монастириська, Вишнівчик злагоджено провели у парламент львівського єврея доктора Генрика Габля, Чортків, Тереховля, Микулинці — професора Артура Малера, а Броди — Адольфа Штанда. І коли всупереч українським послам парламент більшістю ухвалив, що передвиборні порушення закону були незначними та не вплинули на результат, то несподівано на знак протесту піднявся Генрик Габль і на повні груди заспівав «Ще не вмерла Україна...».

Українські послы негайно встали і всі хором тоді співали, але так неохоче піднімалися інші парламентарі... То, здається, вперше під склепінням віденського парламенту звучав цей гімн.

Та заледве відлунали його останні слова, як Артур Малер так само потужно затягнув на слова Івана Франка:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара,
Нам пора для України жить...*

А хіба тільки на українство, згадував Горбачевський, був такий гоноровий погляд, погордливий, ніби зверху вниз, та й на інший люд також... Як обрали Давида Абрагамовича зі львівської Городенщини спікером палати послів у Відні, а до влади став уряд іншого галичанина, графа Бадені, то запропонували якось прирівняти чеську мову з німецькою в адмініструванні на терені Чехії. Що тільки тут заколотилося...

Штурмом, безцеремонно розштовхуючи всіх плечима та ліктями, президію захопили німецькі послы, професор римського права з німецького університету у Празі Еміль Пферше вихопив ножаку:

— Заріжу кожного, хто мені впоперек дороги стане!

Пускаючи злі блискавиці з очей, інший посол Вольф обіцяв перестріляти всіх, хто за урівнення мов у правах бодай слово насмілиться сказати, а його колега Шенерер вдався до ще переконливіших аргументів — важким стільцем розмахував над головою, загрожуючи його опустити на голову першого-ліпшого прихильника чеської.

Через день німецьке лобі, заледве з'явився Абрагамович, стало бубухкати пульпітами, стріляти паперовими кульками, вмоченими у чорнило, гукати щомоці «Геть!», а врешті вчинило розкішну бійку.

Подивився на ту красу Абрагамович, покивав головою та й викликав поліцію — на руках поліціанти винесли з зали дванадцять депутатів, які обурено кричали, відчайдушно смикалися та брикалися.

Оповідав ту парламентську минувшину Іван Якович якимось втомленим і кислим тоном.

— Втомився я, все-таки це перше у світі міністерство охорони здоров'я. Ні бази законодавчої, ні крихти, хоча б як зерня макове, досвіду, — зізнався під кінець Горбачевський. — Буду кидати те міністерське сідало: тільки тепер зрозумів, чому Іван Пулкою відмовився від посади міністра освіти Австро-Угорської імперії, Йосип Ганінчак покинув гоноровий стілець імперського генерального прокурора... Тим паче війна прояснила багацько, з львів'янами спілкувався часто...

Липинський не був певен, чи на те натякає міністр, що йому самому про початки війни оповідали знайомі зі Львова. Як прорвали росіяни австрійську оборону і осягли шмат східної Галичини, то з підказки польської адміністрації невправне командування поразку охоче скидало на люд тутешній, на українську зраду. Командувач австрійського корпусу Колошварі скрушно журився галицькому наміснику Коритовському:

— Не припускав, що армія наша опиниться у ворожому краї.

А коли не заперечили йому, то й зовсім душу розкрив, як у спеку розстібують комірець сорочки:

— Сперш перевішати вартувало русинів.

Митрополит Шептицький по свіжих слідах про те напише: «Проти нас ведуть акцію ті, що підтримували москвофільство в краї, а тепер арештовують наших найкращих і невинних людей, про ув'язнених москвофілів говорять, що це наслідки доносів українців. Водночас переконують військові структури, що українці та москвофіли однаковою мірою не заслуговують на довір'я. В цьому безголовому змішанні готують українцям знищення. Коритовський діє хитро проти українців і тому він небезпечний».

Липинському, наче у синема братів Люм'єрів, де хоч смикаються ще кадри, та змигує не зовсім слухняний екран, але все ж доволі виразно бачилося, як з вправністю пальців базарного картяра українську карту то з рукава виймають, то з-за коміра у випадкового зіваки, що тільки рота розкрив від подиву.

Хапали спершу москвофілів угорські війська та жандармерія, потім ніколи було придивлятися, арештовували мало не підряд українців, найперш інтелігенцію, але й простолюду увагою не обділяли, кидали до в'язниць та відправляли у Талергоф і інші концтабори. Тільки за один день, двадцятого серпня, у Львові арештували тисячу двісті чоловік. У селі під Бібркою селянина Терлецького прив'язали до гармати і волкли дорогою, регочучи, показували втішно пальцями, як він головою об каміння б'ється та стікає кров'ю. В Цуневі австрійці арештували шістдесят селян та вісімдесят жінок з дітьми, чоловіків вишикували під деревами, і солдати-румунки накидали їм зашморги на шию та вішали одного за другим.

— Ану, перевірте, хто ще дихає, — наказував старший наприкінці.

І солдати довершували свою справу багнетами.

10

Вулиці Відня бурлили, повз величні та незрушні у віковічному спокої будівлі старовинною бруківкою йшли колони маніфестантів з вигуками і різномасними транспарантами, серед яких з часом стали переважати червоні кольори. По тих походах на тротуарах добавлялося сміття, що зовсім було незвичним, до всього хаосу свого додавали страйки.

У химерний час, думав Липинський, доводиться діяти тут українській дипломатичній місії. За найперший клопіт він мав домогтися ратифікації Берестейського договору України з центральними державами. Власне, в душі у В'ячеслава Казимировича була низка питань до самої угоди, хоча б щодо Криму. Українська сторона від нього відмовлялася, складаючи Берестейський договір.

— Чому? — бралися за голови німецькі дипломати. — Як можна тут відмовлятися? То ж держава тоді з Чорного моря залишається безборонною.

— А ми стоїмо на засаді самовизначення народів, без анексій та контрибуцій, — гонорово відповідали українські делегати.

Тим часом по офіційній відмові полковникові Болбочану з Києва дали таємне розпорядження йти на Крим і зайняти його раніше німців.

Такого Липинський не міг сприйняти.

Щоправда, з подібною дивною послідовністю часто густо діяли дипломати інших держав. В один і той же день французький дипломатичний представник в Одесі Еміль Енно, фактично від імені всіх дружніх своїх держав, видає дві декларації.

— Держави Антанти вирішили підтримувати київську владу в особі Пана Гетьмана.

І не менш щиро через кілька годин в іншій декларації стверджувалося:

— Держави Антанти вирішили підтримувати відбудову Росії як єдиної держави, що її почали російські патріоти.

Не раз Липинський тільки головою незгідно крутив, читаючи документи з Києва: він на денці душі ще довгенько шкодував про те, що уряд не згодився очолити Євген Чикаленко. В'ячеслав Казимирович справді вважав Євгена Харлампійовича істинним нащадком

дітей Яфета, людиною без лукавства, викрутасів та дволикості. Павло Скоропадський ще на початку запропонував Чикаленкові очолити уряд, і на цьому доволі настирно наполягали порядні люди з Українського Національного Союзу.

— Дайте мені українську армію, — відказав Чикаленко, — тоді я візьму на себе відповідальність. А бути головою уряду Української держави з німецьким військом — я не вважаю те за можливе.

Завірюха, що мела в ті роки, висвистувала та витанцьовувала, розмивала нерідко контури предметів і явищ, розмивала видимість інколи так, що доходило до курйозів. Павло Скоропадський, як прийшов до влади, встановив титул для себе: «Гетьман Усієї України». Австро-угорський посол у Києві Форгач зараз же з підозрілістю примружив око:

— Ага, в цьому титулі може бути заховане посягання на землі Габсбурзької імперії, землі, що з давніх-давен заселені українцями.

Невідкладно б'є посол телеграму у Відень. Так і так, мовляв, чи не перечитиме титулу міністерство закордонних справ, а може, на всяк випадок, якимось по-іншому гетьмана йому величати? Велемудрий Відень сам вагається, несповна на власний глузд покладаючись, та задля дружніх стосунків і узгодження дій дипломатів ще телеграфує в Берлін: а що тамтешній розум думає з такого складного приводу. Довго мізкують берлінські уми, аж зморшки на чоло набігають, а врешті відтелеграфовують. Ніяк не випадає і їм так до гетьмана звертатися, хіба лише як до «Його Ексцеленції Павла Скоропадського, Гетьмана України».

...Швейцари в своїх колоритних лівреях, схожих на розкішний одяг давніх імператорів, при вході у віденське міністерство закордонних справ та берлінське посольство постать Липинського впізнавали вже через

кілька перших днів по прибутті української місії — щоднини відбувалися зустрічі з офіційними представниками цих держав. Водночас і двері в українському посольстві не знали спочину, бо Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української держави з усіма країнами, які підписали Берестейську угоду.

Подумки перехрестився В'ячеслав Казимирович, як першим грамотами обмінювався з леґаційним радником болгарського посольства у Відні Джебаровим, одержуючи документ за особистим підписом царя Фердинанда. Грамота починалася словами звернення до гетьмана «Ваша Світлість», що було вище австрійсько-німецької «екселенції». А коли по офіційній частині у келихах з вином тихо спливали в вині срібні бульбашки, Джебаров, між іншим, Липинському якимось ненароком докинув:

— Його Величність цар Фердинанд дуже тішився, що замість заборчої імперіалістичної Росії сусідкою Болгарії по північному березі Чорного моря тепер Україна...

Двадцять другого серпня з рук турецького посла у Відні Гусейн-Гільмі-паші приймав В'ячеслав Казимирович ратифікаційну грамоту за підписом султана Магомета V.

А от у графа Стефана Буріана, австро-угорського міністра закордонних справ, розмова не зразу клеїлася. Міністр довго совав папірцями якимись по столу, мов ніяк не здатен був знайти їм місце, врешті, обминаючи погляд Липинського, став зачіпки різні шукати.

— Се справа у даний час доволі проблематична, бо Українська держава не поставила центральним країнам договірної кількості збіжжя...

І далі став розводитися граф на цю тему та перетирати сказане зовсім так, як на Волині, у рідному краї

Липинського, готують затирку в піст до вівсяного кисілю, перетираючи ретельно у череп'яній мисці макогоном конопляне насіння.

Насправді ж, гадав В'ячеслав Казимирович, справа не в допоставці, принаймні не стільки в ній. За окремою таємною угодою до Берестейського договору Україні мала відійти Холмщина, а Галичину слід було поділити на Східну і Західну, — з тої Східної та Буковини, де переважало українське населення, мали утворити коронний край з широкою автономією.

Ще через якийсь тиждень швейцари в імператорських тогах біля важких, з вигадливою різьбою дверях міністерства закордонних справ вітатимуться з Липинським, як з давнім приятелем. Але справа посувалася зі скрипом, мов ті масивні міністерські двері хіба рік не змащували. І тоді В'ячеслав Казимирович писатиме своєму міністру Дмитрові Дорошенку те, чого не може сказати графові Буріану:

«Мій погляд на справу такий: багато краще для нас — коли уступки необхідні — поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступати від поділу Галичини. А се ось через що: наша західна границя, з огляду на всякі ще переміни на Сході, мусить бути забезпечена з боку національного і географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили зможем обернути на боротьбу (а вона буде ще дуже тяжка) зі Сходом. Коли ж ми будем мати огнище такої українсько-польської боротьби (після прилучення всієї Галичини до Польщі), якої ще досі не бувало, то при нашій національній хисткості і істеричності — се пряма дорога до «царя восточного православного». Отже повторю, від поділу Галичини і сотворення в Австрії коронного українського Краю не можна відступати ні за що, а що до Холмщини можна обіцяти,

що ми не будемо робити особливої пресії в комісії, котра має вирішити сю справу зараз по Берестейському договору...»

II

Газети у Відень з Києва надходили з великим запізненням. Але коли вже пошта привозила пресу, то Липинський відкладав усі, хіба крім нагальних, справи і брався за сторінки — він почувався так, наче довгі-предовгі місяці десь мандрував світами, блукав краями чужими, доріг об'їздив невідь-скільки, а тепер нарешті, видихнувши з облегшенням, переступив поріг свого дому.

Цього разу В'ячеслав Казимирович найперше розгорнув «Нову Раду» — видання, редаговане Андрієм Ніковським та Сергієм Єфремовим, людьми, яких поважав і до яких приязно ставився. Вони щомоці старалися робити добротною цю щоденну українську газету, що мала продовжити добрі традиції старої славної «Ради», в якій сам колись друкувався, очоли-ти її навіть пропонував йому Євген Чикаленко, і яку безцеремонно закрила царська адміністрація.

Липинський нетерпляче гортав сторінки, поспіхом біг очима по заголовках, вчитувався спрагло у київські новини, аж доки надовго спинився на матеріалі про закордонні українські дипломатичні представництва. У нього було таке відчуття, наче в спеку, в задуху найбільшу раптом хтось просто в обличчя линув з піввідра, десь з криниці найглибшої, води холоднючої, і то линув без попередження.

Що собі автор замітки думає? З усіх посольств тільки одне болгарське є українським? Хіба Лоському у Фінляндії, Штейнгелю у Німеччині, Лукасевичу у

Швейцарії, а мені осьдечки в Відні, хіба менше автора болить українська справа, чи тут з медом ведеться, чи напруга та відповідальність менша, чи державне думання менше? Це ж чистісіньке хамство, логіка чистопородного, викінченого і завершеного Хама, який не пробував себе поставити на Яфетове місце... Ні, коли тобі, В'ячеславе, вже не доведеться більше сліпнути над графіками проходження вагонів з українським зерном до Відня, ти написати маєш про це. Про державне думання, про владу, територію і громадянство — як три складники державного думання. Бо то основа державного ділання, політичної творчості, а не політичної руїни.

Хамові українському основи державного думання споконвіку чужі, не зрозумілі. Як бугай на червону плахту, так реве він, коли йому про них заговорити...

І в «Новій Раді» це не перша шпилька, вже й до цього були натяки, що Липинський, мовляв, провадить пропольську політику. Ти не приховував від урядових кіл, ти настирно радив, що в справі ратифікації Берестейської угоди краще поступитися де в чім щодо Холмщини, але спертися на Карпати, бо всі сили ще доведеться обернути на боротьбу зі Сходом, боротьбу, яка буде вельми тяжкою. Хотів би лишень помилитися... А хто не вірить тобі, не згоден з твоїми аргументами, то нехай поспитає Андрія Жука з його ж віденського посольства, що он у сусідньому кабінеті сидить, хай розпитає будь-кого з тих, хто знає про входження у війну російського війська — у Львів, у Київ чи інші українські міста і села, про сум та біль людський, не менший, ніж той, коли входила австро-угорська армія.

Російське військо в Першу світову заливало Львів одночасно з Личаківської, Зеленої і Стрийської, ще австрійці було пручалися, та недовго. Верховний головнокомандувач, великий князь Микола Микола-

йович, виголосив маніфест, що нарешті «російський народ об'єднався». Генерал-губернатор Бобринський невідкладно видав указ «Про заборону діяльності різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття існуючих в Галичині учбових закладів, інтернатів і курсів, за винятком учбових майстерень». Почався грабіж банків, музеїв, книгарень, розгром та вивезення друкарень, було закрито «Просвіту», українські газети, почалися арешти. З жахом про те згадуватиме Михайло Грушевський:

— Місцями поголовно висилано українських священників або всю інтелігенцію, цілі маси свідоміших селян і міщан. Все те самим нелюдським способом хапали, в чому застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір без ріжниць жінок, дітей, старців, хорих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей — се переходить всяку імовірність.

В окупований край насмілився приїхати сам імператор Микола II. Ополудні в Самборі зустрів його на пероні з рапортом генерал Брусилов. Государ привітався, обійшов шеренгу вишикуваного почту, а тоді обійняв і тричі розцілував генерала.

Брусилов поцілував государеву руку.

Доки імператор відпочивав, генерал не втомлювався приймати вітання від почту, що супроводжував високу особу.

— Занятие нашими войсками Галиции всколыхнуло наше национальное чувство, напомнило нам о нашей родной колыбели всего славянства — Карпатах...

— Все только и говорят о возвращении России древних родных областей с русским населением, которое старались ополячить, но которое, как думали, остается в душе русским.

— В последние десятилетия продажные профессора из малороссов, по указке австрийского генерального штаба, стали выдумывать новые названия для населяющего Галицию русского простого народа. Всякие Грушевские и иные выходцы из Киевского университета разрабатывали, по австрийской указке, теорию украинской самостийности, выдумывали разные «мовы».

...Як цілував, похиливши голову, генерал Брусилов государеву руку, то з моменту того небагато лишалося вже часу, коли він до тих охоче долучиться, хто вимагатиме зречення імператора від престолу. Але й тих Брусилов також небавом зрадить, перейде до червоних, від чийх куль залле кам'яну долівку імператорська кров і кров сім'ї та дітей малолітніх, очолить в червоній армії Особоє Совецаніє; в білоемігрантській же пресі, вкотре зрадивши, обілле «пролетарських» друзів недавніх найчорнішим брудом: син його теж стане червоним комполку — червоні його і застрелять...

...Липинський роздратовано відкинув злощасний номер «Нової Ради», взявся було за офіційні папери з міністерства закордонних справ, а їх надійшла-таки грубезна пачка, однак ще довго думка, блукаючи колом, верталася до капосної замітки. Тому велемудрому авторові, зрештою, і до Львова не треба звертатися, може з не меншим успіхом поспитати киян, чи буде легкою та боротьба зі Сходом — на власні очі, на долях своїх та рідні вже мали в дечому переконатися. Хай той автор почитав би рукопис російського історика Мельгунова, рукопис, що ходив по руках і після якого не так просто заснути...

«В большинстве чрезвычайек Киева большевикам удалось убить заключенных накануне вечером (перед своим уходом). Вот внешний вид одной из Киевских человеческих «боев» в момент ознакомления с ней

комиссии. Весь цементный пол большого гаража (дело идет о «бойне» губернской ЧК Киева по улице Садовой, № 5) был залит уже не бежавшей вследствие жары, а стоявшей на несколько дюймов кровью, смешанной в ужасающую массу с мозгом, черепными костями, клочьями волос и другими человеческими остатками. Все стены были забрызганы кровью, на них рядом с тысячами дыр от пуль налипли частицы мозга и куски головной кожи. Из середины гаража в соседнее помещение, где был подземный сток, вел желоб в четверть метра ширины и глубины и приблизительно в 10 метров длины. Этот желоб был на всем протяжении до верху наполнен кровью... Рядом с этим местом ужасов в саду того же дома лежали наспех поверхностно зарытые 127 трупов последней бойни... Тут нам особенно бросилось в глаза, что у всех трупов разможжены черепа, у многих даже совсем расплюсчены головы. Вероятно они были убиты посредством разможжения головы каким-нибудь блоком. Некоторые были совсем без головы, но головы не отрубались, а... отрывались... Опознать можно было только немногих по особым приметам, как-то: золотым зубам, которые большевики в данном случае не успели вырвать. Все трупы были совсем голы.

В обычное время трупы скоро после бойни вывозились на фурах и грузовиках за город и там зарывались. Около упомянутой могилы мы натолкнулись в углу сада на другую более старую могилу, в которой было приблизительно 80 трупов. Здесь мы обнаружили на телах разнообразнейшие повреждения и изуродования, какие трудно себе представить. Тут лежали трупы с распоротыми животами, у других не было членов, некоторые были вообще совершенно изрублены. У некоторых были выколоты глаза и в то же время их головы, лица, шеи и туловища были покрыты колоты-

ми ранами. Далее мы нашли труп с вбитым в грудь клином. У нескольких не было языков. В одном углу могилы мы нашли некоторое количество только рук и ног. В стороне от могилы у забора сада мы нашли несколько трупов, на которых не было следов насильственной смерти. Когда через несколько дней их вскрыли врачи, то оказалось, что их рты, дыхательные и глотательные пути были заполнены землей. Несчастные были погребены заживо и, стараясь дышать, глотали землю. В этой могиле лежали люди разных возрастов и полов. Тут были старики, мужчины, женщины и дети. Одна женщина была связана веревкой со своей дочкой, девочкой лет восьми. У обеих были огнестрельные раны.

В уездной Чека Киева (на ул. Елисаветинской) было то же самое, такой же покрытый кровью с костями и мозгом пол и пр. В этом помещении особенно бросалась в глаза колода, на которую клалась голова жертвы и разбивалась ломом, непосредственно рядом с колодой была яма, вроде люка, наполненная до верху человеческим мозгом, куда при размозжении черепа мозг тут же падал...

...Пытаемого привязывали к стене или столбу; потом к нему крепко привязывали одним концом железную трубу в несколько дюймов ширины... Через другое отверстие в нее сажалась крыса, отверстие тут же закрывалось проволочной сеткой и к нему подносился огонь. Приведенное жаром в отчаяние животное начинало вьедаться в тело несчастного, чтобы найти выход. Такая пытка длилась часами, порой до следующего дня, пока жертва умирала.

...Пытка «горячим сургучом», о которой рассказывают очень многие в своих воспоминаниях о Киеве... Лили сургуч на затылок и на шею, а затем срывали вместе с кожей...

Расстреливали под звуки духовой музыки... В Полтаве и Кременчуге всех священников сажали на кол. В Екатеринославе предпочитали и распятие, и побивание камнями. В Одессе истязали, привязывая цепями к доскам, медленно вставляя в топку и жаря, других разрывали пополам колесами лебедок, третьих опускали по очереди в котел...»

...Ну й нехай, думав Липинський, він перетерпить цю злу публікацію в «Новій Раді», як багато чого навчився терпіти, мовчки, тихцем гасити в душі. Люди, які не варяться у цьому казанку, не тямлять, з якого боку може наскочити біда, хіба згодом порозумнішають. Він просто напише заяву в Київ, що таке дискредитування посольств не лежить ані в державнім, ані в національнім інтересі. І попрохає пресовий відділ свого міністерства звернути на неподобство увагу.

Та вже зовсім опустилися руки, як невдовзі з черговою поштою з Києва надійшла газета «Відродження» з публікацією про «зраду» державних урядовців. Полум'ю обурення, яке досі ретельно притлумлював, гасив і притоптував, тепер не міг дати ради; він схопив ручку й папір, хотів невідкладно в міністерство своє написати — марно проте, не слухалося перо, воно вистрибувало і витанцьовувало у руці, мов у безнадійного пияка, який тиждень не виходив із чмуду.

Лише через кілька годин Липинський був ладен взятися за офіційного листа про безголів'я, якому має бути ж якась межа.

«Ся «зрада» се вже остання крапля, яка переповнила чашу мого терпіння, — букви в листі тепер шикувалися рівно, а перо стало чемним, мов то і не воно ще зовсім недавно влаштувало п'яні вибрики та витребеньки. — Немає у мене ані сил фізичних, ані охоти, ані, що найважливіше, не бачу державної потреби пра-

цювати в таких умовах. Моя присутність тут і через мою хворість, і через оцей брак елементарного довіря (що доказує оця стаття) тут зовсім зайва. І тому ще раз прохаю Вас звільнити мене від моїх обов'язків. Сього рішення переложити не можу і воно єсть зовсім категоричне...»

В'ячеслав Казимирович обговорював раніше собі заміну, в спокійних тонах йшла мова про кандидатури, їхні вади і безперечні достоїнства, але тоді малася на увазі демісія лише у разі погіршення здоров'я.

Лист-відповідь від Дмитра Дорошенка цього разу не забарився.

«Міністр
Закордонних Справ
Української держави
28 вересня, 1918 року.

Високоповажаний і дорогий товаришу
Вячеславе Казимировичу!

Ну як таки Ви можете надавати такої ваги писанням якихсь блазнів із «Відродження», газети абсолютно неофіційної, лише субсидійованої (в надії, що буде писати в національним дусі й захищати уряд в його національних заходах)! Я тої статті не читав, як і взагалі тепер не читаю «Відродження», яке було доволі цікавою газетою місяців 2-3 тому назад, а тепер зіхало на пси. Довідався за ті дурниці, що Вас так образили, тільки з Вашого листу. Розуміється, коли Ви надаєте таку вагу сій справі, так само, як і п. Токаржевський, то я дам ділу законний хід і притягну газету до відповідальності.

Листа цього Вам передасть д. Цегельський. Він може бути живим свідком того, як всі тут, починаючи від пана Гетьмана, високо цінують Вашу працю і як усіх вражає звістка, ніби Ви намірились таки покинути Ваш пост. Але я не бачу потреби покликатись на думки і погляди людей, я сподіваюсь, що Ви самі як щирий патріот і вірний син України не покинете справу в такий важкий, критичний момент. Ми ж

умовлялись з Вами, що як підемо, то разом: мені не менше важко тут, як Вам у Відні, я з великою радістю пішов би тепер, щоб віддатись підготовці до професури в українським Університеті, але я почуваю, що піти тепер мені — було б дезертирством, було б непростимим гріхом проти рідного краю й проти історії. Те ж саме і щодо Вас. Ви ж повірите, любий Товаришу, що не комплімента ради, але й з найглибшого мого переконання я кажу Вам, що Ви — ідеальний посол України в Австрії. Ніхто Вас замінити не може, се ілюзія. Я бачу, що Ваше посольство зложено прекрасно, як гарний оркестр, — але забрати дірігента, се значить вийняти душу; зразу все тратить свою цільність, свою гармонію.

Я не смію наважувати Вам своїх думок, не хочу Вас умовляти. Я просто — не як міністр закордонних справ, а як українець-громадянин благаю Вас: коли є для Вас хоч найменша змога, — не кидайте Вашого поста!

Пан посол Цегельський на словах іще буде говорити з Вами про все, що я тут пишу».

12

В'ячеслав Липинський знався подавно з Лонгином Цегельським, як і з багатьма львів'янами, які мали у Відні поважні справи. З інтелігентним, добре освіченим Цегельським йому було завше приємно зустрічатися ще й тому, що мав цей чоловік якийсь особливий дар з невимушеною наївністю дивлячись в очі, говорити цілком протилежне та суперечне баченню співбесідника, — почуте таке від іншого могло б дратувати, збурювати і каламутити душу; але ж ні, цілковита відсутність лукавства, — хоч ложкою пошкреби, а не вдасться його знайти, — відсутність того, що звать «два пишу, три маю в пам'яті», неминуче обеззброювала.

— Зізнаюся у гріху, — мовив Липинський по оповіді Цегельського, тоді секретаря внутрішніх справ у захід-

ноукраїнському урядуванні. — Зізнаюся в справжніх сінських завидках до галичанського посполитства. Вихована в послуху до свого національного проводу, тільки така громада здатна витримати потугу теперішнього польського натиску. Той послух не дасть піднести чванливу голову українському Хамові, який в степовій Україні почуввається куди привільніше.

— То, здається, Гейне казав, що перш, ніж любити народ, слід повести його у лазню, — всміхнувся одним очима Цегельський. — Хамове насіння нинішні вітри у всенних краях розвіяли. І до нас те добро занесли. От недавно військовики на несвіжу голову з добрадива арештували кілька жидів, в тім числі доктор Райха, чоловіка всіма поважаного, посла до парламенту колишнього і до сейму... Те нашого комісара у Станіславові Лева Бачинського, може, з ним доводилося зазнайомитися, так збурило, що заявив про резигнацію. Винних в безчинстві скарали, але у жидів довіри до влади, звісно, не збільшили. Або інші військовики, що докумекалися за ніч поздирати всі польські вивіски на крамницях — ніхто цього, певне, їм не заряджував, ті вивіски поступенно без примусу стали самі господарі на українські мінити...

Цегельський примовк на якусь мить, щось на думці зважуючи, сумніваючись, казати далі йому чи ні, врешті ваги невидимі ті приспинилися.

— А я ще й в особистій справі до вас, пане В'ячеславе, може, матимете змогу на поміч. Звісно, я також не складатиму рук.

І гість оповів про прикру пригоду, що сталася з рідним батьком його, Михайлом Цегельським, літньою вже людиною, головою повітової Української Національної Ради, священиком, що в Кам'янці-Струмиловій сорок чотири роки прослужив.

А сталося таке: комендант повітової військової команди, зукраїнщений чех, який любив оковитої

перехилити зайвину, у самісіньку латинську великодню п'ятницю арештував уночі всіх латинських священиків у повіті. До повітового комісара ще зранку почали збиратися вірні католицького обряду, німці і чехи, українці і поляки мазурського наріччя, люд, що здавна голосував у віденський парламент за українських кандидатів, а зараз природно прийняв українську державність.

Частина чимала селян-латинників прибула до домівки Михайла Цегельського, як знаного і шанованого у краї чоловіка, йшла пішки та їхала фірами з віддалених сіл цілими делегаціями.

— Великдень заходить, — жалілися селяни. — Нікому сповідати, нікому Великодні служби правити. Та й чим же вони завинили?

Подивовані і цілком необізнані отець Цегельський та комісар Петрушевич негайно направилися до українського військового коменданта.

Що то має значити і хто доручив?

Комендант, навіть з крісла не вставши, мовив неслухняним вже з ранку язиком:

— То вороги... А мені ніц ніхто не доручав. Ми самі, бо цивільна влада надто з ними вже цяцькається.

На злегка розчервонілому обличчі коменданта заявила посмішка, неповна така, впівсили, зате на повну силу проступали крізь неї всевладність і млосна всесильність: бо й примха моя, чи просто хотіння, говорила та посмішка, для всіх вас навколо мене є незрушним законом.

Тим часом тисяч до трьох люду з усього повіту ж зібралось на захист своїх душпастирів. А священиків арештованих, серед них більшість давно була вже сивочола, з ночі тримали на подвір'ї, просто неба на холодному весняному дощі і пронизливому вітрі. Ще такої погоди гнати їх мали пішки до залізниці, за чотири старомірні милі.

Провокацію п'яного коменданта пригасили, зате опісля, як зайняли поляки Камінку, такі ж нерозумні голови з іншого боку арештували для помсти старенького Цегельського, і сидить він тепер в підземеллі давньої касарні у Львові.

Уперше Липинський на обличчі гостя вгледів якусь розгубленість чи, ймовірніше, ніяковість; ця людина, подумалося, не звикла просити за себе, хоча тільки крем'яне серце не зрозуміє тут синівського обов'язку.

— У мене є цілковите порозуміння з папським нунцієм у Відні, — Липинський, тим паче, був вірним римо-католицької церкви. — Я зроблю все можливе. Нунцій невідкладно зв'яжеться з кардиналом Ратті у Варшаві.

Мине небагато часу — і Михайло Цегельський, який вирятував безневинно арештованих ксьондзів-латинників, той самий довголітній декан, голова повітової «Просвіти» та віце-маршалок повітової ради впродовж двох десятиліть, вийде-таки врешті з арештантського підземелля.

А відкликати свою заяву про демісію Цегельський В'ячеслава Казимировича таки вговорив...

13

Кілька фотографій, що їх тримав у руках Липинський, пекли йому пальці, мов то був не звичайнісінький глянцеви́й папір, а розпечена на багатті бляха. Брат Станіслав, який вирвався до Відня на день-другий, привіз В'ячеславі фото з Затурців.

Ось цим полем він бігав малим поміж житами, що переджнивними хвилями колихалися, бігав, сторожко озираячись: а чи не вихопиться раптово русалка? Старі люди в селі оповідали, що цієї пори бродять в

житах краси неймовірної підступні русалки, у довгих білих сорочках, із зеленим волоссям, що спадає аж до колін, — за гарними хлопцями полювати вони любляють, от заманять чарівною піснею, а тоді до смерті залоскотати можуть... Хто побачить русалку, то буде щасливий, тільки розказувати про зустріч не слід ніколи й нікому, бо ще лихо яке причепиться. Тож озирався, як біг хлопчаком поміж житами, оглядався зі сподіванням і водночас з острахом.

Не колихалися жита на тій фотографії, що привіз Станіслав, натомість на полі, що його знав змалку, були якісь вирви, лише сіра, зранена й понівечена земля, вздовж і впоперек окопами зрізана, мов то була не родюча споконвіку нива, а поверхня чужої й досі не званої планети, поспіхом змальована недбалим олівцем якогось аматора.

— Ти ж знаєш, що трапилося з нашим маєтком наприкінці весни шістнадцятого, — казав Станіслав, відвернувшись чомусь до вікна. — Але знати замало, хоч на фото побачити слід.

Брат писав В'ячеславі, як випрасувала розпечена праска Першої світової волинське село Затурці й усе навколо, як пройшлася безжалісно їхнім родинним маєтком. Восьма армія генерала Каледіна, точніше розвідники її сорокового корпусу, ще тридцять першого травня захопила Затурці. Супротивник раз по раз відкидав війська росіян, але й сам не втримався. До десятого червня, у час безперестанних боїв, Відень з Берліном перекинули сюди війська з інших фронтів, тут уже діяла велика австро-німецька група генерала Лінзенгена у складі вісьмох піхотних і одної кавалерійської дивізії. Своєю чергою росіяни стягнули звідусіль сили, а генерал Брусилов доповідав у ставку:

— Утрати восьмої армії надто великі. Становище критичне, без подальшого поповнення скоро ні з ким буде йти у наступ.

Марно виглядав генерал ту поміч за димами, що знімалися над хатами, над обезлюднілими селами та випаленими полями, димами, що затягували весь виднокрай. Брешті знекровлені обидві сторони перейшли до позиційного протистояння — і так уже перестрілювалися вони, рвучи на шмаття безневинну землю, доки не рухнули, не посипалися обидві струхлявілі імперії — Австро-Угорська і Російська.

...Бідні мої Затурці, думав Липинський, одних евакуювали, вивезли з пожитками куцими у далекі краї, інші самі розбіглися світ за очі від вогненної тої біди, як же непросто буде колись відродитися... А вже у селі став творитися перед війною дух осілого люду, дух українства: потроху твої земляки перестали відчувати себе просто тутешніми...

Снаряди, що падали на переджнивні поля, вулички і домівки Затурців, рвали не тільки землю, вони розривали невидимі ниті спільноти людської, творені впродовж століть, — хтось, може, сюди повернеться, а комусь боляче буде навіть глянути на головешки і попіл на рідному, ще прадідівському отопчищі...

— З усього маєтку, — казав Станіслав, так само невідь-що видивляючись у вікні на віденській вулиці, — вціліли частково лише стайня і дім. Росіяни винищили половину лісу, австрійці цього не робили не тому, що ліпші, а з вигоди військової, задля маскуваннн розташованого там свого вояцтва.

А ще брат оповідав, що навіть найвищих врожаїв за багато літ не стачить, аби до життя повернути змарновані й зриті поля, угноїти та хімією здобрити їх, бо з дна окопів поверх родючого шару викинуто мертвий ґрунт, заморочливої праці вартує стягнути колючі дроти, що поснували щетинистим павутинням чималенько з семисот тринадцяти гектарів маєтку, — і коштів забракне, і рук людських. Тож Станіслав домовляється з варшавським товариством «Агрінком» про відбудову

тартака, в банку бере кредити, малоземельним селянам землю здає в оренду... Гуральню добре було б відновити, бо від неї лишився один лише котел, та й той прострелений. А ще сушарка для хмелю, а ще...

Одні Хами, подумалося В'ячеславові, пустили за вітром мій хутір у Русалівських Чагарах, де не так про зарібок гадалося, як мозолями хотілося ствердити, що на цій землі повноправен лише хлібороб, інші в такій же хамській подобі, вдягнуті незалежно в російську, австрійську або німецьку уніформи, понівечили-схамили родинне його гніздо, так довго, з любов'ю та пошануванням до цього куточка землі лаштоване.

Але як узяв Липинський наступне фото, то сперш тільки глипнув кілька разів повіками, бо ніяк не тямив, що перед ним на знімку, тоді, як забракло повітря, розстебнув комірця сорочки.

— Боже, — тільки й здужав на слово, розпізнавши в руїнах силует затурцівського костелу Святої Трійці.

У цьому храмі його охрестили, тут він приймав перше причастя, тут моливсь і вслухався у звуки старовинного органа — ті звуки підносили душу людську, змивали з неї намули, світ знову ставав прекрасним і чистим, мов повертався дивом в Творіння найперші дні...

14

От якби хто вигідав таку лінійку чи кравецького аршина, думав Липинський, яким можна відміряти початок і кінець обов'язків українського посла в столиці Австро-Угорської імперії, так вправно й хвацько відміряти, як відміряє полотно перекупник на галасливому і строкатому луцькому базарі. Він посміхнувся сам до себе, пишучи чергового листа своєму міністрові, бо не існує такої лінійки й такого аршина, слава

Богові, може існувати лишень відчуття потреб своєї держави.

«У Відні дня 10.VIII.1918

До Вельможного Пана Міністра
Закордонних Справ у Києві

В залученню маю честь переслати поданне Бюра культурної помочи для населення окупованих областей до Пана Міністра Просвіти з прелімінарем видатків на утриманне українських шкіл на Волині в 1918/1919 шкільнім році, та прошу о переданне сього подання по приналежности з прихильним заопініваннем.

Посол Української Держави у Відні
В. Липинський».

А в Кам'янці-Подільському в цей час, звівши риптування на будинку недавнього технічного училища, веселі маляри на блакитному полі виводили золотими кирилівськими літерами «Кам'янець-Подільський державний український університет». Міністр освіти Української держави Іван Огієнко, зовсім забувши міністерський чин, бігав хлопчаком поверхами та майбутніми аудиторіями: то балакав з майстрами, то вертався в кабінет на перемовини з кандидатами в професори. Ще сімнадцятого серпня гетьман Скоропадський узгодив законопроект про відкриття нового навчального закладу. Перед тим рада лекторів Київського українського народного університету навдивовижу одностайно, що рідко бувало, проголосувала за призначення Огієнка в. о. ректора — тепер він мав якось поділити сам себе між Києвом і цим містом: якби спитати тоді, де він мешкає нині, то найточнішою відповіддю, певне, була б: «У вагоні».

Зовсім мало часу лишалося до того, коли весь тутешній освічений люд потягнеться на відкриття храму науки, і зазвучить Служба Божа у домовій університетській церкві, і достойники з міської думи,

місцевої ради «Просвіти», земської управи, хто як ладен, підтягуватимуть різноголосо «Многая літа...».

Зовсім мало часу, але професорський склад мав бути достойним. Іван Огієнко запросив перспективних учених з Києва, з інших міст і навіть держав, надсилав запрошення також в Австро-Угорщину. Та от заковика, чиновник імперії, яка уже кашляє і хрипить, ось-ось на друзки розсиплеться, все ще штрикав палиці у колеса, причому із завидною злагожденістю в столичному Відні й провінційному Львові. Липинський написав листа звичним прудким своїм почерком, аж чорнило бризкало та фуркало по паперу перо, зовсім так, як фуркали ті чиновники. Листа до міністра освіти у Києві Миколи Василенка.

«Відень, 1.X. 1918

Високоповажаний Микола Прокоф'євич!

Галицька Краєва Шкільна Рада робить труднощі для виїзду іменованих доцентами Кам'янець-Подільського університету пп. (Степана) Балея, (Юліана) Гірняка, (Івана) Крип'якевича. Вони внесли подання до Ради, щоби дала їм річні відпустки, а сьогодні дізнаюся, що Балеї дістав відмовну відповідь та, певно, й інших те саме жде. Ще важніша для них справа дістати паспорти на виїзд на Україну, бо вони є військово обов'язані і звільнені з війська лише для виконання учительських обов'язків в гімназії. Се залежить вже від військових властей, тільки вони можуть дати дозвіл на виїзд згаданих панів на Україну. Я вислав до австро-угорського міністерства ноту, в якій прошу, щоби уможливлено згаданим панам виїзд на Україну, але треба і в Києві поробити в сім напрямі заходи у гр(афа) (Йогана) Форгача, щоби він від себе віднісся до своїх властей з відповідним представленням, щоби тих панів пущено на Україну. Доведеться також, мабуть, віднести приватно і до президента Галицької Шкільної Ради, щоби він не робив труднощостей в сім ділі, може, се допоможе.

Подаю се Вам до відома, щоби Ви знали, як стоїть справа, та поінформували також ректора університету. Звертаю

мою увагу, що коли б наше міністерство освіти ще потребувало доцентів, то слід би було запросити п. д-ра Володимира Гериновича, про якого ближчі інформації може подати д-р Стефан Рудницький, як про товариша по спеціальности.

При сій нагоді пригадую про потребу скоршого полагодження справи заповоги на українські школи на австрійській окупації на Волині та на перенесення культурних уряджень з табору полонених у Фрайштадті до Володимира Волинського, про що пару уже разів офіційно писалося через міністерство закордонних справ...»

У Кам'янець-Подільському університеті з-за кафедр лунатимуть голоси М. Драй-Хмари і Л. Білецького, В. Біднова і Д. Дорошенка, С. Русової і Х. Лебідь-Юрчика, багатьох інших, які складатимуть честь цієї землі. І навіть коли червоним котком розплющать Поділля, в аудиторіях знімуть портрети славетних українців, натомість повісивши кагановичів і затонських, коли похмурі робітники, кашляючи від пилюги, зішкрібатимуть голубе тло та золотисті букви з імення цього університету, навіть тоді, видавалося, в тих стінах витав невивітрянаний і нестравний дух українства. У вересні 1920-го тодішній гауляйтер народної освіти Затонський змушений був розсилати в освітні установи України розпачливу телеграму: «Необходимо обратитъ внимание на Каменецкий державный украинский университет. Каменецкие коммунисты находятся в плену у петлюровской интеллигенции. Реальных сил для поддержки университета в Каменце нет. Контингент слушателей никчемный. Безработные девицы и поповичи. В самом университете продолжают заседать выжившие из ума старцы и научные светила вроде гетмановского, затем петлюровского скарбника Лебеда-Юрчика, который читает там финансовое право. Профессора недурно устраиваются за счет университета и поглядывают на запад. Всех их

следует разогнать. В том виде, как он существует сейчас, университет компрометирует соввласть».

Тієї осені 1918-го, якраз на початку, видалися кілька таких погожих днів, що нестерпно кортіло кинути все і просто побродити віденськими парками — неспішно собі брести, шурхотіти й човгати безтурботно ногами в опалому листі, що чистісіньким золотом зблискувало та переливалося, хіба що не здатне було металом відзвонювати, або, сівши на лавку, дивитися, як відривається раптом кленовий листок і, злегка гойднувшись, наче вагаючись сперш, робить коло, потім друге, повільно все більшим колом ширяє, щоб спокійно й покійно лягти у тебе до ніг. Але на розкіш таку В'ячеслав Казимирович аж ніяк сподіванок не мав, бо щоденні клопоти спадали рясніше листя на охайних доріжках у віденських парках; на додачу ще й хворість нова негаданно приключилася. У приватному листі він тільки мимохить якомсь докинув: «Я Вам не писав, що у мене з прищика на шиї, котрий зробився ще в Києві і на котрий я не звернув уваги, витворився нарив. Коли мені тут його розрізали, оказалась гангрена, і на другий день мені зробили операцію, вирізавши всю згангренувану часть до самого горла».

— Кільканадцять годин пізніше, — філософськи розмірковував лікар по операції, перебираючи повагом пальці, мов відраховував ті години, — і стругали б вам дошки на останню хату.

На якийсь час Липинський візити та прийоми змушений був перекласти на Токаржевського, але до Пауля фон Гінце, державного секретаря закордонних справ Німеччини, був змушений їхати сам — не вперше вони мову вели про відносини з Польщею.

Як постав Липинський ще з бинтовими пов'язками, в бандажі на порозі у держсекретаря, то той тільки спантеличено й перелякано повіками кліпав, мов ото

заявився до нього привид із замку Шонбрунн і заточується зараз у дверях. Але нівроку, добре пройшла розмова, чемно та привітно прийняв, обіцяв, що українські інтереси в перемовинах про Польщу будуть взяті під пильну увагу.

Несподівано для себе В'ячеслав Казимирович у хвості своїй навіть користь знайшов, бо тепер, позбавлений на деякий час зустрічей, міг щільніше працювати і з шкільництвом, і з пресою. Давно перестали світитися й зблискувати вогники з вікон на нічних хвилях Дунаю, а він все ще шелестів газетами, нотував і ставив галочки чи знаки запитання на полях видань — знаків запитання чомусь з'являлося дедалі більше. Висновки інколи, по роздумах, впливали цілком несподівані, коли зосереджено прослідкувати шляхи-доріженьки інформації, а ще приводи публікацій. «Звертаю Вашу увагу ось на яку справу, — напише в листі до Дмитра Дорошенка. — При австрійському командуванні у Києві єсть такий п. Негман, Vertreter des Kriegspressequartiers. Се польський жид, який, між инчим, все присилає тут до Відня справозданя, що на Україні ніяких Українців немає, що ніхто по українськи не говорить і т. ин. На підставі його рапортів АОК припинило видавання часописі «Відродження України», яка посилалась в великім числі на Україну і яку сей пан нищив, пишучи, що розносчиків, які її продають, б'ють на вулицях. Одночасно за його посередництвом «Последния Новости» закупили тут велику кількість паперу. Він звістний ще тим, що zorganizував антиукраїнський шпіонаж у Києві. Треба б, думаю, зажадати, щоб сього пана забрали з України».

15

Інколи видавалося Липинському, що доля людська чимось нагадує мандрівку самотнього плавця на блаженському човнику, який долає велетенські і грізні океанські хвилі: то підносить велика вода той човник угору, певність якусь вселяє і вже з гребеня хвилі горизонт вдається уздріти, а то знову кидає униз, у бездну, аж від того піднуджує, і тепер плавцеві треба махати якомога прудкіше веслом, аби не накрити його вал води за спиною.

— Дозвольте Вам передати, Ваша Світлосте, ратифікаційні грамоти Берестейського договору, підписані власноруч німецьким імператором Вільгельмом II і болгарським царем Фердинандом, — як вимовляв ці слова В'ячеслав Липинський у серпні 1918 року в Києві, звертаючись до Павла Скоропадського, то голос його трохи хрипів, мов необачно напився напровесні надто холодного березового соку. Українська справа таки відбулася. Ратифікаційними грамотами з турецькою стороною він уже обмінюється після повернення до Відня з Києва.

Уже двадцятого липня, навіть два тижні не виповнилося по тому, як вручив він вірчу грамоту міністрові Буріану, барон Микола Василько влаштує прийом у Відні на честь українського посланника. Австро-угорський міністр Іван Горбачевський, довічний посол віденського парламенту Юліан Романчук, послы Кость Левицький і Євген Петрушевич, митрополит Андрей Шептицький слово «Україна» теж вимовляли інколи голосом, мов і вони необачно сьорбнули того надміру холодного соку березового.

За Холмщину граф Буріан тріпав нерви Липинському так, як тріпають ляне волокно у терниці

удома в Затурцях, ще й гребінкою прочісувати не забував. Дійшло врешті до гострої розмови з міністром:

— Ми отримали від свого правительства повідомлення про те, що цісарське королівське правительтво Австро-Угорської імперії анулювало дане ним при заключенні миру в Бересті зобов'язання, — Липинський говорив різко і категорично, бо граф виморив В'ячеслава Казимировича так, що й в очі йому не хотілося зараз дивитися. — Правительтво ваше мало найпізніше двадцятого липня сего року предложити законопроект про виділення від королівства Галичини областей Східної Галичини і злучення їх з Буковиною в один коронний край. Предложення мало одержати силу закону. Факт цей був потверджений вашою екселенцією у розмові зі мною двадцять четвертого липня сего року.

Багатодосвідчений царедворець, дипломат і фінансист Буріан крутився, як на полюванні лис, який потрапив в загінку, але все ще не вірив, що його прапорцями обклали навкруг.

— Ваша сторона не виконує зобов'язань, — і граф узявся на пальцях, немов школяр, що інакшої лічби не відав, перераховувати недопоставлене збіжжя, м'ясо та інші продукти.

«Холера б тебе вхопила, — подумки лаявся Липинський, поки граф метеляв хвостом, вигадуючи все нові аргументи, аби викрутитися від виконання Берестейської угоди. — Мало тобі врізав тоді прем'єр по писку, якщо я тільки не сплутав тебе з іншим міністром».

Віденські українські парламентарі якось йому оповідали, як на одному з засідань прем'єр раптом почав незрозуміло чому смикатися, то біліти, то червоніти, підскакувати на сидінні, мов то була під ним гаряча

пательня. А врешті зірвався з місця, та як вліпить під вухо найближчому міністрові, здається, то був Буріан, а тоді ще й з другої руки почастивав...

— Що там скоїлося? — у перерві спантеличено запитували в депутата Дідушицького, який поряд з ними сидів.

— Та я шпилькою штрикав в одне місце прем'єра, — зізнався парламентар, що був мастаком на екзотичні вигадки. — А прем'єр подумав, що то міністр...

«Мало, таки мало тобі, графе, — злився Липинський, — відважив по щирості тоді прем'єр».

Кілька місяців вовтузився, як кіт із салом, В'ячеслав Казимирович з лукавим графом, навіть радив Дмитрові Дорошенку вдатися до крайніх кроків. Якщо, мовляв, Австрія відмовляється від ратифікації Берестейської угоди чи Холмщину прилучать до Польщі насильно, то слід відкликати з Відня наше посольство. Це болючіше вдарить по Австро-Угорщині, аніж Україні завдасть збитку, бо Австрії їсти хочеться, вона потребує більше економічних відносин з Києвом. А у Відні на той час можна лишити хіба одного урядовця для полагодження тих чи тих поточних справ.

Після того, як до Берліна з'їздили гетьман, Федір Лизогуб і Дмитро Дорошенко, таки все розв'язалося на дипломатичному рівні. Вже й Олександра Скорописа-Йолтуховського призначили губернським староствою Холмщини і Підляшшя.

А ще до Липинського прийшло визнання — як до історика та літератора. Років шість чи навіть більше збігло, як праці, що їх написав В'ячеслав Казимирович, раптом набули нового звучання. В газеті «Діло» за п'ятнадцяте серпня 1918 року в «Листі з України» він знайшов відгук про власну кни-

гу: «Популярною серед української інтелігенції в Галичині була книжка теперішнього посла укр. Держави у Відні п. Липинського «Z dziejów Ukrainy». Не знати, чи автор був певний, що його книжка відобрає колись таку велику ролю в життю української держави. Наклепи польської преси на українство, — а спеціально на українську державу — заєдне вислізування, відсуджування українського народу від всякої культури, твердження, що в українським суспільстві жиє лиш дух руїни й анархії — обурили багато тутешніх одиниць, які були римо-католиками і стояли осторінь українського життя. Ці люди почали вертати до українства — українською мовою. І то гарною володіють добре, бо навчились її прямо від народу. Поміччу в повороті до народу стала книжка п. Липинського. Трудно її дістати, а за відступлення платять грубі гроші. І зустрінете нині ще недавнього нібито «поляка», як він з завзяттям студіює цю книжку, а наслідок — він віднаходить себе — він стає українцем. І приходиться мені — коли на те гляджу — сказати щире «спасибі» авторові, бо ролю, яку сповняє сучасно його книжка, згодом щойно належно українське громадянство оцінить».

...І раптом той човник з плавцем поміж безкраїх хвиль океанських, поминувши черговий пінистий гребінь, стрімко пішов униз — рухнула Австро-Угорська імперія, так і не встигнувши обмінятися вже навіть виготовленими грамотами про ратифікацію Берестейської угоди, спалахнуло і гоготіло полум'я революції в Німеччині, губернського старосту Скорописа-Йолтуховського арештовано у Бересті, щойно настала на терені влада польська...

16

Павло Скоропадський вийняв кишенькового годинника, з яким не розлучався ще з окопів Першої світової, і підніс його трохи ближче до очей: за п'ять хвилин північ. «Певне, через п'ять хвилин почнеться відлік останніх годин твого гетьманства», — подумалося мимохіть, цілковито спокійно, без найменшого при смаку прикрощів, страху чи жалкування.

До кабінету зайшов німецький штабіст.

— Вам потрібно невідкладно вилітати вже вранці в Одесу, варіантів інших нема, бо всі шляхи перекрито. Становище тяжке, то не просто бунт Директорії, то народне повстання.

Скоропадський тільки головою крутнув роздратовано, мовчки підійшов до вікна і відчинив його половинку: десь подалі, здається, біля Жулян, запізнилою грозою рокотіли гармати, війська Директорії наближались щодня, навіть щогодини. Ні, він не збирається нікуди їхати, і легіти так само не має наміру, він залишатиметься тут до кінця. Розрядити цю грізну братовбивчу напругу могло, звісно, невідкладне прибуття французького посланника в Одесі Еміля Енно, який представляв, казали, реально держави Антанти — посланника напевне послухали б. Бо ж саме заради піддобрювання до тієї Антанти, задля спроби її на свій бік перетягти і видав він злощасну грамоту про федерацію з Росією; грамота стала хіба приводом, та ніяк не причиною повстання Директорії. Але телеграфні лінії перерізано, обмінювалися радіограмами. Та й той зв'язок був ненадійний, і марно міністр закордонних справ годинами висів над плечима радиста та нізащо лаяв на всі заставки ні в чому не повинного чоловіка.

— До вас прибув, як парламентар, командувач Січових стрільців полковник Коновалець, — вранці доповів ад'ютант.

— Я не можу його прийняти, — відказав чомусь відразу, з незвичним для себе поспіхом, який спричинився швидше образою на січовиків, що підтримали Директорію, аніж тверезим розсудком. За той поспіх Скоропадський шкодуватиме і через роки.

Гетьманові військовики спершу переконано твердили, що Київ їм вдасться втримати, потім він побачив, що вони вагаються, і тринадцятого листопада ще раз перепитав, а скільки ж насправді днів військо здатне вистояти в облозі.

— Два дні, — була відповідь, але й то непевна.

Ні, він не виїде до останнього, гетьман вірить у свою долю, хіба дружину попросить прихиститися в надійних знайомих. В разі ж крайньої потреби розпорядився тільки, щоб прохідний двір по вулиці Левашівській залишили відкритим, так він пройде у штаб і звіти на конспіративну квартиру.

О третій ночі його розбудили.

— Вам термінова телеграма, — подав ад'ютант аркуш паперу.

Винниченко від імені Директорії вимагав негайної ліквідації гетьманства.

Скоропадський тільки скривився і знову приліг, відвернувшись до стіни обличчям.

О сьомій ранку гуркіт гармат посилювався і гетьман викликав чергового офіцера.

— Наші підрозділи відходять на другі позиції, — відповів той, відводячи погляд.

«Отакої, — подумалося йому гірко. — Гарантували два дні протриматися, насправді ж на три години заледве стачило...»

А комендант, що зайшов опісля, попрохав відпустити частину особистої охорони: треба виручати інших бійців підрозділу, яких вночі роззброїли.

Тепер гетьман лишився вже зовсім сам.

Спокійним кроком Скоропадський пройшов у свій кабінет, аби забрати найважливіші документи.

Чого ж воно так, думалося між ділом, як відбирав найсуттєвіші папери, він свідомо ішов на каторгу, аби змучена ця земля і люд дихнути легше могли, аби життя не було насильством пронизане і справа, і зліва, як досі. Він змушений був, як циркач за контрактом, балансувати та викручуватися між австрійським монаршим двором і німецьким імператором Вільгельмом, між білими арміями і червоними, між всіма отаманами вже тутешніми, яким немає рахунку, між варягами, що перли очманілою і вчаділою ордою на твою землю, і зайдами та варягами, якими її заселяли насильно та вперто чужі правителі впродовж минулих віків... Згадалась чомусь остання розмова з Липинським, як приїжджав той на кілька днів із Відня.

— Ніякі варяги нам не збудують державу, — говорив В'ячеслав Казимирович тоном, мов гетьман чимось перед ним хоч і не завинив, але все ж до цього причетний.

— Німців не я в Україну кликав, — не розсердився Скоропадський. — Мусив прийняти їх як даність, як дощ он там за вікном, — і показав на краплі води, що нечутно, спиняючись інколи лиш на мить, повільно стікали запотілою шибкою.

— Так, без «варягів», тобто без зайшлих, більше рухливих та активних елементів, ніяка нація тепер не обходиться і обійтися не може, — Липинський раптом заговорив незвично швидко, мов боявся не встиг-

нути з якоїсь причини викласти зболене і не раз із гірकोю передумане. — Але нація постає тільки тоді, коли «варяги» асимілюються, коли вони зливаються з місцевими, суголосними їм, бажаними власної влади елементами, коли вони своєю активністю прискорюють процес постання такої власної національної влади. Коли ж зайти правлять самі при допомозі підтримки чужої держави, — так, як це звичайно бувало в Україні, — то вони не мають потреби асимілюватися...

Мову їм перебив ад'ютант з терміновою телеграмою — просили допомогти, на Півдні знову гриміли колеса отаманських тачанок, під загрозою опинилися вже не тільки повітові містечка і меншенські села, де дядько сільський спішно дорізував останнє поросся, бо поросяті тому напевне не судилося стати навіть підсвинком.

— Навпаки, оті зайти, опинившись серед маси безголової, — провадив Липинський, — позбавленої інстинкту власновладности, асимілюють цю масу до себе; вони денационалізують все те активне і творче, що виділяє з себе ця маса, вони витягують з неї всі живі соки, залишаючи в осаді лише босяцтво і декласованість.

Липинський спинився на мить, йому забракло повітря, у грудях поколювали голки, бо ж повністю відмовляла половинка легень, а друга, побита туберкульозом, і собі починала в'янути; та спинитися він уже просто не міг, доки не вимовить всього, що допекло не менше тих жалких і колючих голок у хворих грудях:

— У цьому разі «варяги» не возстановлять, а лише доруйнують органічну структуру української нації...

Де ж ти послизнувся, гетьмане, спіткнувся у ці неймовірно скоротечні сім з половиною місяців, думав

Скоропадський, — чи тоді, як «федералізацією» з Росією гадав обхитрити підсліпувату, нерозумну і підлу Антанту, чи як недооцінив безтолкової отаманщини власного, рідного із глибини століть твого народу, того самого, до якого Пантелеймон Куліш звертався «народе, без пуття, без чести, без поваги», і чи є на всенській землі людина, здатна з того народу витворити за сім місяців і два тижні горду та мужню націю?..

Від сортування документів Скоропадського відірвали раптово, попросивши невідкладно до телефона.

— Пане гетьмане, пане гетьмане! — схвилюваним голосом мало не кричав міністр закордонних справ Афанасьєв. — Еміль Енно приїхав, я послав за ним авто!

Міністр тішився, як дитина, яка негадано знайшла вельми розкішну і звабливу цяцьку; Скоропадський якусь мить потримав у руці слухавку, а врешті, не промовивши й слова, її обережно повісив — знову всміхалася доля лукаво й ехидно, забракло хіба кілька годин для шансу все врівноважити та вирівняти.

Тим часом безладна стрілянина на вулиці ближчала і до Скоропадського підбіг офіцер:

— Чого ви чекаєте, ви ж загинете!

— А нікуди мені йти, — кволо якимось відказав гетьман.

— Йдіть до мене...

Скоропадський згадав про дворик отой прохідний на Левашівській, але коли підійшов до воріт, то вони так і лишались забиті, бо через халатність, певне, розпорядження його не виконали. Накинувши на себе доху, аби не впізнали, з випадковим візником дістався на Банкову — біля будинку стояла гармата, яку якраз заряджали...

Врешті вирішив їхати до турецького посла, що мешкав у готелі «Палас». Відмовитися офіційно від

влади чи цього робити не слід? Поодинокі ще постріли та зрідка кулеметне гарчання, мов пересвари, свідчили про опір вірних обов'язку військовиків: ні, довше люди не мають гинути, їх від присяги потрібно негайно звільнити.

Рівним, чітким почерком лягав на папір куций текст відречення від гетьманської посади. Крапка після останнього речення була крапкою опісля багатьох величних сподівань, обвалу будівлі, що зводилася з таким трудом, аж долоні вкривалися одним водянистим суцільним мозолем, зводилася потом солоним і такою ж солонуватою кров'ю, опісля краху ілюзій, яким не судилося на світ білий пробитися, як блідо-зеленій траві крізь надто грубу і упродовж тривалого часу втоптану підошвами кам'яну бруківку.

17

Горів його дім у Русалівських Чагарах.

Він метався світлицею в напівпам'ятстві, гатив кулаками у двері й пробував виламати їх плечем, та все намарне; між тим крізь щілини вужами вповзав сизуватий дим, спершу стелився підлогою, далі піднімався все вище і вище, вже й до пояса став сягати, забиваючи подих та рвучи й без того хворі легені, полум'я гоготіло ззовні, червоні його язика вививалися за вікном, знущально й злостиво сміючись, зазирали крізь шибки, а Липинський все лупцював у двері...

— Рами віконні ламайте, рятуйтеся! — голос Левка Зануди ледве чутно лунав десь з-за стіни.

Як же воно так, змайнула подивована думка в Липинського, Левка ж тоді вбили злі люди, вже й могила досі травною поросла, а він усе ще гукає через роки, йому порятунок радить?..

В'ячеслав Казимирович прокинувся і тяжко закашлявся, мов той сизий ядучий дим справді щойно лещатами безжальними чавив йому груди, той сизий дим, що бридкими вужами вповзав у кімнату, міг зі сну якимось дивом впогти у життя, в цей досвіток, що займався за вікном його віденського помешкання.

Липинський не вельми то досі вірив у сні і прикмети, але цього разу, прокинувшись, почувався чомусь негаразд, щось гірке залишалося на душі, мов у домі, коли після справжнісінької таки пожежі ще довго лишається, як не провітрюй, гіркуватий запах горілого. Навіть коли вже був у посольському кабінеті, заставався той дух погорілля, незрозуміла і непояснима тривога, і він мимохіть, геть по-хлопчачому, кілька разів навіть підшморгнув носом, ніби упевнитися хотів, що то лиш обман, то ще сон не до кінця вивітрився з думок.

Цього разу, попри скепсис до снів і прикмет, непояснювана тривога раптом підтвердилася.

Найперше на порозі постав Андрій Жук зі свіжим дипломатичним пакетом.

— Полковника Болбочана розстріляли, — замість «добридень» проказав упівголоса.

Знову горіле, лише дужче, почулося у повітрі.

Боже милий, що діється, думав Липинський, при нашій страшній убожестві на людей, коли кожна свідома і чесна одиниця на вагу золота важиться. А Болбочан, В'ячеслав Казимирович твердо певен, був одним серед найвизначніших українців, які пристали до національної роботи допіру в часи революції, дещо пізній, але пристали щиро й усією душею.

Липинському оповідали про похід Запорізької дивізії Петра Болбочана в Крим, хоч від крутіїства з півостровом перед підписом договору у Бересті душа

кривилась і мерзла. Але не захоплюватися Болбочаном він просто не міг.

Уночі, як тільки зорі зблискували й кришилися на раптово потривоженій весняній воді, українське військо брало Сиваш. То нездійсненне було б, якби не козацька зухвалість та витончена психологічна гра командирів, — стрімко просувалася Запорізька дивізія півостровом, з наскоку захопивши Джанкой, і ось вже вона на вулицях Сімферополя.

— Ніде по всій Україні, — оповідає згодом учасник походу, — не стрічали нас з такою непідробною радістю, як зустрічали нас і вітали тут, в Сімферополі...

Воно й зрозуміло: на вулицях, після втечі більшовиків, ще хиталися на вітрах тіла повішених, ще не всі вікна в домівках заклили після погромів червоних.

Рідко біда самотиною ходить, тож оскільки Німеччина собі накинула виголомнілим оком на ласі для них кримські простори, то війська генерала фон Коша оточують українців та враз беруть під контроль найважливіші в місті вузли.

— Скласти зброю, здати майно. Ви інтерновані, — з прусською прямою висунув генерал ультиматум.

Мовляв, пояснила німецька депутація, за Берестейською угодою то не ваше, нічیه майже лишилося, то вже ми тут господарі. І папери перед Болбочаном, як карти ворожка, переконливо розкладають:

— Ми давали запит у Київ, і нам з міністерства військових справ УНР відповіли, що про вас вони зовсім не знають та ніяких завдань воювати в Криму не давали нікому.

Отакої...

Тим часом Болбочан розробив два паралельних плани звільнення Криму від червоних частин, а

німецькому командуванню висунув зустрічні вимоги: Запорізька дивізія відступить лише після наказу повноважних на те своїх урядовців, зброї не віддасть, хоча рух транспортних і санітарних частин, як компроміс, готова узгоджувати з німцями.

Слава Богові, прибув генерал УНР Зураб Натієв, безпосередній начальник Болбочана, і, як старший військовим званням за фон Коша, залагодив конфлікт.

Між тим німецьким штабістам вдалося якось налагодити зв'язок з Києвом, але звіди Петрові Болбочану по черзі надходило:

— Україна не забуде ніколи жертвності Запорізької дивізії.

А ще через півгодини:

— Радимо прийняти вимоги німецького командування.

У цій безтолковщині немалого труда вартувало Петрові Болбочану зберегти боєздатність дивізії. А вона таки зберігалася, як лишався беззмінним напис на дивізійному прапорі довкола тризуба: «З вірою твердою в конечну перемогу вперед, за Україну!» І сам Петро Болбочан, і його запоріжці не належали ніколи до тих, про кого гірко згадуватиме О. Вишнівський: «Ці «отамани» вирушали окремими потягами на фронт, до якого, зрештою, майже ніколи не доїздили, а коли й доїздили, то нікому підлягати не хотіли, наказів не виконували й чинили лише те, що самі хотіли. «Війну» провадили переважно з пляшками в потязі, а поза потягом — з людністю містечок...

Головний отаман, який... завжди тяжко переживав подібні ексцеси, видавав із цього приводу найгостріші накази».

Ті накази здебільшого не виконувалися.

Липинський терпіти не міг безвідповідальності та розхристаності не тільки в великому, а й в найдрібнішому на позірний погляд: нещодавно зовсім розлютувало, аж позеленів з образи, коректорське нехлюйство. В його публікації про українську гетьманську традицію, якій надавав неабиякого значення, замість «германське варварство» раптом читає... «гетьманське варварство».

Андрій Жук, розкладаючи на столі перед Липинським свіжу дипломатичну пошту, трохи вагаючись, докинув:

— Може, воно якось по-іншому ще склалося б, якби Болбочан не був таким йоршистим...

В'ячеслав Казимирович тільки головою покрутив — так, мов була вона якась окремішня і не зовсім слухняна, тож тепер мусив її ліпше на плечах припасувати. Він ще раніш ознайомився з відкритим листом Петра Болбочана Головному отаманові, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальникові Генерального штабу, головам Українського Національного Союзу і Українській партії соціалістів-самостійників.

«Ви думали тільки, — гнівно писав Болбочан, — над всякими сортами соціалізації, Ви думали й думаєте над тим, як найкраще й найдовше зруйнувати Україну. Ви особливо багато працюєте і думаєте над тим, аби не розсердити і догодити Вашим московським товаришам-большеви́кам, аби не казатися в їх очах протидемократичними. Ви не бачите того, що цим плодите на Україні таких же товаришів-большеви́ків, і не бачите того, що через большевизм ведете Україну до «Єдиної Росії»...»

Липинський гадав, що вдача Петра Болбочана у чомусь схожа на його: він теж у Харкові вчинив би так,

як без вагань робив той. Коли там зібрали «робітничий з'їзд», який став закликати до повалення Директорії, Болбочан враз розігнав це проросійське збіговисько. Схоже сталося зі з'їздом Селянської спілки на Полтавщині, що не визнавала української влади і підбурювала люд боротися з нею. Власне, армія УНР трималася на Запорізькому корпусу Петра Болбочана та на Січових стрільцях Євгена Коновальця. І коли за доносом таємного чекіста Омеляна Волоха, чоловіка арештували і згодом перевезли до Києва та розмістили в готелі «Континенталь», де в сусідньому номері мешкав тоді Симон Петлюра, а поряд жили інші очільники Директорії, то чомусь ні Головний отаман, ні будь-хто з них не знайшли часу поцікавитися долею уславленого командира.

Ще за Петра Болбочана пробували заступатися його побратими. П'ятнадцятого червня бійці-запоріжці звернулися до уряду з постановою: «З болем у серці та ненавистю до тих кол, що руйнували Україну і досі продовжують цю руйнацію, ми... зазначаємо, що життя отамана Болбочана ми рахуємо під персональною відповідальністю членів уряду УНР. Отамана Болбочана ніхто не має права відірвати від нас, бо він є наш старий працівник, людина освічена, патріот, вояк-лицар і заплямованість його честі не доказана». Спільно із Січовими стрільцями запоріжці намірилися навіть потяг з урядом захопити і утримувати його доти, доки не звільнять їхнього командира. Звинувачення Болбочана у спробі вчинити переворот вони щиросердно вважали вигадкою і злою нісенітницею.

— А це опис допитів та його останніх днів, — мовив Андрій Жук і поклав на стіл Липинському окремих аркуш паперу, мовив так, наче йому щось заважало говорити, мов камінець який десь у роті тримав, сказав і відразу вийшов.

В'ячеслав Казимирович повільно читав, як свої катували полковника Болбочана в останню ніч, як кров'ю стікав і врешті збожеволів.

— Симулює! — не вірили і катували далі.

Спершу двічі виводили його на розстріл, копали яму і стріляли сліпими патронами. А наприкінці дня двадцять дев'ятого червня було винесено вирок — такий самий, як раніше виносили йому по черзі большевики і білогвардійці.

Вивели Болбочана востаннє на розстріл, і стрільці підняли рушницю.

— Вогонь!

Натомість тиша стояла, навіть дихнути стрільці боялися.

Удруге лунає команда:

— Вогонь!

І цього разу тишу ніщо не порушило, лише зловісно каркнула десь збоку ворона.

Тоді начальник охорони, розчервонілий, мов буряковим соком щойно вмивався, вихопив пістолет, вистрелив напівпритомному в голову і за комір поволік до готової ями.

Липинський, не дочитавши останні рядки, раптом знову закашлявся, той ядучий нічний дим пік і роз'їдав побиті ще окопною бідою легені, він судорожно й жадібно заковтував повітря, тримаючись руками за груди...

Урешті, як попустило трішки, без вагань узяв перо і чистий папір — Липинський писав заяву про власну відставку.

— Факт розстрілу отамана Болбочана, — не втихомириться душа і через роки, — се тільки вище, видніше полум'я того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата...

18

Ще як заява про демісію Липинського під стукіт коліс на розхитаних в час безладу рейках котилася у поштовому вагоні до Києва, то дізнався В'ячеслав Казимирович обставини першого свого звільнення опісля зречення гетьманства Скоропадським. Якраз на Різдво 1919 року, як побігли діти попід вікна пана-господаря заколядувати, а самі урядовці вже облизувалися подумки в передчутті святкової вечері, департамент чужоземних зносин МЗС УНР ухвалив рішення про звільнення всього складу віденського посольства і передачу справ Миколі Троцькому, секретареві представництва.

Повідомлення офіційно мав зробити Модест Левицький, що якраз перебував у Відні після дипломатичної своєї роботи в Атенах. Але як дізнався про рішення департаменту барон Микола Василько, дипломатичний представник Західноукраїнської Народної Республіки, то зовсім забув нараз свій багатючий дипломатичний та парламентський досвід і тільки руками сплеснув, мов селянка яка в його рідному вижницькому краї:

— Не робіть цього, Модесте Пилиповичу!

— Брехати, Миколо Миколайовичу, хоч уже й вуса посивіли, а все не навчився, — похмуро опустилися ті вуса в Левицького.

— Христа ради, задля справи нашої, — зовсім не дипломатичним тоном благав барон, визнаний авторитет у цьому товаристві, який так багато зробив завдяки своїм європейським зв'язкам при укладанні Берестейського миру; чоловік з того аж спітнів і взявся записини витирати поспішно, але якось кумедно так, як промокашкою чорнило вимочують.

І таки укоськав Модеста Левицького.

— Що діється в нас? — голодними очима запитував Липинський у гостя. — Ми тут зовсім одрізані і розібратися не в силах. Може, ви, хоч на макове зерня, звідомі?

— Та я ж в Греції був, — віднікувався Левицький, бігаючи очима кабінетом, мов шукав, де подіти ті очі, прихистити чи знайти їм надійну схованку.

— Для мене се надзвичайно важно знати, — підозріло глипав на колегу недавнього В'ячеслав Казимирович. — Справа наша уся поставлена на карту, один незручний хід — і все може бути програне, і надовго. Я писав Дорошенкові, але не маю відповіді, дні ідуть, тим часом ні слуху, ні духу...

У передостанньому абзаці того листа, як зойк, звучали слова: «Отже ще раз прохаю дуже — напишіть докладно про все. Думаю, що не відмовите мені, во ім'я хоча би тої спільної праці, яку вели ми з Вами і яка страшенно трагічно не склалася так, як ми того з Вами бажали».

Змовчав тоді Модест Пилипович, уперше в житті насправді збрехав, — дорікав сам собі він ще довго.

В'ячеслав Казимирович потім дізнався про те мимо-вільне малодушся Модеста Левицького. Але й крихти образи чи зла не тримав за душею, йому сам Микола Василько про те розказав, та ще й просив пошкодувати Левицького — у далекій Греції навечно в землі спочиває дружина, син на руках, сам же Модест Пилипович зоставався без роботи, без засобів для прожиття, з таким непевним майбуттям своїм, як у пониззі тумани осіннього досвітку в його такій же далекій Вихилівці на Поділлі...

Але вилізло шило з мішка, вилізли ті звинувачення, які недалекі люди невідомо з яких причин Липинському висували. І тепер уже сам В'ячеслав Казимирович вимагає від міністерства закордонних

справ призначити слідство щодо того, «хто вніс більше плутанини в польсько-українські відносини і хто вів дійсно небезпечну та шкідливу для Української Держави супроти поляків політику...»

Тепер по демісії ти вільна людина, тишився чи, точніше, зловтішався сам із себе Липинський, можеш спати до котрої заманеться і світло на ніч гасити так само в будь-яку пору, можеш парками віденськими шпацірувати, як звичайний тутешній рантьє, для якого всі війни і вся світова метушня не більше, ніж грім за виднокраєм далеким — вухо ловить те гоготіння, приглушене віддалями невимірними, але все ж грім той не страшний, ледве чутний, навіть блискавиць не зобачиш...

Лист від Дмитра Дорошенка надійшов тижнів за шість.

«Карлсбад, 7 серпня 1919.

Любий мій Вячеславе Казимировичу!

Мені дуже тяжко було довідатись, що Ви подались до демісії через те, що я розумів та здогадувався, що Ваша демісія звязана для Вас з дуже прикрими й тяжкими переживаннями; очевидно, щось мусіло статись такого, що Ви не витерпіли і сказали нарешті: годі! Але, на мою думку, Ви добре зробили. Ще 1½ місяці назад я, коли пригадуєте, радив Вам не кидати цієї посади, а тепер, по тому всьому, що робилось і робиться (мені докладно оповіла про це людина, що прибула з Кам.-Под.), я бачу, що лишатись не можна. Одпочиньте, заспокойтесь, а тоді буде для Вас робота: і громадська, і наукова, і публіцистична. Ви маєте добре перо, і це може служити Вам доброю зброєю для оборони рідного краю. А я таки думаю, що обставини зміняться і не за горами такі часи, що Ви знов будете працювати на політичному полі. Ми повинні працювати для нашої України при всяких обставинах, але не при всяких обставинах можемо брати на себе відповідальність за те, що робиться урядом. Бог з ними! Горбатого могила виправляє, а ці люди належать до тих, що їх найменше може чомусь навчити історія, досвід, обставини...»

Липинський, прочитавши листа, і справді подався поблукати містом: тільки не в парк пішов, спершу бездумно тинявся вулицями, доки не вийшов на набережну, а тоді присів на краєчок лавки. Він довго дивився на плин пологих у цю тиху пору хвиль, те споглядання тихої течії води, в якій відбивалися високі перисті хмари, той плин заворожував так, як заворожує довге споглядання вогню у нічному багатті; думки стають тоді легкими, вільно і безборонно собі пливуть, куди заманеться, якимось провітрюється душа і непомітно стає спокійнішою. Як бути далі? І для чого потрібен він у житті такому химерному, з якою метою, навіщо прийшов у цей дивний, неймовірно заплутаний та непередбачуваний, жорсткий та колючий світ?

19

Подібної пори хвилюючої краще чимдуж утікати із затісного помешкання — у весняних віденських парках зеленим туманом оповилося гілля платанів і кленів, досі аж до оскоми сумних та сірих, їжилася пружною щіткою трава, не припала ще курявою, якою ностальгічно манило пройтись босоніж, і легкий вітер доносив з-за міста ледь чутний дух свіжої, щойно з зимового сну, сирої ріллі. Та не на променади приїхали до Відня Д. Дорошенко і М. Тимофіїв, С. Шемет і О. Скоропис-Йолтуховський, С. Крилач і М. Кочубей... Уже котру годину точиться мова про засадничі документи, на яких має знятися нова спілка за нових обставин, Український союз хліборобів-державників.

— Збудування міцної незалежної Української держави, — коли читав, час до часу піднімаючи погляд, коли переказував власний текст Липинський, бо й передрукувати не встиг, — є нашим завданням. Рада

Земель має стати законодавчим органом, тимчасовий адміністративний комітет згодом, по заняттю території, творитиме кабінет міністрів, дорадчим органом буде Генеральна Рада при Начальному Вождеві, себто головнокомандувачу війська, Гетьманові Держави. Се є конституційна, правова, а не самодержавна, монархія...

Крізь напівпрочинене вікно пискнули жалібно трамвайні колеса на повороті, долинали задерикуваті голоси хлопчаків, продавців газет, що викрикували найінтригуючі заголовки, і десь далеко поважним басом відіззався пароплав, який підходив до річкової пристані.

Восьмого травня 1920 року вони підписали угоду від імені новопосталої монархічної організації. То був перший підготовчий крок перед розробкою В'ячеславом Казимировичем статуту і регламенту УСХД, які мали бути підтверджені уже по новорічних святах 1921-го. Діяльністю новоохрещеної УСХД мала опікуватися Рада Присяжних, яку очолив Липинський.

Ревнивим оком на справу Липинського, Скоропадського та їхніх однодумців відразу ж накинули ті, хто хотіли так само добра землі своїй і своєму народові, хотіли, аби чужий черевик не топтав більше зерня ні в полі, ні в душах, не пливли чорні дими над селами і полями, — та кожен сповідував правду власну та її мав за найправовірнішу. Ще тільки з вікон вагонів на весняні поля виглядали, їдучи до Відня, учасники першого зібрання хліборобів-державників, як уже в департаменті чужоземних зносин уряду УНР в екзилі лежали папери про ті наміри, повідомлення з грифом «таємно» і «дуже таємно» про контакти Скоропадського не лише з гуртом В'ячеслава Казимировича, а й з полковником Зеленським, німцями Альвенслебеном і майором Гассе, про барона Кноррінга з близько-

го оточення гетьмана, який задля його справи щільно працює з американськими і англійськими банками; щоправда, відзначалося, «із московськими кругами гетьман не зноситься». Нерідко в ті папки з таємними грифами поряд з правдивими вістями прилітала «качка», яка лопотіла бозна-звідки взятою чуткою про двадцятитисячну армію на теренах Чехії для Скоропадського, що ось-ось піде через Бессарабію в Україну.

Зелена жаба завидок ураз пристрибала, як дійшло про продаж Скоропадським жінчиного маєтку в Британії за двісті мільйонів німецьких марок; окрім завидок до Яфета була й зрозуміла тривога, бо ж за такі кошти чималенько різного можна вчинити.

Своя правда у віденському тижневику «Боротьба», в редагованій Володимиром Винниченком «Новій добі», у журналі «На переломі» Олександра Олесья, якому неймовірно хотілося чистий духовний простір в еміграції витворити, та все чомусь не завжди вдавалося. А найбільше дратувало В'ячеслава Казимировича, що замість зведення цільної, званої вже раніше гетьманської держави, десь взялася єзуїтська потуга роздерти, розшарпати і розшматувати люд на «кляси» й «прошарки», які мають між собою на смерть чубитися; звідси й хотіння у тій шарпанині від немочі власної частенько жар загребти чужими руками. Без вихилясів він викаже те Андрієві Жукові:

— Сьогодні Винниченко на своїм «остатньому» відчиті заявив, що проти «української реакції» і «української буржуазії» він готовий знов увійти в союз з Російською комуністичною партією. Отже ж, що дивуватися сій «буржуазії», — а принаймні тій її неідеалістичній частині, яка хоче їсти галушки українські не менше Винниченка зо всякими Р.К.П. і заключає союз чи то з Росією, чи то з Польщею.

Так було, так буде, доки в її духовнім життєві провід вестимуть глупі хитруни типу Винниченків, Клименків і т. п., у яких єдиним щирим і нехитрим єсть їх зненависть до «панів»...

Ще Липинський полюбляв згадувати, як Сергій Єфремов передражнявав манеру письма винниченкового:

— Таж Винниченко не пензлем пише, а щіткою, — і Єфремов руками розмахував, як той щіткою незграбно та неокковирно орудує.

Мило так і запобігливо всміхався Іван Полтавець-Острияниця, як був при правлінні Скоропадського генеральним писарем. А тут раптом долоні чомусь засвербіли, взяти самому в ті долоні булаву гетьманську захотілося: відколюється і власне козацтво засновує. То в Мюнхен переїжджає і дружбу з майбутнім міністром східних територій гітлерівської Німеччини А. Розенбергом заводить, то бачать його в оточенні монархістів російських, то подекують про його перемовини ген з неблизькими куклукскланівцями...

— Я нелегально вернувся в Україну і воював у Холодному Яру проти большевика, — каже він, і ніхто йому чомусь не вірить. Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО) невідомо звідки раптом має чималі кошти й починає діяти, окрім Австрії та Німеччини, у Фінляндії, Естонії, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Болгарії, Марокко і навіть... Ватикані.

В'ячеслав Казимирович тепер багато писав. Писав, аж руку інколи зводило направець, він вставав, ходив кімнатою і розмахував тією рукою, мов гіпнотизер, що приспати хоче на сцені довірливого глядача-добровольця, а як уже зовсім від болю у грудях заливав очі піт, то пробував далі писати лежачи. Полтавцю-Острияниці він незадовго відповість:

«Основною прикметою українських людей єсть повний брак патріотизму і зненависть до своїх власних земляків. Оця основна прикмета приймала в історії різні форми: князівської, магнатської, шляхетської, козацької і врешті сучасної отаманської та інтелігентської «партійної» гризні та анархії серед українських верхів, і такої самої анархії — боротьби села з селом, кутка з кутком, і взаємної ворожнечі та взаємного недовіря — серед українських низів...»

Мов продовження давньої суперечки з Володимиром Винниченком про «соціалізацію», «панів» та «буржуїв», звучатимуть його слова з «Вступного слова до читачів з ворожих таборів», що передуватиме «Листам до братів-хліборобів»:

«І пам'ятайте Ви, інтелігенти українські, що народ український визволитись може лиш тоді, коли з пащі московської і варшавської метрополії він свою голову вирве. Голова його — це пани. Не тільки сучасні, а всяка, у всякій добі, місцева верхня — провідна і правляча — верства, яку Ви — представники народу — своїми «очима завидючими і руками загребущими» всякий раз, як починається творення Держави Української, назад в Москву та Польщу заганяєте. Верству цю Ви мусяте до народу притягнути і з народом в одну націю звязати. А зробите це лиш тоді, коли панські сепаратичні українсько-державницькі стремління всіма силами своїми, всім Вашим впливом на народ, піддержите. Без цього вся Ваша українська — соціалістична, націоналістична чи як би Ви її не називали — праця, буде конвульсіями живого кадовбу з прищемленим верхом...»

Липинський тепер багато писав, писав сидячи, тоді лежачи, але як уже несила було, то диктував, а тоді прискіпливо, зиркаючи ревізором підозрілим на літеру кожну, чи нема тут до чого причепитися, вичитував текст і відправляв нарешті на пошту.

Оте роздоріжжя із казки згадалося мимовільно однодумцям Липинського, оте перехрестя, де камінь великий лежить і напис на ньому: «Направо підеш — коня втратиш, наліво підеш...» А на камені чи то крук, чи ворона стара, аж сива, сидить, каркає так єхидно і зверхньо на подорожнього, насмішкувато поводячи з боку на бік сірим дзьобом. Мовляв, яку дорогу тут не обрав би, однаково нема певності, що на кожній ложкою мед сьорбатимеш.

Як утворили у Відні союз хліборобів-державників, то подальші путі, видавалося, вибирали з глуздом: треба якось помирити колишніх супротивників політичних, претендентів імовірних на український гетьманський престол — ерцгерцога австро-угорського Вільгельма Габсбурга, відомого як Василь Вишиваний, і Павла Скоропадського. Проводу УСХД бачилося, що головнокомандувач збройних сил Скоропадський, довкола якого мали гуртуватися «українські державотворчі елементи», першим назустріч крок ступить, піде без гордині та зарозумілості і доручить Василеві Вишиваному під власним командуванням окрему військову операцію в Галичині. Тим паче, Василь Вишиваний увійшов у дорадчий орган, попередницю Ради Присяжних, Генеральну Раду.

То була б добра дорога, порозумінням вистелена, на якій ціль бачилася б наприкінці, виднілася чітко з-поміж заростей безтолкових та чагарів.

Гірко всміхався Липинський, бо на камені отому, що на казковому перехресті лежить, у житті сиділа не одна єхидна й насмішкувата ворона, а цілісінький виводок: і кожна з різномастої української еміграції каркала по-своєму, клювала розлючено час до часу

найближчу сусідку, інколи навіть чубилися всі разом, аж пір'я над ними знімалося.

Спершу Вишиваний не погодився з дечим у статуті й регламенті хліборобів-державників.

— Не згоден, — головою крутив, — то може витворитися цілком авторитарний режим.

А ще з того каменя на роздоріжжі ворона якась ерцгерцогові накаркала про буцімто польську заангажованість Липинського. Те до решти заплутувало клубок, який і так заколошматили. Поступово мінявся тон у спілкуванні В'ячеслава Казимировича і Василя Вишиваного. Цілком щиро звертався Липинський 1918 року до ерцгерцога:

— В історії наша державність і наша нація все хиталися між двома полюсами — сходом і заходом. Це хитання не закінчилось і досі. У нас на сході хоч тяжко, але невпинно і твердо йде емансипація од східних пережитків, так само в Україні західній повинна йти емансипація од пережитків західних. Тільки очищені з впливів неволі знайдуться колись вільні сили України в своїй Вільній Великій Батьківщині. І тому я щиро радію, бачучи Вашу Цісарську Високість на сторожі наших західних границь. Радію мрією, що, може, тут на заході родиться така Україна, котра своїм прикладом навчить свою рідну сестру по той бік Збруча. А що ніхто інший, як Ваша Цісарська Високість, не зможе краще повести свій нарід до сього великого діла, то запорукою тому служать діла і слова Вашої Цісарської Високости.

Спершу в березні 1921 року, ще вагаючись, сумніваючись і прискіпливо добираючи кожне слово, як потрібну цеглину муляр, що реставрує давню та цінну будову, Липинський дискутує з Василем Вишиваним — хоча вже проривається мимовільно роздратування:

— Нам дуже дивно, що вас так сильно вразив недемократичний характер нашого статуту. Знаючи ваші колишні симпатії до большевизму, ми ніколи не припускали, що ви одночасно так шалено — як пишете — прив'язані до парламентаризму і демократизму.

Кілька разів брав Липинський і відкладав якнайдалі від себе папір, коли мав відповісти на звинувачення в польськості, навіть хитруючи сам перед собою, вигадував якийсь клопіт спішний, чай варив або брався за книгу, аби не писати лише, але змовчати на несправедливий закид уже просто не міг:

«Ви даєте пізнати в своєму листі, що порвали Ви з нами між инчим тому, що ми «ідем з поляками». Не знаю, що Ви розумієте під словом «Поляки». Коли Ви говорите про наших спольщених українських поміщиків, то думаю, що вони мають таке саме право почувати себе Українцями і брати участь в українській політиці, як Ви, або як Ваш Батько і Брати почували себе Поляками. І підозрювати їх, що вони «стали Українцями» тільки на то, щоб відобрати свої маєтки, це те саме, що підозрювати Вас, що Ви стали Українцем, щоб дістати Українську Корону.

Коли ж Ви під словом «Поляки» розумієте польський уряд, то це, що ми ідем з ними, являється провокаційною брехнею. І коли Ви тому порвали з нами, то Ви свідомо чи несвідомо впали жертвою провокації...»

У цій шпаркій суперечці мала вигартуватися істина, як у доброго коваля гартується залізо — зле, як недогріти метал на вогні, але недобре, коли перегріти, бо вийде той виріб зовсім м'яким і до діла ніяк непотрібним. Андрія Білопольського, колишнього члена Української Центральної Ради, який в Бухаресті засновував союз хліборобів, Липинський ознайомлював з перебігом подій:

— До мене приїздив Євген Харлампійович Чикаленко намовляти нас до спільної акції з Василем Вишиваним, який тепер таку ширшу акцію задумує і в яку Євген Харлампіович вірить. Я йому відповів, що ми не можемо про цю справу балакати доти, доки Василь згідно з даним словом, не помириться з Павлом Петровичем і не поведе свої акції в порозумінні й контакті з ним.

Вельми непрості суперечки нуртували, пінилися і шуміли тоді поміж хліборобів-державників, те було рікою у весняну повінь, де стрімко котилися, зблискуючи на сонці гребенями хвиль, бунтівні води, але вирувало все і кипіло суворо поміж двох берегів: або особу гетьмана персоніфікувати, як знову постане Українська держава, на площі Святої Софії, під дзвонів віковичних урочистий передзвін; або зійтися на постаті гетьмана зараз, аби не нищив на корені справу розбрат.

Зійшлися на думці спільній нарешті, бо привид розбрату не чекав навіть ночі, розгулював собі без страху вже серед білого дня... Зійшлися на постаті Скоропадського. Ще, правда, хтось заїкнувся: та він же зрікався, є власноручно підписаний документ. Ні, твердили правники, він зрікся конкретної влади у певний час, через повстання, та ніде не написано, що зрікався гетьманства, що зрікся древнього роду свого гетьманського.

То була вже третя пропозиція Павлові Петровичу Скоропадському. По другій він справді зрікся посади, про першу, і то настійну йому пропозицію, знало вельми мало, навіть серед найближчих людей.

...Святкували двохсотліття Полтавської битви. Бучно так святкували, силячись витворити з Полтави «город русской славы и русского оружия». Гримлять на могилах оркестри, імператор Микола II, великий

князь Михаїл Олександрович, Фредерікс, Сухомлинов, Столипін, принц Ольденбургський любуються почесним караулом у Ставці під містом. І тут комусь з царедворців стукнула в голову думка, що є добрий шанс удостоїтися високого благовоління: вірнопідданим малоросам зробити істинно царський дарунок — присвоїти спадкоємцеві древнього роду титул гетьмана. Як не перебирали, а кращого, аніж полковник Павло Скоропадський, віднайти не змогли — флігель-ад'ютант імператора, бойовий офіцер, що зажив слави в минулу війну.

— Ні, — тільки й сказав на пропозицію Скоропадський.

Як? Як сміє він відмовлятися від такої імператорської честі? Чи розуміє він, що ставить на кін свою кар'єру, своє майбуття?

— Ні, — повторив Скоропадський, стиснувши зуби.

Флігель-ад'ютант Павло Скоропадський супроводжував, звісно, скрізь імператора, а від його, тренowanego на війні, уважного ока багато чого не могло приховатися. Шпалери військ по вулицях та дорогах скрізь були завчасно вишикувані, аби, крий Боже, хтось не наблизився до царя. «Союз русского народа» і «казацкие» полки оточили місто, поїзди з Полтави не відбували й не приїздили, на вулиці, розташовані біля місця святкування, нікого не допускали, чимало їх дротом колючим обгородили — то не приїхав господар землі, то прибув переляканий і сторожкий окупант.

Ні, утвердився в думці тоді Скоропадський, він бойовий офіцер, не раз смерті дивився в приплющені очі і ще, як треба буде, не злякається глянути, але лялькою оперетковою та блазнем його не зробить ніхто.

Тож довго з ним провадили перемовини хлібороби-державники, довго не мали відповіді, довго важив і

зважував усе в душі Павло Петрович, доки дістали згоду однодумці Липинського.

21

Кажкав ситою качкою паровоз, пускав угору довгу цівку білої пари, рушаючи з віденського вокзалу, на прощання махали руками услід потягу ті, хто на пероні проводжав пасажирів, роз'їхалися учасники установчого зібрання хліборобів-державників, і Липинський найняв візника, вертався у враз спорожніле своє помешкання. Але не було у В'ячеслава Казимировича відчуття того полегшення, що звичне після справи dokonаної, навпаки, клопітливі думки голову обсідали, як наприкінці травня дрібна мошкара у мокру погоду обсідає худобину чи людину в рідних його Затурцях...

Можна ще підписати хоч п'ять засадничих і вельми правильних документів, сотворити кілька союзів або спілок, але все лишиться мертвим, зжовтілим від часу папером, як не буде твердого шляху, що ним той союз чи спілка рухатися має, як не буде твердої теорії. Такої твердої, як бруківка ота, якою стугонять під ним колеса найнятого візничі, — покладена бознаколи, та бруківка століттями тепер людям слугує.

Так, В'ячеславе, тобі вже не треба, звісно, починати з чистого аркуша, який перед собою поклав і ото мізкуєш про заглавні рядки на ньому. Насамперед потрібно заснувати видання, хай воно на перших порах ще не стане періодичним, прийдуть колись же ліпші часи, налагодиться регулярний вихід; навіть назву його обговорили й узгодили — «Хліборобська Україна». Ти видрукуєш у тому виданні свої «Листи до братів-хліборобів», он стос чималенький написаного на столі

лежить, і той стос щодня підростає. З пережитого, зболеного і вимученого за останні роки ти дійшов для себе безперечного висновку, що бідую найбільшою і найскуклішою став брак чіткої теорії побудови держави: один з даху волає почати будову, другий кличе столлярку найперше стругати, а третій ніяк не зважиться, чим той дім критимуть... Через брак того креслення, бодай начерку первісного, і чвари поміж теслів та мулярів безперестанні йшли і діло на підвалинах ще губили.

А як вже писав свої «Листи до братів-хліборобів», то принесла пошта від Андрія Жука привітання з ювілеєм, трішки гірким ювілеєм, трішки ностальгічно щемливим: то ж бо десятиліття збігло від таємної наради у Львові українських емігрантів і галицьких діячів. Як давно те було, коли ти запропонував створити Український інформаційний комітет, почати видання «Вільної України», готувати меморандум для підвалин Спілки визволення України. Інформаційний комітет запрацює, жилавим вродиться, з виданням, на жаль, щастя не мали, а Спілка визволення в плоті й крові постане лише років через три.

То не десяток літ, то життя цілісіньке промайнуло, де за спиною війна світова, заметілі на розбурханій колотнечею революційною твоєї землі, життя непросте дипломата. Все відкинувши, взявся відписувати давньому приятелю.

«9. III. 1921

Райхенав

Любий мій Товаришу!

Дуже сердечно дякую Вам за Ваші привітання з нагоди нашого десятилітнього ювілею. Ваша картка глибоко мене зворушила і разом навіяла сумні думки. Хто сьогодні більше знає на Україні про цей наш ювілей, який все ж таки має деяке значіння для історії нашої політичної думки і нашої культури? — Жук, Липинський і хіба Бог, якому колись

розкажемо про те, як повинна була бути збудована і як дійсно будувалась Українська Держава. І де сьогодні всі ми, учасники наради у Львові 4–6 марта 1911 року? Розеднані, розпорошені, посварені, ображені взаємно — одно слово, повернуті в «первобитное состояние» до цієї наради. А ми ж мали в своїх руках талісман-ідею, ідею, яка в кінці перемогла, викинувши нас одночасно за береги життя...»

Тим паче, гадав Липинський, запечатуючи конверт, потрібна теорія, яка до кореня скосить оту найбільшу нашу біду — чи то вроджену, чи занесену лихими вітрами, мов гідкий осот, який запаскудить цілісіньку, так дбайливо доглянуту досі, нивку.

«Всякий повинен знати, — писав Д. Греголинському, — що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше слідуєче політичне Різдво. Як же зробити, щоб цієї сварки і розеднання не було? Ось питання, над яким ми повинні думати про всяк час».

А на нотки зневіри, такі зрозумілі й такі неприйнятні, відказував без вагань:

— Державна неміч, в якій опинилася Україна, не вічна. Сили, які розвалили зачатки нашої державности, зуживаються. Кожний день панування наближає ці сили до їхнього кінця, а нас до нового політичного Різдва. Воно прийде знов, як вже не раз приходило в нашій історії. І від нас самих буде залежати, чи зумієм ми врешті як держава народитись, чи знов в момент народження згинемо.

«Як же і хто будувати має, — думав і нотував ті роздуми Липинський, — чому один етнічно відмінний люд, «посідаючи свій окремиий характер, тип, територію, окрему розговірну мову (напр., провансальці, бретонці, шотландці, різні германські племена, кашуби і т. д.), націями не стали, а інші такі ж етнічно відмінні колективи в собі прикмети окремої індивідуальної нації розвинули? Значить, не етнографічна маса, яко така, не тип, не характер, не мова, не окрема

територія творять самі по собі, автоматично, націю, а творить націю якась активна група людей серед цієї етнографічної маси, група, що веде серед неї перед в розвитку об'єднуючих, організуючих, будуючих націю політичних вартостей».

— Хто вони, ці «Божі люде» нації? — запитував сам себе, як писав, Липинський і навіть роззирався мимовільно порожньою кімнатою, мов десь у закутках між їх раптом видивитися та вигледіти.

Він назве їх, аби уникнути довгих окреслень, національною аристократією. Хай то буде означенням групи найкращих в той історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в той час організатори, правителі та керманічі. І не важить, чи то лицарі-феодалі, двірська французька шляхта і офіцери Наполеона, прусські «юнкери» часів Германської імперії чи фінансова буржуазія, що править ниньки Америкою, російська бюрократія часів імперії чи англійська робітничка аристократія — навіть теперішні російські «совнаркоми», коли б вони не пограбували російську націю...

А ще маєш виписати, В'ячеславе, все про матеріальну силу і моральний авторитет, без яких не буває національної аристократії, про володіння нею землею, виробництвом і зброєю, так багато виписати і на полицках ретельненько все розкласти... Інакше як пояснити, що червоношкірі індіанці живуть досі в відведених американським урядом загородах — хіба серед них бракує хоробрих і войовничих, з великою волею до влади вождів? Адже правлять вони своїми «націями» в чітко окреслених дрючками-загороддю межах, мають в очах співплемінників авторитет, бо найбільше убили на ловах звірів і найбільше у них здобутих скальпів. Та коли ця індіанська національна аристократія, навіть у часи, коли індіанців було біль-

ше, ніж білих, захотіла зайняти місце національної аристократії Сполучених Штатів, то могло це статися тільки у двох випадках. Або коли біла нація сама знищила б свою рільничу, промислову і військову техніку та вернулась у час, де все вирішує прицільний кидок томагавка, або коли б індіанці витворили вищу воєнну техніку, державну та військову організацію — а доти виглядати лише сумовито та ностальгічно індіанським вождям з-за дрючків чи дротів огорожі...

Так ще багато виписати потрібно...

А мету книги своєї викласти маєш у передмові, яку чи не в останню чергу писатимеш: «Для державного унезалежнення України як від Варшавської, так і від Московської метрополії ми хочемо всі класи і всі «нації» України об'єднати під спільним гаслом політичним (спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини). Ви ж підюджуєте мешканців Української Землі до боротьби між собою: одні під гаслом зненависти соціальної, другі під гаслом зненависти національної. І Ви готові кликати метрополії проти власних земляків...»

Зрештою, передне слово до книги можна потім колесись дописати, але перша, трохи їжакувата, сторінка його вже покладена на папір і чекає своєї пори на продовження: «Коли в руках Ваших, читачу з ворожого табору, випадково опиниться ця книга, Ви запитаете: на що вона? Скептик скаже: це ж нездійсненні мрії, утопійність яких виказало життя. Що ж з того, що автор цих «Листів» від початку своєї громадської праці боровся з тупістю панів і інтелігентів? Що з того, що одним і другим він казав: без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській Землі людського громадського життя? Що з того, що в ім'я здобуття Держави, він панів кликав до національної

єдності з народом і його представниками — інтелігентами, а його інтелігентів — до піддержування українських державників панів, без яких Держави Української здобути неможливо».

А шлях до цього, як не міркував Липинський, найімовірніший і найпевніший може бути тільки один — конституційна монархія: «І у панів українських найшлось ще стільки українського державного інстинкту, чести і відваги, щоб здригнутись на згадку історичного Імени Гетьманського. Вони відновили в лиці його Нащадка українську традицію державну. Вони одні зуміли цим вказати порятунок від страшних наслідків української безвласнодержавности і колоніального розкладу»...

22

Чимось Липинському та його однодумцям їхня справа нагадувала парусного човна перед бурею, коли на півнеба зависла над головою чорна, аж синювата грозова хмара і вітер раптово дме то в один бік, то повертає в інший — ледве встигай, моряче, поратися зі стерном. Що б не робилося в емігрантських колах, доброго чи не вельми, обов'язково хтось знайдеться і заволає тут же: «Не так!»

Переслали В'ячеславу Казимировичу вирізку з газети «Вперед», де в публікації під заголовком «Реакція працює. Затії московських і немосковських реакціонерів» теребили серед інших і його ім'я.

«Берлінський кореспондент «Daily Herald» подає цікаві вістки про новий центр затій московської реакції: Берлін. Реакція групується біля княжни Борятинської. В її кімнатах стрічаються англійські та французькі офіцери з провідниками московських

протибольшевицьких кругів. Одним з головних організаторів нової білої армії є генерал дивізії армії Юденича Родзянко. Кожний з новобранців має дістати 1 000 марок готівки і 30 тисяч марок як депозит в одному з німецьких банків для рідні.

Намірами усіх реакціонерів являється здобути українську територію, а відтак вдарити на Московщину. Щоби скаптувати собі українців, думають іменувати українського гетьмана з автономічною властю. На прикметі є 3 кандидати: Полтавець-Остриця, поміщик з Полтави, тепер в Берліні, князь Василь Кочубей, монархіст, тепер в Парижі, і Скоропадський, який однак має найменше шансів.

Для надання цій акції національної закраски позискано українську групу «хліборобів-демократів», здекларованих гетьманців. Ця група утворилася минулої зими у Відні, а тепер перенеслася до Берліна. На її чолі стоять Липинський, Шемет і Скоропис-Йолтуховський, і вони саме конспірують тепер з англійськими та французькими імперіалістами.

В Баварії заложив Скоропадський вербункову станицю для боротьби з більшовиками під протекторатом німецьких центровців. Головний штаб Скоропадського перебуває в Білгороді, щоби евентуально вдарити на Московщину від полуднево-західної сторони на спілку з мадярами та румунами...»

Липинський то реготав, аж колька у бік бралася, перечитуючи замітку, то бурчав, вишукуючи в закарпелках пам'яті найдошкульнішу лайку. Та нехай, врешті подумалося йому, хай собі далі пописують дурниці, Бог з ним, з тим невігласом-автором, який вмудрився до мачини правди домішати копицю дивовижних нісенітниць, брехні та чудернацьких вигадок. Найгірше і найгіркіше, що в їхню справу не вірять люди, чия репутація в очах і самого Липинського, і

більшості емігрантського співтовариства бездоганною була за будь-якої погоди.

Почуте від Олександра Скорописа-Йолтуховського було для Липинського такою ж прикрою несподіванкою, ніби на сад його у Затурцях, на щойно вигулькнуле перше тендітне і беззахисне зовсім листя та юний цвіт раптово випав сніг навпереміж із градом: оббивала негода зла, нищила наперед урожай, на який вже було в душі затепліла втіха.

— Євген Харлампійович, — розповідав про свого тестя Євгена Чикаленка Скоропис, — не тільки не вірить в успіх гетьманської справи, а й вельми різко про неї відгукується... Ви ж знаєте чикаленківську натуру, він просто в очі говорив Скоропадському, що Павло Петрович відвернув народ від українства. Євген Харлампійович, як відомо, був рішучим ворогом повстання проти Скоропадського, каже, він все надіявся, що той набересться розуму і, хоч в своїх особистих інтересах, стане українцем. Але коли почалося повстання, то Чикаленко чомусь утвердився на думці, що Павло Петрович просто «шарлатан», який хапався за все, аби вдержатися на висоті, він не зумів навіть з честю скінчити своєї кар'єри, став попихачем добровольців з тих загонів, що формувалися для Денікіна. Оті «добровольці» топтали бюсти Шевченка й Франка, коли зайняли під казарми «Український клуб», де ще недавно Скоропадський, видавалося, цілком щиро говорив про самостійну Україну...

Олександр Філаретович мовив те з жалем, опустивши винувато очі, начеб то не тесть, а він сам такий безвірник, що без вагань навхрест перекреслює всі їхні наміри і діла. Не хотілося тільки Скоропису говорити про різкіші оцінки, які Чикаленко давав у листі до нього. «За увесь час революції ніхто Україні не зробив стільки шкоди, як Скоропадський та Гренер; вони

опаскуджували українство серед народу, бо ніколи над народом ніхто так не знущався, як українська влада за Скоропадського, яка руками російських добровольців катувала селян за те, що вони виконували закони Ц. Ради...

Я ще розумів би Вас, якби Ви зв'язували свої заміри з Вишиваним, про якого ми нічого, крім доброго, не знаєм, а комбінація з Скоропадським безнадійна! Всі ми його добре пізнали, і я волю вже ліпше комбінацію з Леніним, як з цією гидкою нікчемністю. Знов кажу, я вважаю величезною помилкою повстання проти Скоропадського, саме тоді, коли ми мали вже половину своїх міністрів, але ще більшою помилкою вважаю думку про нову комбінацію з ним... Мені тільки досадно на Липинського та Вас, яких я вважаю за людей розумних і чесних, що Ви встряєте в таку брудну справу».

На ці роздуми вголос Скорописа, на ці прикрі й гіркі слова В'ячеслав Казимирович не зразу своє відказав, він подумки підбирав якийсь порівняння чи образ для відповіді, і тільки по довгій мовчанці додав:

— Ми не можемо вилізти або вискочити із свого часу, як з сорочки... Ми не маємо іншого, ліпшого в чомусь народу, який витворив саме таку, а не іншу, мудрішу і досконалішу, власну еліту. Мусимо діяти саме зараз і саме за цих обставин.

А ще Липинському подумалося, що такий похмурий, як осіннє надвечір'я у час жидівських кучок, гнітючий настрій Чикаленка почасти можна пояснити його істинним бідунням. Що ж до гетьманської справи, то Євген Харлампійович не завше такий категоричний, хоч майже завше у судженнях різкий, як добре виклепана коса. В час останньої зустрічі вони розговорилися про Симона Петлюру.

— От вона, доля людська, — казав Чикаленко, з жалем похитуючи головою, — ще недавно він вважав-

ся за найбільшого чоловіка на Україні, за геніальну людину, і коли я осмілювався не згоджуватися з цим і казав, що Петлюра замаленький для теперішньої епохи, то всі певні були, що я це кажу через те, що уряд Петлюри одібрав у мене маєтки. Але не тільки Петлюра, а й Грушевський, та навіть Винниченко, — як виявилось, вони були не більшими, як Петлюра, — не зрозуміли і не вгадали, на кого опертись і якою дорогою треба йти, щоб опанувати подіями.

Хвильку помовчавши і хитро примруживши очі, Євген Харлампійович додав:

— На мою думку, ви, В'ячеславе Казимировичу, разом із Шеметом та Скорописом стояли весь час на певнішій дорозі, але соціалісти наші з Грушевським та Винниченком на чолі своїми демагогічними заходами потягнули за собою революційні елементи народу, тобто босячню, і завели їх, темних, в провалля, де й погинула наша справа.

Якось перед тим Євген Харлампійович доволі відверто, як то завше мав звичку, виказав свої міркування про отой «революційний елемент»:

— До революції ця верства населення стояла найнижче через свою нездатність, ледарство, пияцтво, а часом і недугу та нещастя; вся вона була озлоблена проти всякого, хто щось мав, хто стояв вище, бо вона заздрила всякому маючому, а він, в свою чергу, ставився з презирством до цієї голоти і експлуатував її. Тепер ця верства — оті босяки поставлені в становище панів, владарів, яким підлягає все населення.

А на завершення Чикаленко відрізав, дивлячись у вічі незмигну Липинському:

— Та сільська маса, якої Ви були речниками, виявилася надто боязкою і неактивною, щоб вихопити владу у босяка, бо тому губити нічого...

Симон Петлюра видався Чикаленкові втомленим, навіть змученим, чимось пригніченим, помітно поси-вілим і постарілим. Євген Харлампійович поцікавився, природно, з якої причини його викликали оце з Чехії у Варшаву, надто складно тепер добиратися. Та й хворість насадала в останні тижні, боявся зомліти в дорозі.

— Нам дуже хотілося б порадитися з представника-ми української буржуазної верстви, а особливо з вами, що весь вік відпрацювали для нашого відродження, — відповів Петлюра, і Чикаленко звернув увагу, що у нього ще й мішечки з'явилися під очима, мов від до-брячого перепою, хоча напевне знав: того за Симоном Васильовичем не водилося. — Шкода, що нема Лівицького, ми хотіли б разом послухати ваші думки. Чи не могли б ви провести пару деньків у Варшаві, доки приїде Лівицький?

Чикаленко останнім часом добряче хворів і аж ніяк не у захваті був від такої перспективи.

— Симоне Васильовичу, ви ж і без Лівицького знає-те, які поставити запитання... Зрештою, і по тому дум-ками зможете вдвох обмінятися.

Петлюра вагався, не маючи відразу, що відказати, але після роздумів додав:

— Знаю, звісно... Нам конче важливо почути вашу точку зору про договір, який маємо підписати з поля-ками.

Симон Васильович підійшов до великої карти, що на стіні висіла, і взявся водити по ній незаструганим кінцем олівця.

— Границя з Польщею приблизно має піти від Дністра по Збручеві, далі по Стиру та Прип'яті до Дніпра. Натомість Польща за те визнає на Сході

Українську державу в її етнографічних межах, зобо-в'язується помогти військом і технікою вигнати боль-шевика, очистивши повністю Лівобережжя.

Щось знайоме промайнуло у пам'яті Чикаленка, ще й таке, до чого відчув наплив раптової гіркоти. Це вже було, було, було...

— Не вірю, Симоне Васильовичу, в успіх та добро сього договору, — Чикаленкові не випадало ховатися за кругленькими, обтічними словами. — Він неминуче скінчиться так само, як і договір Івана Виговського, бо не всі дії враховано третьої сторони, Москва неми-нуче щомоці шкрябатиметься відхопити Україну. І вся катавасія з українською державністю скінчиться майже точнісінько так, як прикро все відбулося у сім-надцятому столітті — Москва нашим коштом спільно з Варшавою розшматують Україну якимось ново-спеченим Андрусівським договором.

— Тоді підкажіть інший вихід. Хіба це не остання спроба зберегти нашу державність? — підняв здивова-но й навіть сердито брови Петлюра.

Євген Харлампійович бачив на карті не тільки лі-нію по Дністру, Збручу, Стиру й Прип'яті, він перевів погляд у західний бік, де частину української землі охоче відріжуть собі чехи, румуни й мадяри, а москаль лишиться на Лівобережжі — на п'ять частин, наче торта, все розчвахтають...

— Справді, не вродився ще Соломон, що нараїть тут вихід. Не слід було повстання супроти Скоропадського підпалювати та валити державу, що вже на ноги спина-лася. Ну, та минулося се... Коли хочете пробувати, то на страх і ризик спробуйте. Зрештою, схожа потуга-проба для імені Виговського зберегла людську, досить пристойну історичну репутацію.

Довгою була та непроста мова, вони немов блукали лабіринтами, з яких невідомо чи й взагалі був десь

рятівний вихід, а ще блукали нерідко із зав'язаними очима — не дано людині наперед знати долю.

— Залишайтеся, пообідаємо разом, ще поганяємо ті думки, — запропонував насамкінець Петлюра.

— Дякую красно, але маю відмовитися: через хворість свою сиджу на дієті, мені зась усе те, що всім на здоров'я... Але Лівицького, хай буде по-вашому, таки дочекаюся.

Коли через кілька днів над'їхав Лівицький, то мова пішла по другому колу, хіба спинилися довше на організації урядового апарату.

— Ми телеграфічно вже запросили Липинського на посаду міністра зовнішніх зносин, Скорописові пропонуємо міністерство внутрішніх справ, Шелухіну — юстиції, Лукасевичу — здоров'я, а вас просимо очолити міністерство справ земельних. Гадаю, на вашім імені помиряться всі українські і неукраїнські кола, воно підніме авторитет всього уряду.

— Дякую на красному слові, — аж скривився Євген Харлампійович від мимовільної похвали, хоч звучала вона цілковито щиро. — Тільки не вірю в можливість зладнати державу з поміччю поляка чи іншого ще сусіда. Але якби й раптом взялася десь така віра, то однаково не маю здоров'я. Щодо інших міністерств, то кожен сам нехай зробить вибір.

Чикаленко подумки прикидав у думці, що й Липинський, напевне, не дасть згоди, бо й в нього здоров'я абияке, та ще злі люди капості чинять. Хтозна, чи від безділля, чи від злого умислу, тільки недруги розносять плітки, що коли Липинський кріпко зап'є, то спершу тримається як українець, потім удає із себе російського офіцера, а врешті, як зовсім вже під кутом, то починає кричати: «Jestem szlachtic honowou!» Ці невмиті губи плещуть подібні байки, аби хоч якось підпсувати авторитет людини та поставити під сумнів його українськість — як не з'їм, то

бодай надкушу... Та нехай собі плещуть, он на зятя його Олександра теж тінь наводять. Мовляв, як ходив у соціалістах, то був просто Скорописом, а як порвав з тими соціалістичними витребеньками, то став себе іменувати надто поштиво, тепер він Скоропис-Йолтуховський. А про братів Шеметів наплескали, що вони мало не організатори перевороту і встановлення на гетьманство Скоропадського. Правда ж в іншому, до квітня 1918 року Павло Петрович з ними зустрічався частіше, навіть у домі бував, а як було проголошено його гетьманом, то ці зв'язки чомусь ослабли. І Чикаленко вельми з того шкодував, бо, як записав у щоденнику, «Шемети та Міхновський надали б гетьманській політиці виразного українського характеру».

А ще Євгенові Харлампійовичу подумалося, що пропозиція Лівицького стати міністром земельних справ — то не перша така спроба на свій бік його залучити. Перед тим і Липинський, і Шемет писали до нього, аби шанував він своє здоров'я, бо ще гратиме немало роль в українському політичному житті. Ні, гадалося, він красненько подякує за таку честь, він має хоч скромне, але чисте ім'я, з ним і померти мусить, не виквацявши його в тій чи тій непевній справі або авантурі.

Чикаленко при згадці про скромне своє ім'я мимоволі всміхнувся: на думку спав нещодавній кумедний випадок. У час, коли більшовицька мітла вкупі з безладом бандитизму геть очистила селянські комори, хліб на очах неймовірно дорожчав, а борошна хіба з трудами великими вдавалося десь віднайти, взявся для нього Іван Липа виклопотати того борошна трішки. На те бухгалтер «Дніпросоюзу», якого Євген Харлампійович ніколи в очі не бачив, та й, напевне, не побачить, відказав без вагань:

— Як для Чикаленка, то можемо дати і цілий мішок...

У приймальні прем'єр-міністра Угорщини графа Бетлена було завізно, смиренно чекали черги генерали з рядами зблискуючих на грудях орденів, тихенько нудився інший сановний люд, хоч дехто час до часу виймав кишенькового годинника на масивному золотому ланцюгові і нетерпляче на нього зиркав. Дмитрові Дорошенку пощастило, бо не змусили довго ждати та дивитись у вікно на розкудлані осінні хмари: граф до візиту Дмитра Івановича, як недавнього гетьманського міністра закордонних справ, поставився приязно. У Будапешті не зійшли ще з пам'яті сумні діяння Бели Куна, і мало часу ще збігло, як відмили з бруківки та стін будинків столиці людську кров по «червоному терорі».

— Можете бути певні в нашій допоміж. Як матеріальній, так і моральній допоміж гетьманському рухові, — граф кожне слово вимовляв чітко, навіть паузи невеликі поміж ними чомусь робив, — він не збирався ховати очі, а заразом власну позицію, сяк-так прикрити її обтічними, занадто туманними дипломатичними вихилясами.

Гетьманський рух поступово набирал сил в різних країнах, те визнавали навіть недружелюбні до нього кола з української еміграції.

— Скоропадського заступає в Лондоні якийсь мудрий чоловік, — пробували вони вираховувати «мудру людину», яка акуратно й толково помагала контактам з британським прем'єром Ллойд Джорджем. Успішна поїздка в англійську столицю Олександра Скоропис-Йолтуховського тільки ствердила зв'язок, що потроху міцнів.

— Але то лишень окремішні наші кроки, — мізкували в оточенні Липинського. — Гучніша акція потребується, яка міжнародний розголос справі дала б, та й

в еміграційних колах піднесла авторитет Павла Скоропадського.

Нагода для цього небавом насувалася вельми зручна, наприкінці 1920 року Ліга Націй передбачала українське питання винести на розгляд.

Доволі несподівано до Скоропадського звернувся дипломатичний представник від Західноукраїнської Народної Республіки Роман Смаль-Стоцький, який не вважав себе досі гетьманським прихильником:

— Бувший посол УНР в Англії Арнольд Марголін, ваш бувший сенатор, повідомив, що він по препорученню нашого уряду подав разом з радником посольства доктором Олесницьким прохання до Ліги Націй, щоби Україна була прийнята в союз народів. Засідання Ліги Націй, як ви знаєте, починається в Женеві 15 сього місяця, і на черзі стоїть питання про прийом України. Позаяк справа йде не про визнання того чи іншого уряду України, а про допущення українського народу, яко суверенного, у сім'ю народів, то пан посол Марголін і я думаємо, що кожний український патріот, а особливо відомий, може багато допомогти справі, коли зі свого боку звернеться про прийняття українського народу до Ліги Націй. Ваша екселенція була головою нашої держави і тому, що в самому нашому проханні ми робимо вказівку на вашу першу грамоту, в якій ви прокламуєте суверенність українського народу, то ваше таке теперішнє прохання до Ліги Націй було б дуже корисне...

В'ячеслав Липинський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Микола Тимофіїв від управи Українського союзу хліборобів-державників, як від політичної сили, відразу ж ухвалили звернення до Павла Скоропадського, ґрунтуючись на його праві голови держави.

І Скоропадський пише наприкінці листопада 1920 року до генерального секретаря Ліги Націй Еріка Драммонда:

«Вважаю своїм обов'язком піддержати зо всіх сил акцію, яка відповідає почуттям і бажанням цілої української нації, не дивлячись на різниці між її політичними партіями».

І тут закрутило у суперечках, замело та завіяло, як в суху переджнивну пору вихор раптом знімається: одні лякалися, що стане те визнанням Скоропадського єдиним легітимним репрезентантом народу українського, інші швиденько свої представлення у Женеву шкрябали. Мовляв, Скоропадський поміщик, і самі лише поміщики його настановили, а не весь народ, мовляв, німці силою його возвели, забувши, хто того німця кликав ще до нього, і взагалі змело гетьмана повстання загальнонаціональне. То ж він про федерацію з москалями грамоту написав...

От тільки автори представлень мов очі позав'язували та вуха позатулювали, коли Скоропадський публічно казав:

— Я стою за самостійну Україну, тому що лише ясно й чітко поставлене національне гасло може врятувати Україну від більшовицького поневолення; крім того, рішуче зневірившись у прагненні Росії всіх таборів до чесного вирішення українського питання, я вважаю, що, тільки стоячи на самостійному шляху, Україна і Великоросія зможуть встановити чесні братерські відносини... В той момент, коли Україна перебуває в боротьбі за своє право на життя, не маючи нізвідки підтримки, говорити про федерацію з Великоросією, яка не існує і має значно менше шансів існувати в даний час як народ, що дійсно живе своїм життям, своїм розумом і так далі, це означає підштовхувати свій рідний край до провалля...

А ще Скоропадському вельми хотілося якось утлумачити тим дипломатам лукавим, що не слід з його землі творити базарний товар для гешефту дрібного,

їм же самим буде зле, не слід шинкувати цілим народом. Зі сторінок доволі тиражної в тих краях «Лозанської газети» пробував докричатися:

— Одначе я переконаний, що для майбутнього спокою Східної Європи у боротьбі з розкладовими тенденціями крайніх течій є тільки одна опора, один охоронний мур — це національне почуття. Україна, зорганізована в державу, базована на національному почутті, відповідно глибокому бажанню всього народу керуватися самим собою, стане нескоручимою опорою того миру, який цілий світ тепер шукає...

Закружляло, замело в суперечках серед емігрантського товариства, в тому стовпові вихору крутилися і піщинки правди, і словесне сміття пліток чи вигадок, кружляв той вихор, аж очі сліпив.

Тільки плечима знизували дипломати в Лізі Націй: який же то народ, яка нація, в якій один — в ліс, інший — по дрова; та приповідка у кожній мові свій відповідник має, по-різному серед різного люду звучить, але сутність її однакова. То ще не народ, то гурт лише або натовп, хай і сорокамільйонний. Навіть представникам від ЗУНРу більшого досягти від наддніпрянців вдалося, таки визнала Ліга Націй, що Галичина під займанщиною військовою польською перебуває. Щоправда, вже потім Рада послів і того визнання позбавить, а Ліга Націй незнане в історії людства лихо — український голодомор — сором'язливо чомусь, на свою ганьбу, потаємно розглядати візьметься...

А Липинський почувався по тому, мов ліками передозував і об'ївся тими пігулками: гіркота нестерпна й все довкола, світ всенький жовтим постав. Милий Боже, думалося В'ячеславу Казимировичу, зглянься над людом цим дивним, тож істинні діти Яфета, вони ж справді до вищого тягнуться, аніж власного шлунка

тваринні якісь забаганки слухають, вони справді про добро мріють на тій землі, де закопана їхня пуповина.

Отець Небесний, Творець-Вседержитель, поможи їм хоч колись спам'ятатися...

25

Сивий серпанок туману-дощу плив поволі за віконцем мансарди, чутно було, як бляшаним дахом лопотять великі краплини і з шумом збігають униз, крізь той серпанок хіба смутно проглядаються барвисті прямокутники червневих полів та городів, а вдалині рідкуватий лісок зеленіє на горбиках. Олександр Скоропис із дружиною Вікторією вперто вирішили перечекати негоду і ще побродити ліском-переліском — вчора знайшли десяток суниць і аж однісіньку сироїжку.

Настрій в Олександра Філаретовича був так само кислий, як за вікном погода. Він одержав сердитого листа від тестя, Євгена Чикаленка. Тесть добряче нам'яв-таки боки, висварив і його, і Липинського. Попри нелукаву натуру старого, здатність на словах викласти те, що на думці, не приховавши за пазухою й крихти іншого, Скоропис не міг з ним погодитися. Йшлося про цілковито різне бачення постаті Скоропадського.

«Ви пишете, що ще зрозуміли б нас, коли б ішли з Вишиваним. Ми не лише про це думали, але, як Ви з газет знаєте, добилися навіть можливого об'єднання обох цих позитивних чинників, наскільки це можливо на теперішні, безнадійно сумні з політичного погляду, часи. Сливе все, що Ви про гетьмана в цьому листі написали, зовсім не відповідає дійсності. Слово «дегенерат», яке і Ви вживаєте, чув я не раз ще у Києві. Тоді,

коли він був перепрацьований, затурканий і нашими, і німцями, і москалями, з тягарем моральної відповідальності за неморальний спосіб одержання влади — цей первородний гріх гетьманату, тоді я не знав, як поставитися до цього твердження. На щастя, тепер, коли я мав змогу кілька тижнів сливе зустрічатися з ним, обговорювати самі різномірні справи як теперішні, так і гріхи його гетьманування, які він сам тепер бачить, з яких деякі бачив він і тоді вже, — на щастя, кажу, можу Вас запевнити, що це абсолютно морально і розумово здорова людина, без сильної волі, щоправда, але наскрізь чесна й порядна, з державним розумом далеко ширшим, ніж, скажімо, партія соціалістів-федералістів...»

Олександр Філаретович написав «людина, без сильної волі, щоправда, але наскрізь чесна й порядна» і завагався. А чи сповна має він тут рацію? В порядності Павла Петровича ніхто не сумнівається, а от щодо волі... Справді, Скоропадський інколи довгенько-таки запрягає, метушню не вельми шанує, не має звички зверхньо розмовляти, властивим йому, видавалося б, генеральським тоном. Однак як набіжить критична мить, діє доволі рішуче. Хіба забув ти, Скорописе, як десять міністрів його кабінету подали Скоропадському записку, де серед інших «федералістичних» викрутасів зажадали, щоби російська мова була державною нарівні з українською? І що вчинив тоді гетьман, який українською сам ще толком не володів? Скоропадський негайно відправив весь кабінет у відставку, ввів до уряду семеро визначних українських діячів, і цей кабінет на першому засіданні не тільки відхилив «двоязичіє», а й ухвалив кардинальний для України закон про автокефалію церкви.

Вікторія спустилася вниз порати обід і вже вдруге гукала чоловіка до столу, але йому не хотілося відри-

ватися від листа, він мав сповна викласти всі незгоди з людиною, яку поважав не лише як тестя.

«Ще Ви дивуетесь, як ми, Липинський і я, «люди, яких вважаю за розумних та чесних, встряєте в справу з таким заплямованим чоловіком, як Скоропадський». Коли Ви нас справді вважаєте за розумних і чесних, то не дивуйтеся, а зробіть такий висновок, який з Вашого признання виходить: що ми на дурне і нечесне не підемо; що нам наш розум і наша честь наказують іти з державно будівничим Скоропадським, хоч на нього тюкають всі наші щирі українці, бо в цім ми бачимо порятунок нашої державності і, навпаки, не бачимо його ніде інде. Якщо Ви бачите — чому Ви нам очей не розкриєте?»

Олександр Філаретович на якусь мить відклав ручку: напевне, останні рядки викреслити слід, надто круто для зятя, зрештою, навіть як до уваги не брати родинні стосунки, то однаково якимось докором звучить те людині, яка на такий докір зовсім не заслуговує. Але ні, він не викреслюватиме нічого, надто велика і непідробна повага до Євгена Харлампійовича виробилася впродовж років: попри несхожість вдач, щось вловлював Олександр Філаретович спільне у Чикаленка з Липинським, чимось подібними один до одного були, так обоє й не навчилися упівсили за справу братися чи ділити на частки себе між справою та всім іншим, життєвським і сум'ятливим, що від діла хіба відволікає.

Укотре пропустив Скоропис прохання дружини йти до столу, вже й сердитися вона починала, бо вихолонутти страва може: нащо ж тоді клопоталася. Він мав дописати листа на одному подихові, перерва розм'якшить, не все з думки сповна на папір ляже — десь малодушність, чого доброго, напливе...

А ще мав застерегти він Євгена Харлампійовича від злих нашептів та наговорів, якими емігрантське середовище так насичене, як вологою повітря отам за мансардним віконцем, уберегти від пліток, чуток і пересудів — чоловік бо через здоров'я не завжди має змогу варитися у закіптюженому та обсмаленому політичному казанку. Бо чого тільки Скорописові не доводилося чувати, навіть несусвітнє таке.

— Я задушив би власними руками Скоропадського, — цілковито щиро зізнавався знайомий, якого байдужим до їхньої справи ніяк не назвеш.

— А то ж за які провини?

— За розстріли та шибениці для українців.

— Чи ж то за його наказом?

— Атож, певні люди казали...

Коли ж Олександр Філаретович просив назвати хоча б один достеменний факт, то наводили різні каральні експедиції. Насправді ж, як неважко було з'ясувати, йшлося про каральні діла німців чи москалів, які охоче на гетьманців списувалися. І Болбочана не Скоропадський до страти судив, а сталося те з мовчазної згоди Симона Петлюри...

До столу Скоропис добрався тільки опісля догани вельми суворої його Вікторії, але все ж на папір поклав останні слова:

«Я не думаю, щоб Ви на мене за цього листа сердилися... Тут же одверто написано те, що думаю у відповідь на Ваш такий же одвертий лист. Їхатиму нонче у Німеччину. По дорозі туди або звідти конче вступлю до Вас; бо на поїздку нас обох справді з грошима скрутно. Щиро Ваш Олександр».

...Як задощило, вмить замурзалось все до виднокраю, так і прояснилося небо раптово, заясніло, мов хустиною хто по запотілому склу тернув, — Олек-

сандр з Вікторією ще до вечора назбирали піввідра сиріжок, що навперейми розкривали до сонця свої капелюшки. І то було в метушні розтерзаного і розшматованого емігрантського життя такою рідкісною втіхою...

26

Задощило знову, вплелася сіра негода, кисла осінь у німецькому містечку Райхенау ще нуднішою видавалася Липинському, аніж у далеких Затурцях — в таку пору хворість його молоділа. Він почав писати листа Дмитрові Донцову напівлежачи, бо несила було навіть звестися, а писати, не відкладаючи, мусив: і так затримався з відповіддю на його попередній лист, просив дарувати йому, тож вибачатися ще раз зовсім не випадало.

Поклавши кілька перших рядків на папір, В'ячеслав Казимирович на мить зупинився. Звиклий до чітких формулювань, він мав насамперед подумки окреслити речення. Якийсь час просто дивився у вікно, де по шибках ліниво спливали дощові краплини і де, вітром занесений, до скла притулювся жовтий кленовий листок, мов просився у дім від сирі нудної мряки; великий такий, лапатий, з чорними цятками поміж прожилок, листок той дивом хіба на шибці тримався. Липинському в листі не хотілося просто відбутися чемністю чи напустити отої осінньої, як за вікном, мряки літературної, продумати аргументи він мав конче, бо не медом намащені будуть слова, а незгода гірка в них звучатиме; мусив відверто сказати:

«Прикро мені, що нам з Вами, мовляв, не по політичній дорозі і ще прикріщі Ваші думки про одного з

наших співробітників. Скажу Вам щиро: якби з того гуртка нашого, довоєнних українських самостійників європейського складу, було менше «привати» — справа Українська сьогодні б не пропадала... Нездатність до витворення власної організованої аристократії, брак у кандидатів до неї аристократичного духа, який єсть перш за все духом сили і любови — ось прокляття України. У всякому разі, я як завжди бороню Вас, так само буду боронить і Скорописа, бо вважаю, що помимо всіх глибинних різниць між вами, по суті і Ви, і він в європейському розумінню того слова — Патріоти...»

Чого ж воно так, думав Липинський, чого ж в еміграції нашій осіння сира незгода як вплуталася, то й досі нема просвітку; всі вони, або майже всі, є дітьми Яфета, порядні і нелукаві, чом доводиться Скорописа-Йолтуховського боронити від Донцова Дмитра, а Донцова од такого ж інтелігентного Скорописа? Всі ж бо покинули статки, маєтки, чи заробітки, чи стан суспільний поважний, покинули сім'ї, стиснувши серце, нерідко під загрозами грізними, і не в пошуках якогось примарного золотого руна чи інших скарбів покинули, подалися з землі своєї або викинуті зі зневагою були з неї щенятами; чом воно так? Може, тому що за незаними досі законами в кожного одночасно тече кров і Яфета, і Хама, просто питання в відсотках, хтозна, може те дослідять колись велемудрі вчені...

Він напише-таки давно задуману працю про Яфета і Хама, про обох цих кривих синів на його землі, на якій вигодувалися і зростали. Він чесно напише, як непросто долати та впокорювати розбурхану і розхристану хамську стихію, як у собі помогти Яфетові: «Хамство це мусить пізнати без страху, до самого коріння, кожний не трус, не позер, не фразер; кожний, хто любить Україну. Пізнати не на те, щоб над

Україною по-хамськи насміхатись, а щоб її любовю синівською з пониження піднести, перемигши хамство кругом себе і перш за все в собі».

Таке вже життя повелося в Липинського, що мусив частенько спілкуватися з лікарями та час до часу аналізу крові здавати. Якось попросився було глянути під мікроскопом, яка ж у нього та кров — клітини рослин не раз, і не два в мікроскопічному збільшенні бачив, як вчився агрономії у Кракові, а от крові якось не доводилося досі. Він без пояснень, звісно, спершу не знав, як дрібнюсінькі ті тільця відрізнити, інше ж на думку спало. Малесенькі часточки, ті тільця дрібнюсінькі, які понесуть по судинах поживу і кисень, під скельцем мікроскопа штовхалися хаотично і безтолково. Отже, з них ніякого зиску тілу, мимовільно подумалося, як не буде якоїсь сили, не буде чогось, що стисне у струмінь їх та направить до цілі, Творцем і природою предковичною писаної, — в кроля чи людини, птахи чи жаби — а робить те діло серце, двигунчик невтомний.

Так і тут, в еміграції, всі вони лише дрібні кров'яні тільця, що спиняться поступово, затихнуть і висохнуть, як оті, що під мікроскопічним скельцем, коли не буде кому їх стиснути в струмінь.

Доки вагання тривали, було одне, а як зійшлися на постаті Павла Скоропадського, на його гетьманській персоніфікації, то всі сумніви і балачки мали лишитись десь там за спиною.

У Румунію, в Бухарест, Андрієві Білопольському несла пошта слова В'ячеслава Казимировича:

«Не зневірюйтеся першими невдачами і конче постарайтеся закласти місцеву хліборобську організацію. На мою думку, мусить вона бути автономна, як наш Союз Варшавський, важно тільки, щоби визнава-

ли і надалі авторитет Павла Петровича та готувались до майбутнього зїзду в зимі хліборобських організацій».

Науковий львівський щоквартальник «Богословія» звернувся до В'ячеслава Казимировича з проханням участі в ювілейній книзі, присвяченій митрополитові Андрею Шептицькому. Липинський не мав серця відмовити, але й участь взяти не було змоги: пошана моя, відповідав, до митрополита не дозволяє мені виконати свою працю наспіх і зле. А виконати її добре не можна, бо тут, на чужині, бракує потрібних для праці джерел, та й нездужає він якраз тяжко. Але ґрунтовний лист цілковито відповідав науковій солідній розвідці. Дві постаті В'ячеслав Казимирович поряд поставив:

«Власне з таких найглибших і найміцніших історичних підкладів нації вирости: і найвидатніший представник нашої Влади духовної — Церковної, і найвидатніший представник нашої Влади світської — Державної. Тому, незважаючи на всі різниці, які відбило на них наше вікове розшарпання Української Землі, обидва вони — і нащадок галицьких бояр та митрополитів, Андрей Шептицький, і нащадок козацьких гетьманів, Павло Скоропадський — дійшли в своїй природній еволюції до творення реальної Української Держави, йдучи до неї двома споконвічними шляхами: шляхом Церкви і шляхом Меча...»

У Торонто головному обозному Січової організації Канади Володимирові Босому через океанські хвилі долітали слова В'ячеслава Казимировича:

— Всі ми об'єднуємось біля персоніфікуючої нашу державну ідею особи гетьмана Павла Скоропадського і біля його Роду, і всі ми підлягаєм йому через безпосередні наші влади тих організацій, до яких належимо.

Від Чикаленка не сховалася втома на зятевому обличчі: посіріле якесь воно, навіть з відтінком жовтизни, мов аркуш газетного паперу, що пролежав кілька днів на підвіконні під прямим сонячним променем. Олександр Філаретович заїхав в Карлсбад провідати тестя — власне, заїхав попутно, бо прямував на Берлін, аби здобути там гроші для В'ячеслава Липинського.

— Лікарі посилають В'ячеслава Казимировича у Швейцарію, — оповідав мету подорожі Скоропис, — кажуть, що він довго не видержить, коли не виїде туди.

— Шкода мені дуже цього чоловіка, — розумів клопоти зятя Євген Харлампійович. — Як там не було б, але то один з найцінніших наших робітників.

Про нехитре здоров'я В'ячеслава Казимировича ще раніше розказувала дочка Вікторія, коли мова зайшла про другий випуск «Хліборобської України»:

— То досить велика книжка, і є в ній багато солідних статей. Особливо, кажуть, гарна стаття Липинського. На жаль, він дуже некріпкий: оце недавно пролежав знов майже місяць з температурою тридцять дев'ять з лишнім; якийсь грип, мовлять, а я думаю, що у нього також легені хворі, а од легенів вже ослабло страшно і серце. Треба спокій, а він дуже працює, боїться, що умре з голоду, бо грошей за душею ніяких не має. А мусить слать ще жінці й дитині в Галичину — і ті нічого не мають. Тут ще й на «Хлібороба» треба: друк тепер коштує страшенно, ось тому так довго альманах не виходить, що все бракує грошей, а позичить ніде.

Чикаленко не раз у думці сердився і на зятя, і на Липинського, і на всю їхню затію зі Скоропадським.

Євгена Харлампійовича переконують, що Скоропадський є людиною надзвичайно сміливою, ризиковитою і тепер це вже зовсім не та невиразна постать, що була 1918 року — він набрався досвіду, став свідомим українським націоналістом та самостійником, розвився політично взагалі...

Ну як же ці милі й самовіддані люди не втямлять, гадав Чикаленко, що монархії не на часі, хай і в формі для наших земель традиційного гетьманату, монархії та імперії всюди падають, як струхлявілі й зогнили дуби, люд обирає тепер якийсь демократичніший путівник... А Липинський всієї моці до того ж докладає, аби теоретичну, якусь ідеологічну підвалину під задумку ту непевну підкласти. «Як можна в сей час, — писав у щоденнику обурений Чикаленко, навіть не обурений, а такий роздратований і злий, аж між рукою та сторінкою щоденника, видавалося, іскри сердиті проскакували, — коли людство стремиться до визволення, виходити на світ Божий з ідеєю монархізму, автократизму і т. д. Я розумію, що можна говорити про часову диктатуру, бо тепер на Україні ні парламентаризм, ні радянські форми не зможуть привести до порядку розбурхане море, втихомирити отих звірів ненажерії. Для них дійсно треба якогось «усмирителя», але возводити се в систему, проголошувати принцип «єдиновластия» в часи, коли валяться трони, коли людство отим єдиновластієм доведене до розвалу, до повної руїни, шукає нових форм, які б врятували його, повернули до норми життя, заснованого на справедливості, на знищенні визискування одними — других. Не розумію! Не розумію особливо тому, що ці ідеї виходять від людей, яких я вважав здатними до державного творчества».

З іншого ж боку, наше населення так змучилося, гортав думки Євген Харлампійович, так втомилася від

безладдя, анархії та большевицького раю, що радісно стрічатиме і Скоропадського, який вже раз довів, що він здатен створити державу, в якій запанують спокій, лад і можливість жити й працювати; а коли й траплялися надужиття (каральні експедиції тощо), то дуже вони були гуманними порівняно з большевицькими, бо тоді не розстрілювали, тільки шомполами били, та й то наперекір Скоропадському...

Зрештою, вишукуючи сьогодні кошти для хворого, людяно чинить зять ще й тому, думав Євген Харлампійович, що колись самому Скорописові і дочці Вікторії в лиху пору неабияк Липинський у поміч став. Як вибралися вони з того жаху на своїй землі до Відня, то негадано занедужав серйозно Олександр Філаретович та надовго зліг. А вибралися вони хіба з благодійними чемоданчиками і без ніяких запасів.

— Липинський нам дуже багато поміг, — оповідала згодом Вікторія. — Ходив часто до хворого Олександра Філаретовича, виробив там документи, виплатив гроші...

Пам'яталося Чикаленкові зізнання самого Липинського про перепони й пороги в такому многотрудному в їхньому становищі видавничому ділі:

— Нашу невеличку літературу видаємо власними коштами, то все тяжче долається, бо належимо до тих, які на революції не заробляли, а все, що мали, втратили.

Така ось доля чистісінького поміщика, до того ж потомственного, В'ячеслава Липинського, як, зрештою, і його, Чикаленка, багатія-буржуя з далеких та завше милих, незабутніх ніколи його Перешор... Та й Скоропадський до схожих буржуїв належить: як став гетьманом, то запропонували йому в Маріїнській палац переїхати. Відмовився він одразу, не хочу, казав, як Керенський, у час людської біди чорної в палацах жити. Мешкав в одному будинку зі штабом та охоро-

ною, дочкам дали тісну кімнатку під дахом, а синові малому Данилові взагалі місця забракло, то у ванній кімнаті спав. Зараз же гетьманша професійно шие, господарюють усі, город тримають, свиней, курей і навіть козу. А тим часом члени Директорії порозкрадали своїм партіям, як оповідали Євгенові Харлампійовичу обізнані люди, по десятку мільйонів, а коли розбігалися після катастрофи, то кожний з них повіз із собою по мільйончику. Виправдовувалися тим, що ці гроші їм дала партія за витрачену енергію і нерви під час будівництва Української держави.

У щоденнику Чикаленка залишиться про це кілька рядків, таких суголосних рядкам Липинського про Хама і Яфета:

«Хамська вдача зосталась вірною собі, і ці добродії живуть тепер розкішно скрізь по заграницях, дивуючи всіх розкиданням грошей, і скандалізують Україну. В Бухаресті, кажуть, кокотки заявили місії претензію, що українські високопоставлені гості розплатилися з ними гривнями, яких ніхто не приймає, і в такий спосіб обманули їх...»

28

Наче стрілка на годиннику раптово здригнулася, стрибнула й завмерла на поділці наміченій — Липинський відчув, що далі не буде вже відкладати давним-давно задуману працю «Хам і Яфет».

А в підзаголовок він поставив: «З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.».

З димом пустило хамство його Русалівські Чагари, з димом пішли недописані історичні праці та бібліотека, а в могилу загнало воно щирого приятеля селянина Левка Зануду. Для В'ячеслава Казимировича

навіть не принципово було знати ім'я убивці, та й де його знайти тоді, на палаючій від краю до краю землі, ім'я те і так пізнаване, однаково звучить з сивих прадавніх часів — Хамом кличуть його.

Щоправда, через низку десятиліть прізвище вбивці Левка таки відкрилося і зізнався нарешті він особисто — Григорій Вельбівець. Мов караючи, доля не дозволила йому створити сім'ю, він ходив по людях, перебиваючись випадковими підробітками. Одного разу, напившись до поросячого стану, не стримався і сам завів мову:

— А от і не знаєте, хто вбив насправді Левка Зануду...

Певне, кожній людині, яка вік прожила, хочеться інколи пригадати найбільш значуще в тих літах за спиною. Григорій Вельбівець теж не був винятком, він у пам'яті п'яній шукав похапцем, чим похвалитися може, але все ніяк не міг щось значуще знайти; в тому минулому, мов у порожній коморі залишеної господарями домівки, яку й миші давно покинули, анічогісінько забачити у п'їтмі не вдавалося; врешті від випитого його розчервонілі очі сяйнули радісно, і Григорій видав урочисто:

— А то я прикінчив Левка!

І взявся на мигах показувати, як Левкові відрубав тоді голову.

Липинський писатиме про Хама українського, чому спроба сотворити державу та стати нацією скінчилась руйною, як і всі попередні, упродовж тисячі літ...

«Хамство є скрізь, — писав швидко, не відриваючи пера від паперу В'ячеслав Казимирович. — Це правда. Скрізь єсть «гін» до виділювання себе із своєї громади, до непослуху їй, до насмішки над її авторитетами. Але скрізь поруч цієї сили відосередкової, руйнуючої, єсть сила доосередкова, здержуюча. І власне оця друга сила перемагає завжди в тих людських громадах, що стають окремими націями, державами.

Прикметою українських людей єсть не само хамство, а ніким і нічим *необуздане* хамство. В громадах державних Ной, поруч Хама, має завжди ще й другого сина: Яфета. Хам батьком погорджує, Яфет любить батька. І будууючою силою своєї любови він перемагає руйнуючу силу хамової злоби. Бо Хам шанує тільки силу. До піддержаного яфетовою силою батька він перший прибігає просити ріжних милостей...»

Окремі рядки В'ячеслав Казимирович писав через силу, спиняючись та вагаючись, але не написати він просто не міг — якщо хотів сам перед собою не лукавити і не брехати.

«Повстання Пушкаря завалило українотворче діло Богдана Хмельницького. Повстання отаманів під фірмою «Петлюра—Винниченко» завалило українотворче діло Гетьманства 1918 р. І як в першій так і в другій випадку — так вчора як від віків — переможці, обдерши Україну в Законности, Маєстатичности, Загальности, перерізали зараз же на другий день самі себе і щезли в рабстві...»

А ще Липинському було важко й непросто писати такі рядки, бо він розділяв Винниченка-людину від Винниченка — політичного діяча та Петлюру-людину від Петлюри-політика; Винниченкові навіть матеріали надсилав із Кракова для його майбутньої книги. І морально підтримував Володимира Кириловича, коли той вагався та просив поради. «І не зражуйтеся першими труднощами, — писав далекого 1912 року В'ячеслав Казимирович Винниченкові. — З сучасних українських письменників історичну повість часів Хмельнищини можете написати тільки і виключно Ви. Це ж часи великих діл: людей-титанів. Треба мати самому почуття сили, щоб тодішніх людей, а не манекнів, як досі бувало у нас, змалювати і в творі художньому воскресити».

Того дня В'ячеслав Казимирович навіть не зміг дописати сторінку: він тільки скося й невдоволено зиркнув на неї, мов на ворога несподіваного.

І чого ж воно так, думав Липинський, чом ці добрі й порядні люди, що життям ризикують не для вигоди, не для шкурної ниці цілі, високоосвічені й настирні, чом не можуть ці люди мову спільну знайти?

Далі писатиме він уже швидко, писатиме про те, як буде безмірно важко силу Яфегову в Україні сотворити, силу, не об'єднану ненавистю до чогось поза собою, як об'єднані нею фашисти чи комуністи; вона не може об'єднатися ненавистю до свого брата Хама, бо Хама має виховати, а не вбивати...

А ще В'ячеслав Казимирович не зможе обійти тут роль гетьмана.

«Перший раз в історії України Владу Українську проголошено під проводом батьків, а не синів: під проводом консервативного — старшого, а не революційного — молодшого класу.

Перший раз в історії України джерело Влади виведено з традиції, а не з бунту...

Перший раз в історії України знайшовся представник старшої батьківської верстви, що, не підлизуючись до хамства і не кланяючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе страшний тягар Верховної Української Влади.

Перший раз в історії України в творцях її дальшого життя проявилась свідомість Землі, а не Орди...»

29

Ще взимку, як затріщить мороз, а повітря сухе, аж видзвонює, Липинському легше велося в Берліні — тут більше року В'ячеслав Казимирович працював в Українському науковому інституті. Але не мав чим

дихати він у літню спеку, як розпече шпарке сонце міські каменюки, та ще своє додадуть авто, попухкуючи синім їдким димком. Ускладнення особливі наступали восени, як зарядить тижнями мжичка і так само давитиме тижнями біль у грудях. Його тамував щомоці, аби не помітив того ніхто, бо якнайменше хотілося, аби його шкодували — у тих жалях якесь підспудне приниження чулось йому нерідко. І Липинський мусив знову їхати в Австрію, де гірське повітря трішки умироутворювало та гасило біль.

Тим часом організації хліборобів-державників розтікалися по світах, народ долучався в їхні лави здебільшого освічений і кожен щось своє додавав у політологічному, економічному чи правовому баченні, а відомо ж: де два юристи, там три думки.

Спершу Сергій Шемет, який все ближче сходився з Павлом Скоропадським, міг дозволити кинути собі іронічне:

— То нічого, що ми зростом різні вдалися... Небавом усіх гетьманців іменем гетьмана вирівняють по Липинському.

І знову В'ячеслава Казимировича терзали сумніви та вагання: а чи має він рацію, коли вважає, що без ясної державної ідеї і без залізної дисципліни вони нікому й ні на що не потрібні? З одного боку, не вартує вибудовувати казарму із вчерствілих постулатів, які рано чи пізно втратять колишню силу, а з іншого, рух їхній не має розпливатись, як у господині-невдахи розпливається тісто, і тоді не буде запашного у неї короваю, хіба плаский, кислий та прісний пляцок.

— Первородним гріхом українців, — не втомлювався казати колегам, — єсть ідейний хаос у політиці та брак організаційної дисципліни.

Зрештою, думав В'ячеслав Казимирович, не він щойно оце відкрив американський континент, вдум-

ливі та спостережливі люди задовго до нього помічали подібне й описали в трохи алегоричній, проте цілком прозорій формі. Як живі поставали перед Липинським образи Дон Кіхота і Санчо Панси — і Дон Кіхот український видавався йому зовсім безсилим супроти зневіри, кращезнайства та бунту Санчо Панси тутешнього. Той моральний, безкрай, дикий і неосвоєний український бунтівний «степ духовний» ще вимагає плутів та борін, інших знарядь окультурення просить, інакше буде страшніший він, ніж за часів Тугайбея, коли виколювали очі, обрізували вуха, саджали на палю і тішились, як людина конала...

Надто багато посіялося бур'яну, мов на кілька років не ораному полі, і вітер далі розносив лихе те насіння, з якого вочевидь зростали нові «народні вожді», «диктатори» й «українські Наполеони». І то теж був показник безмежного українського хаосу, який мусив втямити врешті, наскільки сильною та зорганізованою має стати державотворча потуга...

Липинському залишалося єдине: писати, писати, писати... Як починали літери мерехтіти перед очима та знущально кружляти в повільному танці, далі вже диктував. То в Румунію, де зневірилися одностумці недавні й хотіли полишити хліборобів-державників: «Во ім'я вже спільно пережитого і зробленого нашим Союзом разом з Вами і во ім'я Ідеї, якій ми з Вами разом служили, пропоную Вам надуматись і взяти назад Вашу заяву про вихід з нашого Союзу». То в Канаду намагався якось докричатися, застерігаючи від чванства і легковажності:

«Не хвались, на бій йдучи! Цю мудру приказку, записану нашими літописцями ще за княжих часів, особливо треба пригадувати нам, сучасним Українцям, посідаючи такий страшний нахил до чванства. Хто з нас не пригадує тих безконечних всенародних

торжеств з часів недавньої революції? І хто з нас не згадує з соромом, як віддали ворогам свою Землю ці, що на всіх площах і на всіх публичних будинках України ревіли хором про свою любов до неї. Хто з нас не пригадує всіх цих чудернацьких костюмів, в які поодягались Українці, думаючи, як дикуни, своїм страшним зовнішнім виглядом знищити ворога... І якщо єсть між Вами такі, що прозвалися Гетьманцями, аби тільки заграти ще одну українську «кумедію» та бундючитись перед глядачами: «Дивіться, оце ми, що збудуємо Україну», то женіть їх геть від себе, бо вони і наше діло осміщать, бо вони тільки пограються і втічуть при першій небезпеці або ще раніше покинуть нас для іншої, більше ефектної «моди».

Він бився, як риба, яку буря викинула на берег...

У суперечках про архітектуру будівництва державного ніяк не випадало обходити релігійні питання. Ненароком з американського континенту зауважили йому, що акценти інколи він розставляє, як католик. Без викрутасів полетіла відповідь: «Не признавати Папського Примату я не можу, бо родився католиком і остаю ним досі». Але коли мова зайшла загалом про роль церкви в творенні та становленні держави, то й тут так само щиро пояснював своє бачення:

«Наше українське нещастя те, що ми не маємо досі консерватизму і тому весь наш поступ згорає по пустому. Такою основною консервативною українською організацією могла б стати у нас Церква православна — Церква традиційна для більшості української нації. Але для цього вона мусіла б розвивати в собі прикмети консерватизму: дисципліну внутрішню, ідеалізм, інтелігентність, здержаність в словах і ділах, необхідну для існування України толеранцію і так далі. Тоді вона придбає внутрішню красу, яка людей здержує і убагороднює...»

Такою ж відвертою була мова зі Сергієм Шеметом:

«Я не можу одночасно: творити нову ідеологію, просити позичок на її видання, торгуватись за ціну, шукати десь засобів, щоб не здохнути з голоду, писати сажневі листи до людей, яким вони потрібні, вибачте на слові, тільки на підтерку і більш ніякої користі не приносять; дбати про забезпечення чужих семейств, не маючи сили забезпечити свою власну, бути «центром організації», в якій вся енергія її членів йде на ширення внутрішнього недовіря, розколу, дезорганізації...»

Між тим напруга поміж хліборобів-державників наростала. Сергій Шемет теж не крився з думками:

«Стремління зробити з Липинського Магомета, а з «Листів до Братів-Хліборобів» — Коран — це пересада. Така пересада тільки відштовхує від нас реалістично настроєні елементи, котрі шукають політичного знання, а не політичної віри. Для цих елементів, до котрих я причисляю і себе, «Листи до Братів-Хліборобів» залишаються підручником, але не Кораном».

30

Якби раптом на Водохреще в затурцівському лісі сніги дивом розступилися і зацвіли анемони, вкрияючи білим, як той же сніг, рясним цвітом зазеленілі галявини, чи Турія з добрадива потекла у зворотний бік, то й то Липинський був би менше вражений, подивований і спантеличений. «Як же так, — не йняв віри В'ячеслав Казимирович, — як могло таке трапитися? Павло Скоропадський, ні з ким не порадившись, не спитавши нічиєї думки, поїхав у Будапешт і там підписав самочинно акта, в якому від імені будучної дер-

жави нашої вирікся на користь Угорщини всіх українських прав до Русі Прикарпатської... За те зажадав він від угорців п'ятдесят тисяч пенго місячно впродовж трьох років, згодився потім на менше, врешті не отримав анічогісінько, окрім двох полювань, на які його перед тим запросили. Так і вернувся ні з чим в Берлін, оставивши на угорських руках підписаний ним власноручно акт. Такого і в сні хворобливому не уявити...»

Гнів упереміж із образою низонув В'ячеслава Казимировича так, як досі навіть у грудях ще біль не низав, видавалось йому, аж під нігтями від того защемило: як же статися таке могло? Той біль пробував передати Липинський Теофілеві Горникевичу, греко-католицькому священику, в минулому капеланові Української Галицької Армії:

«Пана Скоропадського я не обвинувачую в «нечистоті ідеї», бо він своїх ідей не має, а обвинувачую його в нечистоті політичних методів і в політичній безхарактерности та неморальности».

Липинському думалося, що він марне і забагато прощав до цього, силячись десь на денці душі віднайти виправдання необачним чи хибним крокам Павла Петровича, певне, куди жорсткіше мав він чинити і жорсткіше у вічі казати правду гірку Скоропадському: тоді не сталося б такого, він винуватий сам, але надалі такого кисільного всепрощення не допустить.

«Коли Гетьман в 1918 р. одночасно обіцює Росіянам відбудувати Росію, а Українцям — збудувати Україну; коли він, під час мого у Відні і Дорошенкового у Києві протесту проти анулювання договору щодо поділу Галичини, заявляє графові Форгачу, що він не тільки проти цього анулювання нічого не має, але що буде радий, як австрійський уряд забере з Великої України всіх Галичан; коли він клянеться у вірности Німцям, а

одночасно посилає в Ясси заключати договір з Антантою і в результаті, не потрапивши зібрати коло себе хоч би такої жменьки людей, як це зробив Петлюра, втікає з України сам один під опікою турецького посла, — то все це можна пояснити революційними часами і незвичкою військової людини до політики. І я це так в 1918–20-тих роках поясняв. Але як ця сама людина повторяє ці самі методи вже на еміграції, де був час все передумати і всьому навчитись, — коли мені в Бадегу дає слово честі, що нічого без мого відома робити не буде, а повернувши до Берліна слово це ломає і з мене робить божевільного; коли офіційно веде політику германофільську, а в Будапешті підписує потрібне перш за все Польщі зречення прав України до Закарпатської Русі на користь Угорщини; коли складає Заприсяження бути вірним монархічній класократичній ідеї і берегти організацію; коли повторює за мною, що будучина України лежить в обороні Сходу — то це знак, що *така людина неоправима*».

Для В'ячеслава Казимировича то була не просто зрада, а зрада подвійна, бо надійшов йому дивовижний лист. Його 5 травня 1930 року підписали О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет, А. Монтрезор, Л. Сідлецький. І. Лоський, Є. Томашевський. Очам своїм не вірив, як читав рядки: «Настала для всіх нас найстрашніша хвилина, коли ми переконалися, що надлюдська праця над створенням істоти і теорії нашого ДІЛА надломила Вас і порушила рівновагу Ваших духовних сил. Вас — творця єдиної теорії Української Державности — повалила, на велику скорб нас усіх, тяжка недуга...»

Отакої, відклав ошелешений Липинський убік листа, тепер до всього тебе ще й оголосили безумцем... Ти втратив здоров'я й маєтність заради справи, дру-

жина з донькою не змогли жити на чужині в таких умовах, ти все життя віддавав справі, а тебе на знак вдячності оголошують несповна розуму...

І закипають у відповідь гнівом рядки, кожне слово, кожнісіньке речення: «Ще ні одна українська організація на таку підлу політичну гру не зважувалась. Почин цій новій галузі політичної культури дали охлократичні монархічні ступайки із бувших соціалістичних і націоналістичних руйників. Коли угодно Вам підготовляти до України мексиканську форму Гетьманства, то робіть це. Але не смійте змішувати Вашої плюгавої роботи з святою Ідеєю, яку Бог поміг мені висловити в моїх «Листах».

Во ім'я святости і будуччини цієї Ідеї вимагаю від Вас:

1. Щоб в слідуючій номері «Бюлетеню» був поміщений в цілості і з всіма підписами Ваш лист до мене з 5 травня 1930 р.

2. Щоб Ви не сміли цитувати мої твори, як мотто до Ваших «Бюлетенів».

3. Щоб Ви не сміли покликуватись на мене, як Вашого ідеолога, бо я Вашим ідеологом не єсть.

З приводу оцих поставлених мною вимог в ніяку переписку входити з Вами не буду. Всі Ваші листи будуть повернуті нечитаними. А коли б Ви оцих моїх вимог не виконали, то знайду спосіб припинити Ваші політичні подлости. В. Липинський».

А ще тебе кличуть «не піддаватися нашептам як злої хвороби, так і злих людей»... От цікаво: хто ж нашептав тоді, в неблизькому вже 1908-му, об'їхати круги дідичів правобічної України з відчитом-закликом «Шляхта на Україні», тоді, коли все українство було соціалістичне, а не соціалісти були серед ворогів України, хто «нашептав» відродити тобі на еміграції знеславлену ідею гетьманську, од якої втікали усі,

замість поклонитися?.. Коли вони витримали б на українським громадським шляху те, що судилося витримати тобі, і не податися, не зійти зі своєї лінії, то тоді, може, таких закидів не робили б...

31

Як отримав газету «Діло» Олександр Скоропис-Йолтуховський і став читати, то почувався, мов у дитинстві, коли щойно вирізаного власноруч вербового свистка, ще від соку гіркого, до своїх вуст притулив. Він читав «Розкол серед гетьманців» — лист В'ячеслава Липинського до редакції. Ой, В'ячеславе Казимировичу, товаришу добрий, з яким не рік і не два поряд ішов, за що ж ти всім нам, і гетьманові до того ж, таку прикрість публічну та незаслужену зараз учинив?..

Певне, ти, Олександр, маєш насправді навіть більше гріхів, аніж Липинський їх тут називає, от тільки інших. Ось звинувачуєш Скорописа, що у Гетьманській управі Кочубею «п. Скоропис весь час не давав головувати». Хіба йшов я сюди задля амбіцій чи статків, або через іншу подібну химеру, коли ще далекого 1907-го без суду кидали мене в одиночну камеру — розкішну таку, де іній серед зими на стінах іскрився, ніч видавалася довша за полярну, а одяг до ранку дубів від пари з рота твого і ставав цілковито бляхою, — потім ще додали того інію, заславши в Сибір? Змогу втекти за кордон дарувала доля, а ще видивитися дозволила крізь марево «автономізму» істинну ціль та видати до Першої світової війни свою працю «Значення самостійности України для європейської рівноваги».

Ні, В'ячеславе Казимировичу, не згоден, аби приписали мені наполеонівські витребеньки, дещо інше мерехтіло поперед очима. І я сам відхилив ту руку, якою, немов зманливого вельми гостинця, простягали-пропонували Скоропису-Йолтуховському українське гетьманство. Ні, сказав твердо, консервативний український уряд найліпше очолювати Євгенові Чикаленку. Навіть переконав, видавалося, вже Євгена Харламповича, але той забагато зайд на землі своїй бачив, зажадав, що матиме діло хіба з германцями, австріяки звідси нехай вибираються геть: ні одним те не було до шмиги, ні другим. Не згодився ти також очолити міністерство закордонних справ УНР. А от губернським старостою Холмщини і Підляшшя, як запропонував Скоропадський, згодився: там шмат роботи такий був цікавий і зв'язки з політиками європейськими могли стати в пригоді. І так само, як оголосив гетьман грамоту про федерацію з Росією, невідкладно телеграфіст вистукав від тебе телеграму в Київ: через незгоду з урядовим курсом, писалося в тексті, йдеш у відставку, посаду ж обійматимеш доти, доки уряд знайде заміну. Заміна та вийшла доволі оригінальною, вже через кілька днів арештувала тебе польська влада, що нахрапом край захопила...

Не зможу щиро сприйняти й іншого закиду до мене щодо Ради Присяжних, яку з властивим тобі нетерпінням пишеш стисло «Р. Пр.»: «...члени Р. Пр. Ол. Скоропис, С. Шемет, А. Монтрезор і Л. Сідлецький (С. Крилач) листом з д. 5.V.1930, а також ширячи відповідаючих змістові цього листа поголосок намагались зробити з Голови Р. Пр. «загубившого духовну рівновагу руїтника»... І так само кривдно читати оці чорні газетні рядки, що від вдумування у їхню суть ще чорнішими раптом стають: «...резолуціями кількох стягнутих до Ванзее випадкових людей, названих «першим

зїздом гетьманців», члени Ради Присяжних П. Скоропадський, Ол. Скоропис і С. Шемет намагались не тільки виправдати зломання, даного Гетьманом П. Скоропадським Голові Ради Присяжних В. К. Липинському д.29.XI.1929 р. в Бадег, гетьманського слова чести, але ще ухвалили за це зломання слова Гетьману П. Скоропадському прилюдну подяку, чим порушили основні закони політичної моралі, для оберігання яких була власне створена Рада Присяжних»...

Немає страху в тому, що лист наш, цілком приватний, ти зважився опублікувати, бо не чую я з товаришами моїми й твоїми, В'ячеславе Казимировичу, докорів сумління, ми щиро до тебе зверталися, і писали його без грамини піддобрювання чи лукавства. Нам не соромно за того листа.

«Високочтимий Вячеславе Казимировичу!

Настала для всіх нас найстрашніша хвилина, коли ми переконалися, що надлюдська праця над створенням істоти і теорії нашого ДІЛА надломила Вас і порушила рівновагу Ваших духовних сил.

Вас — творця єдиної теорії Української Державности — повалила, на велику скорб нас усіх, тяжка недуга.

Ви, не зізнаючи цього, власними руками стали руйнувати велике Діло Вашого життя, для якого в жертву це життя принесли. Бачимо і зізнаємо це ми, вирощі з Вашої науки.

Тепер Ви рішилися принести найбільш болючу жертву нашому ДІЛОВІ, жертву, на яку здібні тільки великі люде: в листі до Ясновельможного ПАНА ГЕТЬМАНА з дня 15 квітня Ви заявили, що «од всякого політичного життя усуваєтесь», поки не видужаєте настільки, щоби змогли повернутися до політичної праці.

Цим Ви даєте фактичну змогу нашому ГЕТЬМАНОВІ довести розпочате Вами велике ДІЛО до слухного кінця. Біля НЬОГО всі ми присягаємо скупчитися, та, не ухиляючися ні від яких жертв, ЙОМУ в цій праці допомогти.

Нехай ВЕЛИКИЙ ГОСПОДЬ в Своїм Милосерді скоріше відновить Ваше здоровля і тим самим дасть Вам можливість

повернутися до активної політичної праці на велику користь нашому ДІЛОВІ.

Члени Ради Присяжних У.С.Х.Д.:

Ол. Скоропис-Йолтуховський

С.Шемет. Монтрезор.

Л.Сідлецький

Дійсні члени У.С.Х.Д.: І. Лоський. Євг. Томашевський»

Йой, В'ячеславе Казимировичу, думав Скоропис-Йолтуховський, складаючи кілька номерів газети «Діло» і рівняючи ретельненько краї, мов так можна вирівняти те, що навперекіс пішло між людськими душами, друже наш В'ячеславе, нестримний у своїй самовідданості, ти ж не можеш останнім часом тижнями навіть ноги спустити з ліжка... А тут повинню, дяка Богові, рух гетьманський розливається. Окрім українських громад в Австрії, Польщі, Болгарії та Німеччині, в багатьох інших європейських державах, вже перекинувся він через Атлантику, з просвітницько-освітніх товариств в Східній Канаді під проводом В. Босого кріпне «Січ» з монархічною орієнтацією, той дух усе відчутніший у пресових виданнях «Пробій» та «Канадійський українець». Січові організації ширяться на західному боці країни кленового листка, вже вишкіл військовий молодь проходить у резервних канадських частинах армії, і в Сполучених Штатах участь в маневрах беруть у схожих формаціях. У гетьманців свої літаки «Київ», «Україна» і «Львів», зблискуючи на сонці металевими боками з українською символікою, у небо знімаються. У Франції, Польщі чимало гетьманців, в Італії, у Болгарії, Чехії та Румунії...

Тож неже, В'ячеславе Казимировичу, в нас у грудях замість серця живого залізяки вистукують? А погляд кривий та ревний у бік Скоропадського, який має частину твоєї ноші собі за спину закинути, мусиш пом'якшити, мужність у собі самому відшука-

ти, бо ж де дітися тут, коли навіть гірського повітря часто-густо тобі забракне, як зі схлипуванням хіба в півсили вдихнеш запалими і вимученими своїми легенями?

32

Біль у грудях над серцем, де була каверна, сперш обпik жариною невеликою, Липинський прокинувся, хоч ледве перед тим лише заплющив повіки — і вже всю ніч не брав сон. З тієї дрібної жарини розгорялося нестримно, як видалося, справжнісіньке полум'я і біль охоплював усе більшу ділянку грудей; попри затиснуті зуби, застогнав мимовільно.

Фройляйн Юля, як за дверима почувся той стогін, відразу ж схопилася і поспіхом стала вдягатися. Вона доглядає хворого, її обов'язок — чимось облегшити біль, проте тут була цілком безпорадна — то, напевне, Липинський сваритиме, але мусить негайно побігти й покликати лікаря. Обережно, щоб не скрипнули, причинила за собою двері й пірнула у лютневу ніч, де б'є просто в обличчя у темені мокрий набридливий сніг.

Лікар зробив укол знеболювального, жар у грудях трішки притих, але однаково ще довго тлів, як тліє жарина під шаром попелу, хіба під ранок, коли засірили віконні шибки, Липинський на якийсь час придрімнув.

Він собі завів твердий розпорядок і незрушно його дотримувався, чи то сонячно, чи дощить або сніг мете, чи болить, чи на мить яку відійшло, взимку прокидався о шостій годині ранку, а влітку ще перед п'ятою, сам варив чай в електричному горнятку — то було своєрідною чайною церемонією, тільки не за східним зразком, а за власне вигаданим ритуалом; і ніхто не

має втручатися чи перебити бодай ненароком той ритуал.

А насамперед день починався з молитви перед розп'яттям і старовинною фамільною іконою, з якими ніколи не розлучався, перевозив їх всюди, де замешкати випадало. Пообіч висіли гравюра Богдана Хмельницького та фотографічні репродукції старих родинних портретів; щоправда, висів раніше також портрет Павла Скоропадського, та зараз на його місці, як легка тінь, заледве виднівся прямокутник менш вигорілої від світла стіни.

Випивши чаю, сідав до праці — багацько причин вигадає життя не працювати; не конче сідати вже, з самісінького ранку, шепочуть лукаво на вуха спокуси, можна ж відкласти на потім, але є тільки один спосіб не втратити день, не змарнувати бодай дрібненьку крихту життя — трудитися; все повернути можна, якщо поіржавіє метал, то з руди новий виплавлять, град виб'є хліби, то наступного року зростуть, от тільки як зайде сонце, то нема чародіїв чи мудреців його завернути.

Лише у свята і неділю працювати вважав гріхом. Ще в Райхенау, коли дужчим був, не пропускав недільних відправ, тільки в Бадегу, як погіршало, не завжди сил вистачало. А як надходили Пасха або Різдво, то й сам помагав охоче святочний стіл лаштувати.

Нагодований достоту самотністю, Липинський радів, коли до нього приїжджали гості й залюбки коло них клопотався. Тільки несподіваних відвідин не терпів — ледве налаштувався, як радіоприймач на потрібну хвилю, зібрався з думками, щоб вистелити їх рядками рівними, як вистелюють господині волинські ляне полотно для відбілення на траві, як тут — на тобі, думки перебили... А треба ж сідати до праці, сонця голоблею ніяк не підпреш, сідати, чи з на-

строєм добрим, чи той настрій десь загуляв і забув попередити, о котрій годині повернеться.

Ще складніше змусити себе сідати за стіл письмовий, коли не тільки у грудях жар не згасає, а й душа обпечена, недовірою побратимів недавніх та обмовами злими геть закіптюжена.

Інколи напливав відчай, такий пекучий, аж зелений, тоді нестримно манило все покинути, все забути, пірнути у безвість і небуття — в такі хвилини він просив милосердного Бога наблизити ту останню мить, про яку не потрібно великої грамоти здогадатися: половину легень подавно спалила хвороба, друга ж половина теж напівспалена, себто лишилася одна чверть...

Той відчай пронизливо зазвучить у розлогодому листі Дмитрові Дорошенку.

«Поки я був здоровіший, я вів терпеливо своє діло. Коли вже сил не стало, я вибився з рівноваги і два роки без устанку всіх по черзі лаяв. Але і це минулося. Сьогодні поволі починаю вертати до спокою. З факту, що я між Українцями, з якими я всіма силами своєї душі хотів злитися в одну державницьку громаду — що серед цих Українців я як був, так і остався «чужим тілом» — роблю висновок, що ці Українці єсть органічно нездатні до державного життя...»

Те писатиме В'ячеслав Казимирович лютневого вечора 1930 року, коли местиме за вікном така кумедна метелиця, яку складно від дощу відрізнити, отакий собі падатиме готовий кисіль. Тихо танула в нього остання надія, як велика лапата сніжина на склі за вікном, спершу приклеївшись, повільно повзтиме склом, худнутиме на очах, аж доки повністю не розтане і не збіжить краплиною... Але коли самому Дорошенкові стане непереливки, той самий адресат змінить невпізнанно тон і через п'ять місяців покладе

на папір зовсім інші рядки; швидким свої почерком вестиме рядок за рядком, напівлежачи на веранді — після санаторію «Віннервальде» Липинський не відмовиться від випробуваного способу лікування, чи в зимі, чи в літі має дві години побути на свіжому гірському повітрі, хай навіть як зараз добряче припікає серпневе сонце:

«Всею душею відчуваю Ваш стан, бо сам три роки неказано мучився. Чим даліше відходжу від того світа нечестивих, тим більше спадає з мене болото, яким там всіх обліплюють, тим більше морально відроджуюсь, набіраюсь спокою і духовної сили. Аби тільки Господь вернув до того хоч трохи сил фізичних, то можна буде братись до праці наново, але вже з наукою тяжкого досвіду. Отже не падайте духом і Ви, Дорогий Дмитре Івановичу...»

Липинський опустил на мить затерплу руку, поправив другою неслухняну подушку і тим самим прудким та розгонистим почерком дописав:

«Ідея наша вірна і шлях наш вірний. Помилки бувають скрізь, особливо в так молодих і так перемінюючих дотеперішній спосіб українського думання — рухах, як наш. Але помилки ці не можуть погубити і не погублять ані нашої ідеї, ані нашого діла. Зломлять тільки тих, хто і для цієї ідеї і для цього діла задрібними, закарликуватими показалися...»

Вранішня молитва перед розп'яттям, досвіткова, заледве за вікном окресляться обриси узгір'я на про-світлілому небі, молитва-сповідь, молитва-роздум інколи давала його зболеним грудям і не менш зболений душі куди більше від прописаних ліків. Липин-

ський тоді був наодинці з безкінечно високим і чистим Небом, він уже недоступний та недосяжний для житейської шарпанини, суєти, метушні та сутолоки, відступали убік навіть спокуси вибрати собі якийсь гладший путівець, без отих безконечних ритвин, вибоїн і калабань.

Найперше молився він за сім'ю, за долю доньки, яка була далеко від нього. Не кожному дано спізнати родинного щастя, йому також не судилося — не сприйняла дружина кочового емігрантського життя і наполягла, аби дочка Ева ходила у польський навчальний заклад, жила та виховувалася у польському середовищі.

Потому переходила його молитва на друзів і побратимів, які несли свій сукуватий, грубо тесаний хрест по отій дорозі з калабанями й ритвинами, несли без найменшої певності, що та Хресна дорога колись скінчиться, йшли з тягарем неймовірним під спекою недовіри один до одного, градом прокльонів недругів і зливою кпин однодумців недавніх.

Моліться за ворогів ваших... Він має молитися, якщо справді вважає себе християнином, за Петлюру, з мовчазної згоди якого Болбочан загинув, натомість на місце його прийшли фендрики, потаємні чекістиволахи чи звичайнісінькі шмаркачі, невігласи, які не важили і не могли важити долями надто багатьох людей самовідданих...

Розказував у вузькому колі полковник Степан Лазуренко, тодішній командир Богданівського полку, як на одній із залізничних станцій поблизу Умані шукав отамана колишнього болбочанівського корпусу. Крізь натовп вояків, що розгулювали пероном, він побачив колоритну постать, яка могла, ймовірно, до начальства належати, і став запитувати:

— Де знайти отамана Волоха?

Зовсім молода людина в мазепинці, з довгим пером чи то чаплі, чи якогось півня, вдягнута в щось середнє між чумаркою і черкескою, підперезана широким ремінним поясом, на якому з одного боку теліпався револьвер, а з другого оперетково стирчала шабля, своєю чергою дещо бундючно перепитала:

— Спершу відрекомендуватися належить. А ви то хто будете?

— Командир полку Лазуренко.

— Ви маєте честь розмовляти з отаманом Рогатиновичем. Мене, добрий пане, начальником штабу корпусу оце призначено.

Лазуренко з того нараз оторопів. Оте жовтороте хлоп'я, без фахових знань, бойового досвіду, має розробляти відповідальні операції? У ранзі хіба кадета-аспіранта австрійської армії може протистояти генералітетові царських часів, офіцерству, яке пройшло японську, Першу світову й вже цю, громадянську, війни і яке тепер, оте кадрове офіцерство, проти українства воює в білій, червоній і ще бозна-яких арміях? Чи це щонайбільше двадцятидволітнє хлоп'я їх бойовому досвідові гадає протиставити своє залякуюче дикунське вбрання, яке вивершує чаплине, півняче чи якесь там пір'я?

Моліться за ворогів ваших... А може, Христос зарано цей заповіт людові дав, бо малий той люд ще, карликуватий і довгенько нездатний буде на таку височінь самопожертви та притлумлення гордині своєї підвестися? З іншого ж боку, чи не забагато береш на себе, В'ячеславе, аби судити Христове слово, визначати, рано воно чи пізно мовлене? Зрештою, хоч ти розминувся поглядами із Симоном Петлюрою, і він про це був більш ніж обізнаний, проте зміг же Петлюра переступити через гонор свій чи амбіції і запропонувати тобі посаду міністра закордонних справ? Несуттєво,

що ти відхилив простягнуту руку. І зараз, хоча хрипиш своїми напіввисохлими легенями, ти живий-таки, а він у могилі, отримавши за таку, як і в тебе, ідею сім смертоносних куль... Та сама стара Європа, яка запишалася вельми справедливістю своєю, ота перестаріла мадам, що на зморхле лице накладає фальшивий рум'янець пристойності і чесного правосуддя, яка на слові сповідує «Не убий!», а насправді на глум і ганьбу поколінь наступних виправдовує раптом убивцю-чекіста Шварцбарда, вправним шулером підтасовуючи фальшовані докази, і в насмішку штрафує убивцю на один отой франк... Змаліло Іудине ремесло, до таких розцінок скотившись.

І взагалі Петлюра, Винниченко та всі, хто з ними, хто для тебе вони: друзі чи вороги, побратими по духу і зброї чи просто вівці заблудлі?

Великий Боже, дай розуміння цього, як не тепер, то колись, як не мені, то хоч іншим...

І так само зі Скоропадським. Ти звинувачуєш його в святотатстві, у шинкуванні землею українською. А ти хоч бачив угоди ті про відступ мадярам краю, ти хоч читав їх? Маєш знову згадати Євангелію, слова про пилінку в чужому оці і колоду в оці власному; згадай, чи не на справу українську пустив Скоропадський кошти від проданих десятків тисяч гектарів лісів у Росії, маєностей в Україні, що тільки продати встиг, оті сотні мільйонів марок за маєток дружини в Британії? Тепер же дружина на грядках з картопелькою і цибулею копирсається, за козою і поросятком пильнує.

А може, гонор тебе затис, що дозволу Скоропадський не поспитав, ідучи в Будапешт? Було це, було, В'ячеславе, ти не маєш права злукавити перед розп'яттям, ти просто не зможеш... Десь у душі, щоправда, ще опиратимешся, виправдовуватимешся, що незгоду з

Петлюрою спричинив острах сповзання в анархію, куди демократію властиво заносить, а зі Скоропадським побоявся потворного і жаского привида диктатури. Одну й другу біду, гадав, першої миті належить спинити — інакше неминучим стане сповзання, отой зсув, як бувають зсуви та селеві потоки в тих Альпах, що за вікном: спершу рух ледве чутний, слідом наростання нестримне з громом і виляском, а врешті летять, як сірникові скриньки, людські помешкання біля підніжжя гори, як нитка гнила, рвуться мости...

Боже Великий, дай розуміння цього, як не тепер, то колись, як не мені, то хоч іншим.

Хтозна, чи не затаїлась, можливо, десь образа в душі, причаїлася мишею малою, шкідливою; ти, мовляв, не прийшов заробляти на революції, віддав усе: від здоров'я, сім'ї до маєностей, тож маєш право того вимагати від інших, що пліч-о-пліч з тобою ішли. А ще згадай, як тамував ти, переконаний гетьманець, щомоці власні еретичні думки: не важливо, яка табличка висітиме на дверях першої особи в державі — гетьман, президент чи прем'єр або інше там на́звисько, важливо найперше, аби відбулася та держава. Просто у краї з розхристаною душею, з населенням, що не стало народом, з напханим людом бозна з яких німецьких, сербських, болгарських, москальських, польських, мадярських, чеських і ще яких там країв, з люду трудящого й розбійного, біглого криміналу й звичайнісінького ледаща, готового до мозолів і поряд схильного надурняк прожити, у такому краї має постати влада, яка віднайде потугу дати лад цій стражденній землі. І такою владою, ти гадав, на відтинку цьому історичному стане хіба дідичне гетьманство — не означатиме те, що воно довічне, до другого пришествя Христа, колись таку владу досконаліше щось або хтось однаково замінить...

Ти, певне, забув, чи проказуєш швидше за звичкою, без сприйняття вдумливого кожною клітинкою свого хорого тіла дане оте навіки: «І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим»...

34

У котре горів батьківський дім Липинського у Затурцях, палав у зимі 1944-го, знімалися в небо, свинцево-сіре і вистуджене, чорні дими, пливли вони над принишклими домівками, над заснулою до весни садиною, високо понад церквою православною та костелом, пливли ті гіркі дими і плямами чорної кіптяви осідали на білі сніги. Німецька армія відступала на захід, радянські війська ще не встигли в Затурці ввійти, тож у приимерку тривожному безвладдя кожен люд сам себе боронив. У будинку Липинських розмістилася польська пляцувка, і в сутичці з тутешньою українською самообороною дім загорівся — цвюхнуло кілька запальних куль і другий, збудований з дерева, поверх ураз зайнявся, вогонь жадібний, що з мстивою втіхою здіймався, кріпнув і ріс, той вогонь готів із насмішкою злою й жорстокою, і вже несла було його спинити.

А як зовсім опустів опісля пожежі їхній дім, то, злодійкувато озираючись, приходили люди його грабувати. Бабуся Дарка прителіпала з хутора, де електрики чи телефона не було зроду-віку і нескоро ще появитися мали, припізналася та бабуся, на чужу дармовицю ласа, довго никала поглядом, чим пожитися: врешті вирвала разом із дронтами, «з м'ясом» телефонний апарат. А дядько Лікандер, що мав у селі лиху славу чи не найледачішого, зовсім у розпач упав, бо йому нічогісінько не лишалося в опустілому домі,

окрім нестравного запаху погорілля та відлуння лякливого між спорожнєлих стін. Погляд його раптом спинився на фортепіано, що осиротіло стояло в кутку, чи не останнє, чого грабіжники ще не винесли.

Чоловік аж око одне примружив, оглядаючи непотрібну для нього річ, постояв якусь мить, навіть кришку нащось підняв фортепіанну. Аж раптом обличчя його саянуло від щасливої думки: він щомоці рвонув ту кришку, злякано і ображено дзенькнули-зойкнули струни, він силівся ще та ще, але марно; врешті, упершись ногами, з хряскотом вирвав її, — таки пощастило, такої дошки якраз бракувало йому, придасться у загороді в хліві для вже чималого підсвинка.

Ще через цікавість узяв з фортепіано листок книжки якоїсь, розтерзаної перед ним, і став повільно, одними очима читати: «Хамство — розуміється не як лайка, а як віками освячене поняття для означення певного типового соціально-психологічного явища. Що означає це поняття?»

Лікандер кинув назад ту сторінку книги, вона ковзнула гладенькою та лискучою поверхнею фортепіано і, гойднувшись, зашурхотіла підлогою. «Розумний був чоловік, той пан Липинський, — подумав Лікандер. — Тільки час свій на писанину марне тратив, бо про Хама у Біблії все написано, нічого від себе ще щось вигадувати».

Уже збирався йти чоловік, взявши під руку кришку фортепіано, але передумав раптом. Став з підлоги збирати решту сторінок книги, порваної й кимось до нього шматованої: не пропадати ж добру, може, сало яке знадобиться колись загорнути в дорогу.

Удома, присівши втомлено, ще кілька сторінок взявся перебирати й нечутно, одними губами читати: «Самими ж людьми карає вічний Бог-Творець людей за гріх проти закону творчости і праці. Варвар-кочов-

ник, гнаний голодом своєї мало працюючої, рабуючої громади, зазіхає заздрим оком на вежу матеріальної і духової культури, яку побіч нього все буде працюючий хлібороб і промисловий робітник. Оцим заздрим зазіханням, оцею своєю вічною готовністю кинутися на грабунок вежі, він примуцує їх будівничих все інтенсивніше працювати...»

Ні, крутнув головою невдоволено Лікандер, щось вельми розумно написано. Взяв наступний, злегка надірваний аркуш. Але тут накручене ще хитромудріше, про якусь «еліту», що не має опускатися до народу, навпаки, до рівня свого його піднімати мусить. Узняв третій листок, але й там все про вежу оту: «А зледаціла і здеморалізована нація, що вежу свою зруйнувати допустила, заганяється тепер назад до примітивної праці твердою нагайкою варварів...»

Хай тобі грець, сердито відкинув сторінки Лікандер, хоч грамотій неабиякий той пан Липинський, але дурниць понаписував. Ліпше прописав би щось таке, аби, як доведеться добряче повечеряти йому з кумом, голова наступного ранку не тріскала.

Єдиною за день втіхою була кришка фортепіана, — що виблискує он у кутку, завтра він обов'язково її приб'є, бо на сьогодні клопотів мав і так задосить.

Ще довго стояв пустою дім Липинських, доки не почала порядкувати тут нова, радянська влада.

Аж болячки відступали і тепліла душа, як згадував В'ячеслав Липинський колись рідне село. «...В зелені дерев тонуть рідні Затурці мої. Із того моря зелені високо піднімається Затурцівська церква. Здалеку видніється вона своїми куполами, гулко й протяжно звучить її дзвін. А по той бік сіножаті, де в зарослях осоки й очерету тихо несе свої води Турія, відкликається дзвоном своїм наш костьол. І серце радіє, коли бачу, як мирно ідуть молитися в свою церкву право-

славні, а в костьол — католики-християни — єдині діти Спасителя нашого Ісуса Христа».

Тим часом діти нової, уже радянської влади в домі Липинських, їхньому родинному гнізді з чотирма урочистими колонами при вході, сперш у підвальному поверсі зберігали картоплю, потім свиней розвели. У костьолі, що так пам'ятно відкликався дзвонами і де охрестили В'ячеслава Казимировича, ця влада спершу склад дусту та інших отрутохімікатів облаштувала, потім храм на клуб перевела.

А ще муляла око райкому статуя Матері Божої біля будинку, талановитим майстром виконана статуя з білого мармуру, привезеного з неблизької Італії. За наказом райкому розстрожили скульптуру, а на тому ж постаменті встановили бетонного жеребця.

— Чи ж не правда, красень? — тішилося начальство, любовно зирячи і аж пальцями приклацуючи від утіхи.

35

У монастирську келію отця Григорія Онуфріва злегка постукали.

— Вас подавно чекає незнайома жінка. У неї, певне, якесь горе, — переступив поріг монах, що одночасно був тут за пароха.

Отець Григорій відразу вийшов до відвідувачки — горе те було написане на її обличчі. Обгорілі вії та брови, темні синці на обпалених щоках, та найбільше вражав хіба погляд — погляд, в якому дивовижно поєдналися розгубленість і надія, сподівання і страждання очікування, що їй відмовлять та байдуже відмахнуться, залишать наодинці з бідною, бо й без неї у кожного стає тепер болю та муки, тепер, коли в часи

Другої світової війни розгулялося лихо людське неспинно і нестримно, неймовірними і безкінечними обширами.

Отець Григорій поспитав, хто ж вона буде.

Зачувши українську мову в цьому сільському монастирі, за півтора десятка кілометрів від провінційного німецького міста Плятлінга, жінка від несподіванки, видавалося, ще більше зашарілася, хоч і без того нескладно було по неприродному рум'янцеві зрозуміти, що гарячка не облишала її.

— Отче, благаю, допоможіть... Я тут чужа-чужаниця, опинилася випадково проїздом, ні одної душі знайомої... Поможіть поховати по-християнському мого батька.

Віддалений гуркіт гармат проникав навіть через товсті монастирські стіни, вони час до часу, особливо після недалеких снарядних вибухів, злегка здригалися — та на те ніхто не звертав уваги. Отець Григорій, виходець з галицького краю, по вимові незнайомої жінки відразу впізнав, що вона із Центральної або Східної України, отож православна, — і тривога залягла на душу.

— Ви не греко-католичка? — перепитав для годиться, бо відповідь уже наперед знав. Цей монастир належав католикам, тож можна очікувати тертя й міжконфесійного непорозуміння.

— Батько покійний завше до греко-католиків приязно ставився, — відчула вагання отця незнайома жінка. — Він мав навіть вельми прихильного листа від апостольського адміністратора в Німеччині Петра Вергуна...

— Хто ж ваш батько? — запитав по хвилі отець Григорій.

— Гетьман України Павло Скоропадський, — поспішно відказала жінка, наче боялася, що її не вислу-

хають і вона знову опиниться одинокою серед незнайомого люду, на чужій землі, до того ж земля та закипає від безперервних вибухів і розгніване небо над нею реве хижими літаками, після яких ще шпаркіше кипить та мучена і перемучена багато разів земля. — Батько відійшов два дні тому, ні домовини, ні місця на кладовищі, а я сама теж щойно зі шпитального ліжка, ледве світом ступаю. Поткнулася було до тутешніх урядовців, але їм уже не до мене. Поможіть, Христом-Богом благаю...

То буде майже неможливо, подумав отець Григорій, бо досі тут православних на католицькому кладовищі ще не ховали.

Затинаячись, схлипуючи та витираючи хустинкою очі, донька Скоропадського Єлисавета стала оповідати з тим же поспіхом подробиці своєї подорожі, останньої й трагічної для її батька.

Квітневого ранку 1945 року вони виїхали з-під Веймера в Оберсдорф до своєї сім'ї. На зупинці в Плятлінгу раптом заупокійно завилала сирена, сповіщаючи про наліт союзницьких бомбардувальників; люди з вагонів нажаханою овечою отарою сипонули на вокзал — вказівників до бомбосховищ чомусь не було, та й однаково навряд чи встигли б вони; лавина людська винесла їх під зовнішню вокзальну стіну. Раз у раз розвертаючись, американська авіація прасувала бомбами з німецькою методичністю німецьке ж таки містечко, ідкий дим і пилюга з будинків, що рушилися й осідали на очах, забивали дихання, пекельний гул та нестерпно болісні зойки зраних краями змучені душі: чергова бомба влучає в вокзал, ось уже наступна зносить верхні поверхи, ось падає зовнішня стіна, але вони встигають все-таки відхопитися — то їх вирятувала з батьком, думала Єлисавета, іконка Пресвятої Діви Марії, якою їх благословляли в дорогу.

Але по наступному вибухові настала для Єлисавети ніч безпам'ятства, довга й тягуча, сповнена хіба хаотичних видінь і підсвідомих страхів.

До пам'яті Єлисавета, зазнавши перелому перенісся, тріщин черепа та опіків, прийшла вже у лікарні і відразу ж запитала про батька. Він живий, слава Богу, тільки рана велика під лівим оком, трохи менші побіля вуст, але голова з лівого боку геть обпечена. Як уже здужала, то причалапала у батькову палату, нишком зиркнула на графік температурний, де крива нижче тридцяти дев'яти опускається ніяк не хотіла.

Два тижні витримав зранений, ще якогось дня німецький медперсонал прихитрився у німецького викрасти нерозлучну впродовж років іконку, не забувши прихопити попутно улюблений медальйон на золотому ланцюжку, а під ранок двадцять четвертого батька не стало.

«Милий Боже, яке те життя гірке, — думав отець Григорій, ідучи до пароха, — і які в цьому житті незбагненні шляхи випадають...»

— В Меттені у шпиталі помер український король, — упіймавши погляд пароха, отець тепер уже не відпускав його, що було моці, затався тому поглядові не дати сковзнути, розминутися, збігти й втекти. В німецькій мові немає слова «гетьман», тож найточніший відповідник ужив «кьонінг», тобто «король». — Треба поховати за християнським звичаєм на кладовищі.

— Це неможливо! — парох повільно підводився зі свого крісла, й обличчя його ставало кам'яним. — Покійний був православним, тому хіба без священника і поза межами кладовища.

«Ні, голубе, — відказував подумки отець Григорій, — не дозволимо поховати українського короля під парканом і без Слова Божого».

— У такому разі я звернуся до абата монастиря Гофмана.

— Ваше право.

— Смію вам нагадати, — притис на слові отець Григорій, — енцикліку Папи Бенедикта XV, видану ще в часи Першої світової. Тією енциклікою в разі відсутності священника православного обряд погребіння дозволялося вчинити католицькому. Що з того часу змінилось? І нарешті, коли я не зможу як священник і українець скласти останнє пошанування своєму королю, я полишаю цей монастир.

Щось у душі пароха зрушило, кам'яне посіріле його обличчя знову стало звичайним людським, як нагадав отець про осуд історії, й урешті опустив парох очі.

— Хороніть. Я теж у посильній допомочі стану.

Тіло гетьмана Скоропадського винесли з каплички і вже зібралися класти в поспіхом збиту труну, вистелену одними лише свіжими, що клеїлися ще смолою, стружками. І знову затисло серце в отця Григорія від тої убогості, від тої неймовірної невідповідності постаї покійного та обставин останньої години його земного шляху. Згадав тут отець, що в келії в нього лежали ще два сувої домотканого полотна, прихоплені ним з рідного краю на всяк випадок у далекі дороги. Приніс те полотно, прикрили ним якось стружку.

Отець Григорій правив панахиду, ховали Гетьмана.

Отець Григорій правив панахиду, а на думці мимоволі спливали слова, які він має сказати зараз в короткій надгробній промові, слова з «Хама і Яфета» В'ячеслава Липинського: «Перший раз в історії України знайшовся представник старшої, батьківської верстви, що, не підлизуючись до хамства і не кланяючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе страшний тягар Верховної Української Влади. Перший раз в історії України в творцях її дальшого життя проявилась свідомість Землі, а не Орди»...

Ховали Гетьмана України.

Не проходили в почеснім прощальнім строю війська, хіба хмари тихо проходили у високому і чужому небі, не було приспущених у жалобі прапорів, хіба дощик легкий припустив, як опускали Скоропадського у могилу.

Ховали Гетьмана, обікраденого хамством навіть в останні передсмертні хвилини, Гетьмана, який найкращі свої десятиліття віддав задля волі й добра рідної землі, натомість забрав із собою у чужу та далеку землю лише кілька метрів лляного полотна домотканого.

36

Метуть сніги...

Завірюха виє і скавулить, як пси скавулять тривожно у передчутті пожежі, сухий сніг у тій круговерті віхоли аж металом видзвонює і боляче б'є в обличчя, сухий сніг — звичайнісінька вода, а січе скулко і немилосердно гарячим пустельним піском; вже за десяток кроків попереду нічого не розрізнити, тільки білий туман, тільки мліч непроглядна і невідома. Олександр Скоропис-Йолтуховський ішов десь посередині колони в'язнів, принаймні так він гадав, що то середина, бо марне було видивитися за мліччю густою, що гуде і порозбійницьки час до часу висвистує, важко побачити навіть силуети в'язнів у перших рядах. Його арештувала радянська контррозвідка 1945 року в Берліні, нагло й раптово схопила, як шуліка мале і недорікувате ще курча. Довго везли у щільно набитому подібним людом товарному вагоні, доки не завищали гальма і потяг спинився на невідомій станції.

— Роздягатися! Всі у лазню! — пролунала різка команда, підкріплена попереджувальним пострілом вгору.

У чому матір народила, вистрибував люд, висипав і вивалювався поспіхом з товарняка на сніг, сотні і сотні голих тіл, що спершу хапливо переступали з ноги на ногу, мов то стояли на гарячому приску, а далі в купки збиватися стали отарою овечою, щоб якось від морозу прихиститися один біля одного, віднайти бодай крихту рятівного тепла. І тут вдарили брандспойти, тугі цівки крижаної води без куль розстрілювали нажахане скопище тіл, що парувало худобиною на шпаркому морозі, крики, зойки та лемент перекрили голоси конвоїрів.

Як дозволили одягнутися врешті, то погнали колоною в недалекий напіврозвалений барак, над воротами якого Скоропис-Йолтуховський встиг прочитати: «Кто не был, тот будет, кто был, не забудет». Першої ж ночі він не міг, радше боявся заснути в нетопленій кам'яниці з чималими щілинами в стінах, на яких від червоного вогника дивом у когось збереженої цигарки іскрився на стінах іній, так само червоносколиво іскрився. А хто мав нещастя після денної лазні заснути, то вже засинав навіки, тіла на морозі швидко дубіли, і ними живі закривали у стінах діри, ставлячи на ноги заколілих мерців.

Так і сірий досвіток їх побачив: живі на підлозі сиділи або напівлежали, а мерці уздовж стін над ними мовчазними вартовими виструнчилися.

Чого ж ти тут, Олександр Філаретовичу, думав про себе Скоропис-Йолтуховський, на незнаній території, на чужій землі, у чужій державі? І згадалися йому слова Липинського з його праці «Хам і Яфет»: «Територія, Земля, Батьківщина, Держава родяться в хвилину, коли всі мешканці даної території стають як один в її оборону під проводом посідаючої до цього законне право Влади, проти мешканців чужої Землі, чужої Батьківщини, чужої Території»... Твоя правда,

В'ячеславе Казимировичу, не вдалося нам стати як один в оборону, тож логічним вислідом будуть і подальші слова: «Сидить Хам український, побитий сам собою, своїм двойником — Хамом польським і Хамом всеросійським на Україні — та гірко плаче. Всі мають: Чехи, Литвини, большевики, Пілсудський, Муссоліні мають, а я не маю. Хіба я не такий самий, як вони?»

Чого ж ти тут, Скорописе, міркував він про себе, на чужій землі, на чужій території... Ти ж не зможеш собі дорікнути, що парсуну свою шкодував, бо наївся досхочу ще царських тюрем, принадами каторги сибірської натішився вволю — слава Богу, випадок утекти за кордон допоміг.

Та й від західного цивілізованого сусіда добра теж нівроку сьорбнув... Чотирнадцятого лютого 1919 року тебе, українського комісара Холмщини і Підляшшя, арештовують у Бересті польські військові й кидають на три доби в якусь покинуту й неопалювану жидівську пустку. Тим часом в українського люду з хлівів рекувізують коні, корови і свині, так само старанно чистять сирітський притулок, кооператив та приватні помешкання, розграбовують геть крамницю для урядовців — запам'яталося, що навіть чучелом нільського крокодила не погребували... Те чучело двосажневе належало якомусь поміщику, він передав на сховок німецькій владі, а та, відступаючи, своєю чергою під розписку передала українському комісаріатові...

Невгамовна дружина Вікторія добивається для тебе полегшення, достукується до польського генерала Лістовського. Той тільки плечима знизав, мовляв, нічого не відає про арешт, то пересолоє, певне, цивільна влада. А як виявили генеральську брехню, відказав Лістовський з серця:

— А як він посмів у листі до мене підписатися «крайовий комісар Холмщини і Підляшшя?» І чого, як мав змогу, завчасно не втік перед польським військом?

У запаскуджених худобою холодних вагонах перевезли тебе в Модлінську фортецю, не даючи в дорозі ні хліба, ні бодай краплини води.

Дружина твоя клопотала перед англійськими, американськими і французькими місіями, їхні перевірки, звісно, без українських свідків, достеменно ніякого грабежу майна українського люду не встановили — бо в тих того майна... не було.

Комендант Модлінської фортеці, як привезли нових арештантів, взагалі їх приймати відмовився, тож помістили прибульців у бараці «підозрілих на холеру», де за дірявою стіною лежали хворі на тиф — твої люди заразилися там плямистим тифом.

Щоправда, французи прийшли до думки «звільнити губернатора Скорописа і 27 його урядовців під нагляд поліції», та їхню думку тут мали десь і везуть вас усіх в тих же товарних запаскуджених вагонах у табір в Щипйорно.

Дружина Вікторія пробивається до прем'єра Ігнація Падеревського, від того йдуть негайні команди в генштаб, в жандармерію, жінку запевнюють, що ніхто не давав злої вказівки кидати Скорописа в табір, і помилку негайно виправлять.

Звісно, виправляти її чомусь не поспішали.

Врешті, дружина добилася до самого Пілсудського, і той негайно наклав резолюцію про звільнення та дозвіл жити в Варшаві.

У жандармерії на те Вікторії, посміхнувшись, лише докинули:

— А що тут розуміє Пілсудський? Він чоловік добрий і ладен усіх повипускати...

У холодних бараках табору привільно собі гуляли тиф, холера та віспа, дрова не давали, варта для остраху пострілювала, не вельми переймаючись, куди вцілить та куля; в кого були чоботи, то відібрали, нато-

мість розщедрилися на деревляники, та й то не всім, а ще без розбору частували нагайками та прикладами, підганяючи до роботи.

Лише двадцять восьмого червня прийшла телеграма про звільнення. Звільняють тільки тебе, а колеги ще лишаяться у бараках, тож на обурене звернення твоє комендант постає законником, більшим від варшавських:

— Бачте, телеграма: «Звільнити губернатора Скорописа-Йолтуховського»... Але ви у мене тут не губернатор, а лише полонений, і ваша заява про інших полонених урядово мною не може бути прийнята...

Чого ж ти тут, думав про себе Олександр Філаретович, ти ж ніколи не шкодував себе задля справи, як і тисячі подібних тобі; чого свою землю, державу свою має поляк, італієць і чех, має більшовик той самий, до жаского діла якого немислимо дотягнутися навіть пеклу дантівському, тільки ти не маєш прихистку бодай невеликого свого? Зрештою, на те болісне «чого ж» свого часу відповідь дав Липинський...

Якесь дивне відчуття вини було в нього перед В'ячеславом Казимировичем, незрозуміле і непоясниме, насправді ж він сам куди більше зазнав від Липинського невинуватої кривди і навіть незаслужених образ. Але ж ти, Олександр Філаретовичу, не дозволив собі при його житті на макове зерня неповаги якоїсь виявити і ти, вже по смерті, чи не першим заступився за його духовний спадок, який негадано стали навіть невідомі чужі люди розтягувати та привласнювати. Чималенько з написаного В'ячеславом Казимировичем ти пам'ятаєш досі, але й свої рядки, які написав приголомшений такою передчасною втраченою, також не забудуться: «Ще над одвертою могилою нікчемні амбітники без власних творчих духовних вартостей стали використовувати шпальти не лиш «репрезентативної» преси, але й зорієнтованої в

наших відносинах чужої, щоби рекламувати себе ідейними спадкоємцями покійника, його друзями й приятелями.

Фарисеї!..

Знаю, що власне вони, оті бездушні фарисеї, битимуть себе в груди й на брудних роздорожжах української руйніницької преси з піною у рота вигукуватимуть: «Дивіться, як отой нікчемний Скоропис принижує пам'ять Великого Покійника, як він профанує її, зменшує Його заслуги, ображає Його і Нас!..» (все, розуміється, з великої літери).

Даремні старання Ваші, панове!

Для тих, у кого очі є, щоб бачити, а вуха, щоб чути, — Правда вже є зараз ясною, як сонце.

Коли би покійний був звичайною людиною, ми, помолившись за його душу, на поминальних сходах обмежилися б тим, що згадали, як то стародавній звичай наказує, все те, що доброго зробив покійник за свого життя.

Але В. Липинський, ідеолог нашого руху, не вмер, він живе в «Листах до Братів-Хліборобів» і не потребує вихвалювання та панегіриків, бо він вніс стільки позитивного, творчого в наше політичне думання й методи діяльності, що вже й зараз одверті вороги нашої державної концепції признають його великі заслуги. Тим певніше відведе йому історія серед творчих політиків Української Землі одно з перших місць...»

Як багато часу сплигло, відколи лягли на папір твої рядки, вважай, півтора десятиліття збігло, і як багато верст з Целендорфа, берлінського тодішнього передмістя, де, стиснувши серце, їх писав, як багато верст до цієї сибірської кам'яниці з вкритими інеєм стінами — той іній від дихання ще живих осідав непомітно і сріблився навіть на холодних обличчях мерців-вартових.

Що години кликали когось із камери конвоїри, й сердега вертався з допиту в червоне заюшеним чи ледве хитаючись переступав поріг, декого просто лантухом картопляним укидали. Того дня раніше забрали Василя Петрашкевича, земляка Олександра Філаретовича, з яким разом ще в вагоні їхали, а через дві душі і його покликали. Допит недовгим був: спершу гумовий м'ячик якийсь у рот запхали, один слідчий ударив у пах ногою, а другий, як хилився Скоропис після удару правою, то зліва його виправляв.

— Ми покажемо тобі помсту!

Він вернувся у камеру, так і не втямивши, за що і про що його кликали, цього разу ще якось відбувся, хіба зуби зліва хитатися почали.

А через кілька днів прибув новий ешелон ув'язнених, і новачків заганяли в камеру до Скорописа-Йолтуховського. Камера швидко виповнилася, коли ж не вдалося жодного більше втиснути, то вкидали їх просто поверх голів. Тої ночі після схожої лазні брендспойтів помирали стоячи, ворухнутися навіть ніхто не міг, це була особлива всенощна, без півчих і голосу дзвонів, де молитву шептали лише губами живі, а з ними заразом останню молитву вистояли покійні...

Наступного ранку, хто ще лишився, всіх вишикували у стрій і, попри завірюху, погнали колоною — ніхто не знав адреси, дехто хіба подейкував, що чекає їх Темниківський табір.

Мели і крутили сніги, змією чорною в білу мліч рухалася колона, обабіч якої топтали замети автоматники з вівчарками, що враз загарчать і рватимуть повідки, ледве хто необачно заточиться і вбік який крок ступить.

Петрашкевич ішов зі Скорописом у колоні поряд, ішли вони мовчки, бо марне будь-яке слово, яке тут же загасить завивання дразливих вітрів. Вони йшли, наче в прострації, мов перенеслися в якийсь інший

світ, де нема конвоїрів і їхніх собак, що гарчать, аж слина піною скапує, де кривда на світ ще не зродилася, а зло просто не існувало, в тому світі ані бараків зі стінами в інеї, ні коротких попереджувальних черг автоматів, ні колючого вітру, що наждачним папером твоє лице тре болісно й злостиво; не було нічого, тільки біла мліч і біле, дивне якесь забуття.

Вони йшли, стараючись потрапляти слід у слід попереднього в'язня, як зненацька Петрашкевич чи то об щось перечебився, невидиме у снігу, чи просто невдало ступив, як раптово, вже падаючи, два кроки вбік зробив — і тут же рикнула недалеко вівчарка й поверх голів полоснула черга, але Скоропис якось підтримати чоловіка встиг.

— Далі не можу, — швидше видихнув, аніж мовив той.

Скоропис мовчки закинув Василеву руку собі на плече, і вони тепер сніг топтали разом, на двох маючи три ноги, з колони, слава Богові, не вибилися, минув їх той ризик страшний, от тільки ступати слід у слід передніх стало куди складніше.

— Вивихнув ногу чи, може, й зламав, — виправдовувався Василь, спираючись на плече старшого на добрих два десятки років Олександра Філаретовича.

Вони не здатні були йти таким самим кроком, як інші в'язні, відставати вже почали, та передні, час до часу озираючись злодійкувато, і собі, зрозумівши справу, уповільнювали ходу, від чого колона розтягувалася. Ще для порядку конвоїр спробував прилякнути симулянтів посвистом нагайки, звивистим та закрученим матюком, та те було марним, зрештою, він і сам не вельми старався, йому теж топтати замети не з медом.

— Облиште мене, — через якийсь час попросився несподіваним дитячим тоном Василь, якому в душі допікало більше, ніж біль у нозі.

Скоропис навіть не відповів, нічого на балачку тратити силу, її кожна крапелька ще знадобиться, от тільки від поту, який невідь-звідки взявся у висохлому тілі, від того поту навіть сорочка мокріла та від морозу, що пронизував одяг нехитрий, швидко тут же ставала бляхою.

— Киньте мене, навіщо я вам, самі рятуйтеся, — просився знову Василь.

— Ідіть уже, бо вони ж на вас і патрона полінують-ся витратити, — врешті образився Олександр Філаретович, відкинув ті кілька слів навіть не йому, розкислому, а просто поперед себе у білі сніги.

Раптом Петрашкевич якимось дивно схлипнув та закашлявся, наче хлібною кришкою похлинувся і оце ніяк не може ні ковтнути її, ні в інший спосіб прогнати, Скоропис відчув, як затряслися Василеві плечі — Олександр Філаретович здивовано повернув голову.

— Простіть мені... — Василеве лице було мокрим, очевидно, від снігу, що танув на його обличчі. — Простіть, то я видав вас про оту... помсту.

Скоропис подивовано кліпав очима, ніяк не міг утямити, що таке каже йому чоловік і до чого в цій довгій колоні, мов жалобна процесія за знатним покійником, уся ота мова.

— Як викликав із бараку слідчий, — провадив Василь, — то мордували й допитувалися про вас: з ким балакаєте і про що. Ні з ким, кажу, хіба з Господом, молитву про себе читає. «А яку?» Ну, «Отче наш», кажу, псалми там різні, не пам'ятаю всіх, щось про Бога помсти, здається, інші якісь. Простіть...

— Ідіть уже, — тільки й мовив Скоропис. — Хай Бог вас прощає.

Він справді тримався після арешту хіба на молитві: і в товарняку для худоби, і в бараці з вишикуваними вздовж стіни вартовими-мерцями, крім звичних, при-

гадував знані ще в дитинстві псалми, дивом вони на пам'ять верталися через низку десятиліть — і серед них псалом дев'яносто третій.

«Бог помсти, Господь, Бог помсти з'явився,

Піднесися, о Судде землі, бундючним заплату віддай!

Аж доки безбожні, о Господи, аж доки безбожні втішатися будуть?

Доки будуть верзти, говорити бундючно, доки будуть пишатися злочинці?..»

Чи він має право, думалося Олександрові Філаретовичу, судити в душі цього чоловіка, що мимовільно навів на нього злобу слідчих, не зі своєї вини став Хамом? А чи не більшу рацію мав тут твій побратим, який спочив півтора вже десятиліття у віденському передмісті Віннервальде, той самий дивовижно некомпромісний, жорсткий і деколи навіть жорстокий В'ячеслав Казимирович, коли у завершальних рядках праці своєї казав: «І помолімося за брата нашого, за рідного, за Хама, щоб Бог Милосердний освітив його Милостю Своєю, щоб послав йому в серця покору і любов, щоб переіменив його в Яфета з Хама»?

— Ідіть уже, — повторив Скоропис-Йолтуховський. — Десь же є край снігів.

Мело та крутило, в білу мліч йшла чорна колона, завивала протяжно собачими голосами зловтішна і люта віхола...

37

Збивалися бусли на пожнивних полях у табунці, кружляли під чутну лиш їм мелодію у вигадливому танці, а тоді, знявшись у голубінь небесну та прощальне коло зробивши над жовтими нивами з полукипками,

в тепліші краї відлітали. І знову верталися за кличем душі своєї лелечої, як скресала заледве крига на Турії, майстрували кубла нові чи старі підрихтовували на високих деревах або просто на облюбованих домівках затурцівських, а коли те діло звершували, то задирали угору дзьоби й клекотали про новосілля радісно та пере-
можно... І так було шість десятків разів.

На початку дев'яностих років століття двадцятого, над шляхом з Луцька до Володимира, у селі Затурцях, на місці, де донедавна був смітник і шляховики щєбінь зсипали, з'явився простий дубовий хрест, рушником вишитим перев'язаний, і квіти біля хреста зацвіли. На скромній керамічній табличці перехожі могли прочитати ім'я «В'ячеслав Липинський».

Він таки повернувся додому. Вдруге через шість десятиліть — і, гадається, тепер назавжди.

У тій дорозі мученій судилося бачити йому і діток Яфета, і Хамового сім'я не бракувало. Як 1931 року вертався з Відня до Луцька, залізницею прибув у труні металевій, то зустрічала і проводжала його «Просвіта». Люди Яфетові на труну клали квіти, вистеляли ними дорогу, процесія багатотисячна в національних одно-
строях і під національними прапорами, хоч діялося те під займанщиною польською, пішки й на конях про-
воджала його у самі Затурці. І тут знайшов свій спочинок Липинський в родинній гробниці на цвинтарі.

Нарешті скінчився такий затяжний поєдинок з Хамом, двобій з середульшим цим Ноевим сином, поєдинок з його повторенням і, зрештою, двобій у самому собі.

Але то видавалося так... Насправді живучим сотворений Хам через шістнадцять років темної ночі приходить на польські могилки і руйнує родинну гробницю. Прах Липинського він на траву викидає і краде металеву труну — з тої труни виплавить ложки й миски,

потирає потішено руки, от уже шикарним буде гешефт...

Ті, хто десятки верст ішли пішки з Луцька за труною і квітами дорогу тоді вистеляли, поправляють гробницю, зроблять нову труну; тепер уже й красти нічого.

Але середульший Ноевий син вигадливий, він може в будь-якій подобі заявитися раптом — ще через два десятиліття всідається він у зручне крісло радянського керівника, «влади-визволителя», і спогорда на всіх споглядає: тепер він до скону буде правити світом... Польські могилки йдуть під бульдозерний ніж, пам'ятники і надгробки з поховань лягли у фундамент радгоспного свинарника, із землею зрівняли могилу Липинського.

Знову миготять десятиліття, трішки іншими стають люди.

Аж очима кліпати став середульший той Ноїв син, коли першого травня 1990 року діти з місцевої школи прийшли на колишні могилки і поклали квіти на місці могили Липинського: мало того, прийшли під прапором українським національним, що вперше тут по війні залопотів на вітрові. То нечувано, враз десь взялася міліція, інспекція у справах неповнолітніх...

Кому з нащадків сина того середульшого вдалось видряпатися вище по драбинці ієрархічній, тому ще лячніше ставало, буряковіли нащадки, бо не лякався люд уже погляду грізного, не зважав навіть на владні кліпки:

— Насипали в Затурцях курган і кажуть, буцім там Липинський похований...

— І навіщо випинати ім'я його, що він був членом уряду УНР?

— До чого тут метушня непотрібна? І хто вам давав вказівку на це?

Як з мішка дірявого, горохом сипалися докори та звинувачення.

Мітинг на кладовищі, зокрема й у пресі підневільній, буде названо «зборищем», виступи люду небайдужого — «галасом».

Пошкрябали по кишенях, повивертали їх рухівці тодішні, скинулися, хто що мав, найняли транспорт, вивезли сміття і впорядкували самі, без начальства, польські могилки.

То ще через роки на могилі В'ячеслава Казимировича постане пам'ятник, і приходитимуть люди, багато людей, з усієї України прибуватимуть, ще й з усього світу...

Родина Липинського надсилатиме матеріали до майбутнього музею, а після всенародного референдуму 1991 року пришле нову посилку для експозиції й напише:

«Хвилюємося разом з Вами за переміни політичні; добре, що маєте вже Незалежність, і бажаємо, аби це становище зміцнювалося. Напевно, ще можливі різні ситуації, під час яких буде важко. Наш народ теж переживав тяжкі часи, але ще й досі не все стабілізувалося. Раді, що змогли зробити приємність тією посилкою. Колись нам помагали, тепер ми. А прийде час, що й Ваш народ буде помагати іншим, які потребують. Так плине історія...»

І скаже на могилі у день роковин Євген Сверстюк:

— На сторожі історичної пам'яті, на фатальних роздоріжжях України стоїть і стоїть той Дон Кіхот Славко, В'ячеслав Липинський...

...У переданні народному спомин лишився про похорони В'ячеслава Казимировича — ховали його як вірного своєї церкви, за католицьким обрядом. Коли ж проходила жалобна процесія мимо церкви православної, весь люд висипав з храму та приєднався до неї. Ще

православні запитали дозволу в брата Станіслава Липинського, чи можна в дзвони бити, чи не буде то порушенням традицій та правил римо-католицьких.

— Звісно, можна... Те йому не зашкодить, але, на жаль, уже й не допоможе...

А коли задзвонили церковні дзвони, несподівано сталось таке, чого не було зроду-віку на пам'яті люду в жалобній процесії: як знімався в небесну голуби́нь той сумовитий передзвін, то коні, що везли катафалк з покійником, на коліна попадали раптом...

І хрестився подивований люду, нащадок Яфетовий, вражений незаним досі знаменням, бо й твар безсловесна, старі люди гадали, попрощатися в спосіб такий хотіла з людиною, чиє серце завше щеміло від болю землі, в яку зараз ішла; здавалося, хилитаючи гіллям, прощалися дерева у батьківському парку, які дітлахом ще невмілим й невправним садити колись помагав; навіть птахи у високому небі голосом негучним прощалися з душею стражденною, інколи надто різкою, навіть колючою, але яка істинно до останнього подиху своїх дірявих і висхлих легень жертвовно життя земне віддавала задля краю, де «в зелені тонуть рідні мої Затурці, де однаково шепчуть молитву єдині діти Спасителя»...

Штрихи до окремих історичних постатей, організацій та друкованих видань

Бачинський Лев (1871–1930) — адвокат. Голова Української радикальної партії (1918–1930), посол до австрійського парламенту (1907–1918). У період ЗУНР — комісар Станіславського повіту, потім — віце-президент Національної Ради ЗУНР.

Білопольський Андрій (1892–?) — випускник Комерційного інституту в Києві (1918), український політичний діяч і публіцист. На Третньому військовому з'їзді в Києві (1917) його було обрано до Українського військового комітету. Член Української Центральної Ради. Один із засновників Союзу українських хліборобів у Бухаресті (1921), заступник голови Союзу. Від 1930 року — в Аргентині, де брав участь у заснуванні Союзу українських гетьманців-державників (СУГД), від імені якого видав 9 номерів неперіодичного журналу «Плуг і меч». Від 1956 року — в США, де брав участь у роботі Ліги визволення народів СРСР, т. зв. Паризького блоку. У 1973 р. видав 460-сторінковий трактат «СССР на фоні пришлої Росії» про безперервне продовження російської історії та про монгольські впливи в державному будівництві царської Росії та тогочасного СРСР.

Болбочан Петро (5 жовтня 1883 — 28 червня 1919) — український військовий діяч, полковник Армії УНР. Закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище (1909). Під час навчання організував український гурток для поширення рідного слова. У Першу світову війну — офіцер Тридцять восьмого Тобольського полку. Нагороджений орденом за виявлену хоробрість.

Після революції Болбочан активно розпочав організацію українських військових частин і допоміг у формуванні

Першого українського полку імені Богдана Хмельницького з частин російської армії. Сформував з добровольців П'ятого корпусу Південно-Західного фронту російської армії Перший український республіканський полк. Згодом Петра Болбочана призначено командиром полку.

У січні 1918 року, напередодні більшовицької окупації столиці, П. Болбочан разом з частиною старшин з великими труднощами дістався Києва. Хоча офіційного дозволу не одержав, сформував військовий підрозділ — Республіканський курінь. На чолі цього підрозділу П. Болбочан взяв участь у придушенні січневого повстання більшовиків у столиці. Невдовзі Республіканський курінь реорганізовано у Другий запорізький піший курінь та приєднано до Окремого запорізького загону, командиром якого призначили генерала К. Прісовського.

Співпрацював з Українською партією соціалістів-самостійників.

Після укладення Берестейського миру Окремий запорізький загін брав участь у наступі на Київ разом із Січовими стрільцями та Гайдамацьким кошем Слобідської України,

У грудні 1918 року Директорія УНР призначила Болбочана командувачем Лівобережною групою Армії УНР, яка протистояла наступу Червоної Армії зі сходу.

Після вимушеного відступу військ Болбочана з Харкова полковника звинуватили у тому, що він залишив місто Червоної Армії без бою. 22 січня 1919 року Болбочана усунули від командування Запорізьким корпусом. Його заарештували за наказом сотника Омеляна Волоха — командира Богданівського полку на Лівобережному фронті (який згодом вдався до низки антиурядових акцій і, зрештою, вкравши державну скарбницю, перейшов на бік більшовиків).

Залишивши під вартою без суду і слідства, Болбочана перевели у Станіслав (нині Івано-Франківськ), де була тимчасова столиця Західноукраїнської Народної Республіки, під нагляд місцевої влади.

6 червня 1919 року в очікуванні на нове призначення П. Болбочан приїхав до Проскурова. Керівники групи

звернулися до інспектора УНР при дивізії з проханням про повернення П. Болбочана. На підставі цього звернення інспектор Микола Гавришко наказав Петрові Болбочану «негаймо вступити в командування військами Запорізької групи». М. Гавришко зробив це відповідно до закону УНР про інспекторів. Про свій наказ інспектор повідомив керівництво.

Проте 9 червня з'явився наказ, у якому Болбочана і Гавришка звинуватили в самовільному захопленні влади. Розпочалося нове слідство, від якого Болбочан мав змогу втекти, але не зробив цього, прагнучи довести, що за ним немає жодної вини.

10 червня 1919 року Болбочана заарештували без жодного опору, а через два дні вчинили військово-польовий суд. Вирок — смертна кара.

28 червня 1919 року о 22.00 Петра Болбочана розстріляли на станції Балин (нині територія Дунаєвецького району Хмельницької області). Там же, за півкілометра від станції, його було поховано.

Босий Володимир (1899–1979) — гетьманець, діяч «Січей», пропагандист ідей В. Липинського в Канаді, головний обозний Січової організації Канади, редактор тижневика «Пробій» у Торонто (1924), часописів «Канадійський українець (Вінніпег) і «Український робітник» (Торонто). У 1951 році захистив магістерську працю про державний світогляд В. Липинського — «Wacław Lipinski, ideologue de L'Etat Ukrainien» у Монреальському університеті.

У 1933-му почав співпрацю з канадськими журналістами в Монреалі щодо написання матеріалів про В. Липинського з метою застосування в суспільному житті Канади його теорій про класократичний державний устрій. Головним речником цієї ідеї став Джон Фіцджералд (John Fitzgerald), редактор тижневика «Montreal Beacon». Гуртком канадських журналістів і політичних діячів було засновано 1935 року статутне товариство «Ligue de la Classocratie du Canada». Цими ідеями захопилося багато

канадських законодавців, але рух цей занепав у 1966 р. після смерті його речника Фіцджералда.

Буріан Стефан (Burian von Rajecz Stefan, 1851–1922) — граф, угорський політик, міністр закордонних справ Австрійсько-Угорської імперії. Завдяки його та австрійського посла в Києві графа Йогана Форгача (Johann Forgach) заходам цісар Карл, зважаючи на протидію польських політичних кіл, погодився на відмову ратифікувати Брест-Литовську угоду 1918 року між Україною і Австро-Угорщиною, зокрема її таємну частину, де йшлося про поділ Галичини на Східну — українську і Західну — польську.

Василенко Микола (1866–1935) — український історик та історик права, громадський і політичний діяч, за гетьманської держави — міністр освіти. Василенко доклав чималих зусиль до заснування українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському й до відкриття Української академії наук. Від серпня 1918 року — Президент Сенату Української держави. Автор численних наукових і науково-публіцистичних праць, зокрема з історії економічного, юридичного та суспільного життя давньої Гетьманщини. За радянської влади (1924) заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення.

Василько Микола (1868–1924) — український громадський і політичний діяч, дипломат, посол до Буковинського сейму й Австрійського парламенту (1898–1918). Один із організаторів Вільнодумного Союзу у Буковинському сеймі (1903), за допомогою якого українцям удалося чимало досягти в адміністративній і культурній ділянках. Організатор Гуцульсько-Буковинського куреня (1915–1916) — австрійської військової добровільної формації. У віденському парламенті обіймав посаду заступника голови Українського клубу. Співзасновник Загальної Української Ради у Відні (1915) та Української Націо-

нальної Ради у Львові (1918). Дипломатичний представник ЗУНР в Австрії (1918–1920) і посол УНР у Швейцарії та Німеччині (1920–1924).

«Воля» — український суспільно-політичний і культурний тижневик, виходив у Відні з червня 1919 року до листопада 1921-го (останні три номери — «Воля України» за редакцією В. Піснячевського). Видання об'єднувало діячів різних політичних напрямків, які обстоювали самостійність України.

«Вперед» — щоденна газета Української соціал-демократичної партії (УСДП), виходила у Львові у 1918–1922 рр. за редакцією Л. Ганкевича, А. Чарнецького, І. Квасниці та ін. За своїм характером фактично була загальнонаціональною газетою. У 1923–1924 рр. виходила як партійний тижневик.

Габсбург-Льотрінген Вільгельм (1895–1948) — австрійський архієпископ, племінник Карла I — останнього імператора Австро-Угорщини. Відомий під ім'ям Василь Вишиваний. Виявив себе послідовником і палким прихильником українського національного відродження. Тісно співпрацював з галицьким політичним проводом в роки Першої світової війни. У 1918 р. очолив австрійську армійську групу в Україні, до якої був включений патронуваний ним легіон УСС. Висувався деякими опозиційними до П. Скоропадського українськими діячами як кандидат на голову Української держави. У 1919 р. дістав звання полковника Армії УНР і був призначений начальником відділу закордонних зв'язків головного управління Генерального штабу. У 1921 р. очолив Тимчасову управу закладеного у Відні Українського національного вільнокозацького товариства. Деякий час підтримував контакти з П. Скоропадським і В. Липинським, який не відкидав можливості порозуміння гетьманців з В. Габсбургом. Під час Другої світової війни співпрацював з українським підпіллям і французьким рухом Опору. В серпні 1947 р. схоп-

лений радянськими спецслужбами у Відні і засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер 18 серпня 1948 року в лікарні Лук'янівської в'язниці.

Гетьманська управа — вищий виконавчий орган гетьманських організацій, заснована 10 серпня 1927 року. правонаступниця Центральної управи об'єднаних хліборобських та інших класових організацій. Першим головою Гетьманської управи був М. Кочубей, членами — А. Монтрезор, Л. Сідлецький, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет, також було обрано голів рад гетьманських організацій Польщі, ЧСР, Болгарії, Румунії, США і Канади. 10 жовтня 1930 року головою Гетьманської управи став Й. Мельник — голова гетьманської організації «Український стяг» у ЧСР.

Клуб гетьманців у Берліні — науково-громадське об'єднання, засноване з ініціативи В. Липинського 1928 року для узгодження спільних поглядів і тактики гетьманської ідеології. Голова клубу — О. Скоропис-Йолтуховський, заступник голови — В. Залозецький, секретар — Д. Олячнин. Почесний голова клубу — В. Липинський. Клуб об'єднував представників різних політичних напрямків гетьманського руху.

Група гетьманців у Празі — заснована 1925 року. Її очолювали О. Шаповал та Б. Гомзин. Організація стояла на платформі УСХД. У вересні 1925 року об'єдналася з гетьманською організацією «Український стяг», яка функціонувала з 1923-го, у Союз українських хліборобів у ЧСР.

Горбачевський Іван (1854–1942) — український хімік і громадсько-політичний діяч, професор університету в Празі, один із засновників та багаторазовий ректор УВУ в Празі. У 1917–1919 рр. — перший австрійський міністр охорони здоров'я, автор численних наукових праць.

Горникевич Теофіль (1891–1969) — український греко-католицький священник, папський шамбелан, катехит середніх шкіл Львова, капелан Української Галицької Армії (УГА). Відшукав у Віденському архіві велику кількість документів з історії України 1914–1922 рр. і відредагував 4-томну серію цих документів — «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe», яку видав СЄДІ. Член редакційної колегії СЄДІ. Як представник СЄДІ в Австрії врятував повний персональний архів В. Липинського та інші цінні архівні матеріали.

Грінченко Борис (1863–1910) — український письменник, громадський та політичний діяч, публіцист, фольклорист і мовознавець.

Один із засновників «Братства тарасівців» (1892). Працював у Чернігівському земстві (1894), де організував найбільше видавництво популярних українських книжок для народу. Впорядкував «Словарь української мови» (1907–1909). Співредактор газети «Громадська думка» і редактор журналу «Нова громада» (1906).

Голова київської «Просвіти». Засновник Української радикальної партії.

Греголинський Дмитро (1880–1944) — український учитель гімназії та журналіст у Перемишлі, видавець і редактор тижневика «Український голос» (1919–1929) — першої української газети в Перемишлі за часів польської влади.

Гренер Вільгельм (Gröner Wilhelm) (1867–1939) — німецький генерал і політик, шеф генерального штабу німецьких військ, які перебували в Україні 1918 року. Сприяв гетьманському перевороту. Один із засновників Українського наукового інституту в Берліні та перший голова його кураторії.

«Діло» — провідна українська галицька щоденна газета, виходила у Львові протягом 1880–1939 рр. (під час Першої світової війни неперіодично). Після того, як до Львова прийшли більшовики, видання було закрито. Найстарша і впродовж багатьох років єдина українська газета, що захищала ідеологію народовців, а з 1925 р. у ній почали друкувати статті й представники інших політичних поглядів. Першим редактором «Діла» був Володимир Барвінський, а останнім (1927–1939), з деякими перервами, — Василь Мудрий.

Доманицький Василь (1877–1910) — український літературознавець, публіцист, шевченкознавець, громадський діяч, популяризатор кооперативного руху, історик. Активно співробітничав у журналах і газетах «Киевская старина», ЛНВ, ЗНТШ, «Нова громада», «Рада», «Громадська думка», «Рідна справа — Думські вісті». Співзасновник видавництва «Вік».

Автор праць з історії козацтва кін. XIV — поч. XVII ст., про початки етнографічних дослідів України, розвідок про Марка Вовчка, редактор першого Повного видання творів Т. Шевченка й текстологічного дослідження «Кобзаря». Літературно опрацював «Історію України» М. Аркаса. Писав популярні брошури на кооперативні теми.

Підтримував В. Липинського в літературно-науковій діяльності.

Донцов Дмитро (1883–1973) — український публіцист і літературний критик, родом із Мелітополя. Член РУП і УСДРП, з 1918 р. — член Головної управи партії Українських хліборобів-демократів, за Української держави — голова Українського телеграфного агентства, редактор журналів ЛНВ (1922–1932) і «Вісник» (1933–1939). Головні твори: «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1923), «Дух нашої давнини» (1944). Еволюціонував від прихильника соціалізму до ідеолога інтегрального націоналізму.

Дорошенко Дмитро (1882–1951) — український історик та історіограф, громадський і державний діяч консервативного напрямку зі старого гетьмансько-козацького роду Чернігівщини. Студював у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах. Працював у Петербурзі, Катеринославі і Києві як громадсько-політичний діяч, журналіст і педагог-історик. Під час Першої світової війни — уповноважений Союзу міст, пізніше — крайовий комісар Галичини і Буковини. Член Української Центральної Ради. З травня до листопада 1918 року — міністр закордонних справ Української Держави, а з 1919-го — на еміграції. Чільний діяч гетьманського руху. Професор УВУ в Празі й Мюнхені (1921–1951) і Карлового університету в Празі, директор Українського Наукового інституту в Берліні (1926–1931), президент УВАН. Опублікував понад тисячу праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури, а також численні огляди й рецензії в українських та іноземних журналах.

Єфремов Сергій (1876–1939?) — український публіцист і літературний критик, політичний та громадський діяч, історик літератури. Дійсний член НТШ і ВУАН, голова її Управи, секретар історико-філологічного відділу, голова Комісії для видання пам'яток новітнього письменництва України. Співробітничав у «Зорі», «Правді», ЗНТШ, «Киевской старине», «Новій громаді», «Раді», «Новій раді», «Україні», ЗІФ ВУАН та ін. Один із керівників видавництва «Вік». Член Центральної Ради, заступник її голови, член Малої Ради, генеральний секретар міжнародних справ. Лідер УПСФ. Заарештований більшовиками; головний обвинувачений у процесі Спілки Визволення України 1929 р.

Жеребко Орест (1887–1943) — український громадський та політичний діяч. Прибув до Канади 13-літнім юнаком у 1900 р. Працював фізично і одночасно ходив до школи у Вінніпезі. Згодом вчителював влітку в Саска-

чевані, а взимку відвідував філософський факультет Манітобського університету у Вінніпезі. В 1913 р. один з перших серед канадських українців закінчив університет і отримав ступінь бакалавра. Восени того ж року виїхав до Галичини для завершення освіти. Тут застала його Перша світова війна. В 1914–1917 рр. перебував у Львові й Відні, співпрацюючи з Союзом Визволення України. В 1917 р. повернувся до Канади і впродовж року редагував газету «Український голос» у Вінніпезі. Часто писав до часописів і брав активну участь у громадському житті; з лютого 1924 р. — член УСХД. Виявив себе палким прихильником ідей В. Липинського, фінансово підтримуючи видання книжок «Хліборобська Україна» і «Україна на переломі». Більшу частину свого життя провів у Гаффорді, Саскачеван, де служив секретарем муніципалітету. В 1938 р. був обраний депутатом провінційної легістрації Саскачевану від Ліберальної партії з округи Редбері; на цьому посту й помер.

Жук Андрій (1880–1968) — український громадський та політичний діяч, кооператор і публіцист. Походив з давнього козацького роду з села Вовчка Лубенського повіту на Полтавщині. З 1901 року — член РУП, а з 1906-го член його ЦК. Наприкінці 1907 року таємно виїхав до Львова, де перебував до 1914-го як голова закордонної групи наддніпрянської УСДРП. Там же редагував журнали «Економіст» і «Самопоміч» — органи Українського кооперативного руху в Галичині. Учасник політичної наради наддніпрянських емігрантів у Львові (1911). Засновник Українського інформаційного комітету у Львові (1912), який 1914 року став основою Союзу Визволення України. Від УСДРП відійшов ще до Першої світової війни. Про своє довоєнне перебування у Львові А. Жук залишив політичний нарис «До початків українського самостійництва» (реферат, прочитаний на літературних зборах Союзу українських журналістів і письменників у Відні (1921) і вперше надрукований в журналі «Визволення» (березень 1923, ч.11) — «До історії

української політичної думки перед (Першою) світовою війною»). Від 1914 року перебував у Відні як член проводу СВУ та співредактор його часопису «Вістник». У 1918–1919 рр. працював на дипломатичній службі в Українському посольстві у Відні. Наприкінці 1919-го став прихильником УХДП і співробітником її органу «Нове слово» (Зальцведель, Німеччина). В 1920–1930 рр. співпрацював із закордонним центром ЗУНР. У 1930 році переїхав до Львова, де завідував статистичним відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. У 1940-му знов оселився у Відні, в помешканні колишнього СВУ.

Андрій Жук познайомився з В. Липинським 1904 року. Вони зустрічалися у Львові в 1907–1913 рр., були службово пов'язані у віденському посольстві в 1918–1919 рр., а в 1920–1926 рр. часто зустрічалися у Відні, Райхенау та рідше, з уваги на поганий стан здоров'я Липинського, в Бадегу.

А. Жук, як сам залюбки підкреслював, був самоуком, але вроджені інтелігентність і наполегливість усували перешкоди для досягнення багатьох високих становищ, які він посідав у громадському та політичному житті як Галичини, так і Наддніпрянщини, включно з членством у Головній, потім Загальній Українській Раді у Відні в 1915–1916 рр.

Кістяковський Ігор (1876– 1941) — український державний діяч. Народився у Києві. Закінчив юридичний факультет Київського університету. У травні 1918-го призначений державним секретарем Української держави. В липні–листопаді 1918 року — міністр внутрішніх справ у кабінетах Ф. Лизогуба і С. Гербея. В уряді належав до групи міністрів (В. Любинський, Д. Дорошенко, Б. Бутенко, О. Рогоза), які обстоювали незалежницький курс та виступали проти укладення федеративного договору з Росією. З 1919-го жив у Стамбулі, пізніше — у Парижі.

Кушнір Володимир — український журналіст, громадський діяч, з 1906 року очолив редакцію часопису «Ukrainische Rundschau». Новий редактор прагнув зберегти контакти з норвезькими друзями України. Того ж року в часописі «Le Courrier Europeen» з'явилася стаття видатного норвежця Б. Бйорнсона «Русини», де йшлося про утиски українців у Росії. Це дало В. Кушніру привід написати листа автору статті, щоб привернути його увагу до становища українців під польським гнітом у Галичині. На прохання редактора «Ukrainische Rundschau» Б. Бйорнсон взявся написати статтю про польсько-українські відносини у Західній Україні. Коли стаття ще не з'явилася друком, до письменника дійшли звістки про масові арешти в січні 1907 року українських студентів Львівського університету та про студентський голодовий страйк. Б. Бйорнсон одразу ж виступив у пресі на захист українців, що вимагали викладання в університеті рідною мовою. Студенти-голодувальники надіслали йому із в'язниці листівку з подякою за увагу до їхньої боротьби. Втручання видатного норвежця посприяло звільненню ув'язнених студентів.

Лівицький Андрій (9 квітня 1879, Ліпляве Золотоніського повіту Полтавської губернії — 17 січня 1954, Карлсруе) — український громадсько-політичний діяч. Президент УНР в екзилі (1926–1954).

Закінчив Колегію Павла Галагана, згодом — юридичний факультет Київського університету. Працював адвокатом і мировим суддею в Лубнах, Каневі, Золотоноші. Зі студентських років брав участь в українському національному русі, очолював студентську громаду в Києві. Від 1901 року — член Революційної української партії, керівник відділу партії в Лубнах. У 1905 році Лівицького заарештували та засудили у справі так званої Лубенської республіки. У 1905–1920 роках був одним із провідних членів Української соціал-демократичної робітничої партії. Від 1926 року — правонаступник Симона Петлюри з титулом Голови Директорії і Головного отамана армії та

флоту УНР. З часу реорганізації Державного Центру УНР від 1948 року до смерті — президент УНР в екзилі. Помер 1954 року в Німеччині, був похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені. Згодом його перепоховано на українському православному цвинтарі в Бавнд-Бруку, штат Нью-Джерсі (США).

Батько президента УНР в екзилі у 1967–1989 роках Миколи Лівіцького та поетеси Наталі Лівіцької-Холодної.

Липа Іван (літературні псевдоніми — Петро Шелест, Іван Степовик, 24 лютого 1865, м. Керч — 13 листопада 1923, с. Винники) — громадський і політичний діяч, письменник, за фахом лікар.

Співзасновник таємного товариства «Братство тарасівців». У 1917 році український комісар Одеси, член ЦК Української партії соціалістів-самостійників. У 1919 р. — міністр віросповідань УНР.

Після закінчення Керченської гімназії (1888) вступив на медичний факультет Харківського університету. В 1891 році разом з Борисом Грінченком, Миколою Міхновським та іншими став засновником таємного товариства «Братство тарасівців», яке ставило своїм завданням поширення ідей Т. Шевченка та боротьбу за національне визволення українського народу. В 1893 році товариство було розгромлене, а І. Липу заарештовано.

Після тринадцяти місяців ув'язнення ще три роки жив під наглядом поліції у Керчі. В 1897 р. закінчив навчання у Казані, працював лікарем на Херсонщині й у Полтаві. Тісно співпрацював з одеською «Просвітою» і Одеським літературним товариством. В 1917 році Липу призначено українським комісаром Одеси, де він заснував українське видавництво «Народній стяг». Згодом переїхав до Києва. З 1919-го належав до Української партії соціалістів-самостійників, входив до складу її Центрального комітету.

У період Української Народної Республіки керував управлінням культури та віровизнання в уряді. Був чле-

ном Всеукраїнської Національної Ради та Ради Республіки. З серпня 1920-го входив до складу комісії з підготовки Конституції УНР, деякий час був міністром охорони здоров'я в уряді Української Народної Республіки в екзилі.

З 1922 року жив у селищі Винники біля Львова, працював лікарем. Помер і похований у Винниках.

Липинський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович народився 5 (17) квітня 1882 року у селі Затурцях на Волині в родинному маєтку польського шляхетського роду Липинських. Брат Володимир був відомим лікарем, а брат Станіслав — доктор філософії, агроном-селекціонер.

Навчався В. Липинський у Житомирській, Луцькій та Київській гімназіях.

У 1902 році відбував військову службу у Ризькому драгунському полку, що стояв у Кременці на Волині. На початку Першої світової війни був мобілізований як резервний офіцер до Четвертого драгунського Новотроїцько-Катеринославського полку, в лавах якого у складі російської армії генерала Самсонова відбув східнопруську кампанію. Через легеневу недугу Липинського перевели до резервної частини спочатку до Дубна, потім до Острога й Полтави.

Навесні 1903 року Липинський вступив до Ягеллонського університету в Кракові, де вивчав агрономію та слухав лекції з інших предметів, зокрема історії, також відвідував лекції з української літератури Богдана Лепкого. У 1906 році, закінчивши навчання, одружився у Кракові з Казимирою Шумінською та виїхав з нею до Женеви, щоб вивчати соціологію у тамтешньому університеті. Але пробував там лише рік, оскільки швейцарський клімат погано впливав на здоров'я.

З 1909 року В. Липинський перебував почасти у Кракові, почасти у власному маєтку Русалівські Чагари Уманського повіту (нині Черкаська область). Господарював на хуторі, який подарував йому рідний дядько Адам Рокицький. Уже тоді Липинський усвідомлював, що українському народові, який «живе, хоче жити і буде жити як

народ незалежний», потрібно повернути його еліту; ополеченій і польській шляхті в Україні треба визначитися: буде вона з народом і зійде з позиції колонізаторів чи опиратиметься ходу історії. Цю альтернативу Липинський сформулював у брошурі «Шляхта на Україні: її участь в житті українського народу на тлі його історії» (Краків, 1909), а також у статтях до журналу «Przegląd Krajowy» (Київ, 1909), до редакції якого він входив.

Напередодні Першої світової війни брав участь в організації за межами Росії українського політичного центру, трансформованого в Союз Визволення України (1914 рік).

Лютневу революцію 1917 року В'ячеслав Липинський зустрів у Полтаві.

Тоді, на початку визвольних змагань, Липинський звинувачував українських соціал-демократів у браку державницької волі. Після Лютневої революції брав участь в українзації військових частин на Полтавщині. І одночасно разом зі Сергієм Шеметом, як згадував сам Липинський, «політично організовував хліборобські консервативні елементи на Полтавщині». Тоді ж він став одним із засновників Української демократично-хліборобської партії й автором її політичної програми, виданої в жовтні 1917 року.

Після визволення України від більшовиків, навесні 1918 року, В'ячеслав Липинський зблизився з Павлом Скоропадським, майбутнім Гетьманом Української Держави. У той самий час консервативні сили (УДХП, «Українська народна громада» П. Скоропадського та «Союз земельних власників») створили опозиційну до Центральної Ради коаліцію і за офіційного нейтралітету німецьких окупаційних сил розпочали підготовку до державного перевороту. 29 квітня 1918 року Центральну Раду було повалено, Павла Скоропадського проголошено Гетьманом.

У червні 1918 року В'ячеслав Липинський виїхав з України до Відня, щоб обійняти там посаду посла Української Держави. Послом Липинський залишався і після повалення Гетьманату. Хоч був «переконаним прибічником гетьманської форми правління», він все-таки

вважав, що у складні для нації часи слід відкинути всі ідеологічні розбіжності задля роботи на благо України. Однак подальші події на батьківщині, процес «самоспалення, в якому згоряє наша хата» (В. Липинський), зокрема розстріл полковника П. Болбочана, стали безпосередньою причиною відставки з посади посла УНР у Відні. Наприкінці серпня 1919 року Липинський передав справи посольства своєму заступникові, й після короткого перебування в санаторії «Гутенбрун» у Бадені оселився в Райхенау, гірському містечку в Нижній Австрії.

У Райхенау В. Липинський прожив майже безвиїзно до осені 1926 року за винятком коротких поїздок до Відня, недалекого Бадена і перебування у Берліні у 1921-му. Саме на ці роки припадає його найінтенсивніша наукова і громадська діяльність. Там була опрацьована монографія «Україна на переломі. 1656–1659», звідти він керував діяльністю Українського союзу хліборобів-державників. Також В'ячеслав Липинський видавав неперіодичні збірники «Хліборобська Україна» (1920–1925), де друкувався його історіософський трактат «Листи до братів-хліборобів» (окремо виданий 1926 року).

У листопаді 1926-го В. Липинський за дорученням Гетьмана Павла Скоропадського переїхав до Берліна працювати у новоствореному Українському науковому інституті як його дійсний член. Берлінський клімат та часті зустрічі й непорозуміння з близькими до гетьманського центру людьми несприятливо впливали на фізичний стан його здоров'я і психологічний спокій. За порадою лікарів Липинський покинув працю в інституті й повернувся до Австрії, де оселився у гірській місцевості Бадег поблизу Граца (1928).

Саме у цей час загострилися суперечності між Павлом Скоропадським та В'ячеславом Липинським. Липинський фактично розірвав свої стосунки із Скоропадським. Український союз хліборобів-державників розколовся. Прихильники Гетьмана об'єдналися у Союз гетьманців-державників, а прихильники В. Липинського створили Братство українських класократів-монархістів, гетьманців (1930).

Після загострення хронічної легеневої хвороби та серцевого нападу 26 квітня 1931-го В. Липинського перевезли до санаторію «Віннервальде», де він помер 14 червня 1931 року.

Похований В'ячеслав Липинський у Затурцях на Волині.

Основні праці:

- «Шляхта в Україні: її участь в житті українського народу на тлі його історії» (Краків, 1909)
- «Z dziejów Ukrainy» (1912)
- «Україна на переломі. 1657–1659» (1920)
- «Листи до братів-хліборобів» (написана в 1919–1926 рр., видана 1926-го у Відні)
- «Покликання «Варягів» чи організація хліборобів» (1925)
- «Релігія і церква в історії України» (1925)

Михальчук Кость (21 грудня 1840 (2 січня 1841 н. ст.), с. Зозулинці, Вінницька область — 7 квітня (20 квітня н. ст.) 1914, м. Київ) — визначний мовознавець та етнограф, член київської «Старої Громади», дійсний член НТШ у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Історичного товариства Нестора-Літописця. У своїй праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России» («Труды» за ред. П. Чубинського, Т. 7) виступив основоположником української діалектології. Автор багатьох праць з мовознавства (історичної фонетики й морфології, генези української мови тощо).

Окуневський Ярослав (5 березня 1860, м. Радівці (Буковина) — 24 жовтня 1929, м. Городенка) — військовий лікар, український громадський та військовий діяч, письменник, дійсний член НТШ, адмірал флоту Австро-Угорської імперії. Кавалер найвищих нагород Австро-Угорщини, Іспанії та Китаю.

Зробив рідкісну для українця в Австро-Угорщині військову кар'єру: став адміралом, очолював медичну службу австрійського військово-морського флоту. Саме Ярослав Окуневський розробив медичний статут флоту,

який з невеликими змінами і нині чинний в багатьох європейських країнах.

Згодом жертвував великі суми на створення Легіону Українських Січових стрільців. Очолював санітарну місію ЗУНР у Відні, був головнокомандувачем у санітарних справах Державного Секретаріату ЗУНР.

Я. Окуневський відомий і як письменник. Написав двотомник «Листи з чужини».

Полтавець-Остриця Іван (26 вересня 1890–1957) — український військовий та політичний діяч, ультраконсерватор, монархіст-гетьманець.

Ад'ютант гетьмана Скоропадського. Генеральний писар Української Держави (1918).

Наприкінці 1920 р. знайшов притулок у Мюнхені. У 1942 році відійшов від політичної діяльності. Помер в Мюнхені 1957 року.

Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880–1950) — український громадський, політичний та державний діяч, публіцист, автор розвідок на економічні і політичні теми. У роки Першої світової війни — провідний діяч Союзу Визволення України, за часів УНР — губернський комісар, а за Української Держави — губернський староста Холмщини та Підляшшя. В еміграції — один із засновників, ідеологів та провідних діячів гетьманського руху, співзасновник та член кураторії Українського наукового інституту в Берліні.

Після 1920 року Скоропис-Йолтуховський перебував спочатку в Австрії (пізніше він переїхав до Берліна), де швидко знайшов однодумців — В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Сергія Шемета, які й утворили ініціативну групу Українського союзу хліборобів-державників. Того ж року спільними зусиллями цих діячів було видано перше число свого органу — неперіодичного видання «Хліборобська Україна». Протягом 1930-х років Олександр Скоропис-Йолтуховський продовжував провадити

активну громадську та наукову діяльність. Залишався на керівних посадах у гетьманському русі (як член президії Гетьманської ради) до 1945 року, коли його арештувала радянська військова контррозвідка. Помер Скоропис-Йолтуховський 1950 року на засланні у Темниківському таборі (Мордовія).

Степанківський Володимир (1885–1957) — громадський і політичний діяч, журналіст.

Родом зі Східного Поділля. Був членом РУП і УСДРП (1904 року — член ЦК), з 1907-го на еміграції в Швейцарії, Парижі (у 1909-му — співзасновник Української громади) й Лондоні; дописувач до «Ради», «Діла» та органів УСДРП.

З 1911 та переважно під час Першої світової війни Степанківський розвинув жваву інформаційну діяльність про Україну, заснував у Лозанні Українське бюро та видавав тижневик «L'Ukraine» (1915–1920) і неперіодичне «The Ukraine», а в Берні у співпраці з Д. Донцовим «Korrespondenz der Nationalitäten Russlands» (1916–1917), також французькою і англійською мовами). У 1918-му перебував деякий час на Україні, але пізніше знову емігрував до Лозанни. У середині 1920-х рр. виїхав до США і відійшов від українського організованого життя.

Степанківський переклав українською мовою «Комуністичний маніфест» К. Маркса (1905), брошуру «The Russian Plot to Seize Galicia» (1914), написав низку інформаційних публікацій, склав словник «The American-Ukrainian Nautical Dictionary» (1953).

Суковкін Михайло — громадський і політичний діяч на Київщині. До 1917 року голова Київського губернського земства, по революції — Київський губернський комісар (до кінця літа 1917-го), був у добрих стосунках з українськими національними колами. За гетьманату — посол Української Держави в Туреччині (1918). Після занепаду гетьманату посів ворожу позицію до української державності.

Темницький Володимир (24 липня 1879 — 1938) — правник, громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, літератор.

Народився в селі Хлопівці, нині Гусятинського району на Тернопільщині. Співзасновник організації «Молода Україна» (1900–1902), редактор її однойменного часопису. Від серпня 1914-го — член Бойової Управи УСС і Головної Української Ради (створені у Львові, потім Загальна Українська Рада діяла у Відні). Співпрацював із Союзом Визволення України. 1919 — віце-міністр закордонних справ УНР у кабінеті В. Чехівського, міністр закордонних справ у кабінеті Б. Мартоса. З 1923 року проживав у Галичині. Друкував статті на політичні теми в українських газетах.

Токаржевський-Карашевич Ян (Іван-Степан-Марія) (24 червня 1885, с. Чабанівка Ушицького повіту Подільської губернії, нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької області — 18 листопада 1954, м. Лондон) — український політичний і дипломатичний діяч, історик-геральдист. Князь.

11 червня 1918 року гетьман Скоропадський затвердив постанову про призначення Токаржевського радником Українського посольства у Відні.

У січні 1922-го його призначено віце-міністром закордонних справ і керівником міністерства Української Народної Республіки в екзилі. На цій посаді він залишався до 3 вересня 1924 року, коли, за його словами, «...подався до демісії і виїхав з Тарнова через Прагу до Франції. З того часу ніколи жадної урядової посади не займав».

У 1924–1936 рр. перебував у Франції. На цей період припадає його активна громадська і публіцистична діяльність. Насамперед намагався принести якнайбільшу користь українській визвольній справі. Токаржевський був членом комітету «Франція — Схід» і редактором бюлетеню «Франція — Україна», генеральним секретарем Французького товариства українознавства.

Його серце перестало битися 18 листопада 1954 року. На цвинтарі Gunnersbury в Лондоні зібралось багато людей, щоб попрощатися з великим українським патріотом та чудовою людиною. Прийшов вклонитись і гетьманич Данило Скоропадський.

7 липня 1978-го Токаржевського-Карашевича перепоховали в українському пантеоні в Бавнд-Бруку в Нью-Джерсі.

Цегельський Лонгин (29 серпня 1875 – 13 грудня 1950) — український громадсько-політичний діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець. Нащадок двох давніх священицьких родів Цегельських та Дзеровичів. З 1886-го навчався в Академічній гімназії у Львові. У 1989-му вступив до Львівського університету на юридичний факультет, проте незабаром повністю присвятив себе політичній та журналістській діяльності.

У 1900–1902 рр. був членом проводу та одним з редакторів журналу «Молода Україна».

У 1911–1918 рр. був обраний депутатом до австрійської Державної Ради від УНДП, а 1913-го став послом до Галицького сейму.

Першого грудня 1918 року разом з Д. Левицьким підписав у Фастові від імені Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР передвступний договір з Директорією УНР про об'єднання ЗУНР і УНР в єдину Українську державу. Автором тексту цього договору був Л. Цегельський.

У січні-лютому 1919 року — секретар без портфеля і керівник секретаріату зовнішніх справ в уряді Сидора Голубовича. У складі делегації Наддністрянської України брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та в роботі Трудового конгресу України.

22 січня 1919 року призначений заступником міністра зовнішніх справ Української Народної Республіки.

Того ж дня Л. Цегельському була надана честь зачитати Акт злуки між ЗУНР і УНР біля пам'ятника Богдану Хмельницькому у Києві.

У 1920–1921 рр. — представник уряду ЗУНР у США, де й залишився та брав участь у політичному і культурному житті української еміграції (серед інших співтворець УККА). Працював у газеті «Америка», з 1943 — її редактор. Помер у Філадельфії.

Шемет Сергій (1875, м. Лубни, тепер Полтавська область — 1957, м. Мельбурн, Австралія) — походить зі старовинного шляхетського роду Шеметів-Кежгайло. Землевласник із Полтавщини, брат Володимира та Миколи Шеметів, громадський і політичний діяч, видавець у Лубнах газети «Хлібороб» (1905), один із засновників Української партії хліборобів-демократів у Лубнах (1917). Був за українізацію гетьманського уряду, але проти повстання проти нього у листопаді 1918-го.

На еміграції з 1919 року, де разом з В. Липинським провадив активну діяльність у монархістському Українському союзі хліборобів-державників (1920), співробітник журналу «Хліборобська Україна» (1920–1925) та інших гетьманських видань.

Особистий секретар П. Скоропадського та член Ради Присяжних.

На еміграції перебував у Тарнові, Відні, Берліні, Парижі, Австралії, де й помер.

Штейнгель Федір (Теодор Штайнгайль) (1870–1946) — політичний і культурний діяч, дипломат, член першої Державної Думи. Член ТУП, посол у Берліні.

Народився Федір (Теодор) 9 грудня 1870 року в родині інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля, барона, вихідця з Остзейського краю Німеччини.

У 1890-х роках навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету.

Барон Штейнгель родом з міста Городка на Волині. Закінчив Київський університет. У 1902 році заснував у

Городку музей з цінними археологічними, історичними і етнографічними збірками з Волині, розкопував могильники княжої доби у Студинці на Рівненщині. У 1906 році — член першої Державної Думи від м. Києва, належав до української парламентарної фракції. Член ТУП, товариш голови Українського наукового товариства в Києві. За гетьманату посол Української Держави в Берліні (1918), підтримував добрі зв'язки з дипломатами нейтральних держав (Іспанії і Голландії). З 1940-го жив неподалік Дрездена.

Юркевич Лев (1884–1917 або 1918, Москва) — соціал-демократичний діяч і письменник, син заможного лікаря з гурту «українців польської культури», що виник під впливом Володимира Антоновича. З 1904-го — член РУП. У 1907 році виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту, розпочату 1903-го в Київському університеті. Після смерті батька (1911) жив на Заході (здебільшого у Франції); значну спадщину використовував на підтримку української соціал-демократичної преси («Наш Голос», Л. 1910–1911; «Дзвін», К., 1913–1914), друкувався в «Дзвоні» під псевдонімом Л. Рибалка.

Ярошевський Богдан — один із засновників Української соціалістичної партії (УСП), яка постала й діяла на Правобережжі. Він і був її керівником. УСП взяла собі за зразок не російські соціалістичні партії, а Польську соціалістичну партію (ПСП), якою кермував Ю. Пілсудський

P.S. Штрихи підготовлено за матеріалами «Вікіпедії», книги «В'ячеслав Липинський. Листування» (за редакцією Я. Пеленського), матеріалів радіо «Свобода» та інших джерел.

«Я ХОЧУ, ЩОБ БУЛА УКРАЇНА...»

*В'ячеслав Липинський у нашій історії
й у романі Івана Корсака*

«Моє українство — це українство моєї верстви, яким я хочу врятувати цю верству од загибелі і зробити її потрібною для нашої землі, для нашого народу».

В. Липинський у листі до О. Назарука

«Я єсть кость од кости і кров від крові польської шляхти, що на Україні живе і єсть українська в тисячу разів більше, ніж ці, що себе за репрезентантів народу у нас на Наддніпрянщині вважають».

В. Липинський

Доводиться почати з преамбули.

Як відомо, книги мають свою передісторію.

Поінколи вона має епічно розгорнуті в часі й у просторі сюжети. Незрідка в ній фігурує чимало людей, хоча найголовнішою дійовою особою і творцем, ясна річ, полишається автор, який силою своєї уяви й таланту воскресив, бува, навіть із непам'яті тих, хто топтав ряс задовго до нашої появи на цьому світі, хто мав високі благородні поривання і кого вела в житті висока місія, продиктована чи не самими небесами.

Коли я думаю про В'ячеслава Липинського, то уявляється: так, його мали викреслити з нашої історії, заборонити навіть право на безневинну згадку його імені, щоб аніякого відлуння те ім'я не викликало аніде в українському світі.

Понад півтора десятиліття тому стояв я на сільському цвинтарі в Затурцях перед символічною могилою

В'ячеслава Липинського. Літній чоловік із тутешніх розповідав: тут був польський цвинтар (усі могили зрівняли з землею радянські бульдозери), на якому знайшли свій останній притулок Липинські, а побіля них — і він, В'ячеслав Казимирович, який вирізався з-поміж усієї родини, рішуче й безкомпромісно ставши на позиції людяності цієї землі, де він народився. Недоречно й некоректно вимірювати, кого більше було в ньому — поляка чи українця — зате дуже доречно і правомірно стверджувати: Україна мала в його особі великого патріота. Одного з найвидатніших своїх синів на все пекельне ХХ століття.

Говорячи про Липинського, важко уникнути цього пафосу. Бо й та епоха, в якій він прагнув повернути сам наш історичний розвиток, була охоплена інfernальними вогнями. Бо в ній були великі злети національного духу й високі подвиги, про які виразно можна сказати тільки високими словами. Були підлі зради, про які можна говорити лише чорнословними інвективами. Була політична короткозорість індивідів, що претендували на роль національних пророків і вождів, була дитяча наївність доморощених квазіполітиків, яким належалося б хіба що грати в доміно. Була темна затуркана маса, що навіть жодного уявлення не мала про те, як і ким себе ідентифікувати. І був буреломний ентузіазм українських пасіонаріїв, які невідомо де й узялися в похмурі часи безнаціональної темряви та давлучої безнадії національної справи на нашій сторозтерзаній землі.

Того ж дня я стояв перед руїнами маєтку Липинських. Розповідали: ще в недавні часи тут був — уявімо собі! — племгосп. Тут ревіли бугаї, лунали матюки, свистіли батоги, каркало гайвороння, надовкіль розпросторювалися плантації буйних бур'янів і пил забуття спадав на цю благословенну місцину.

Хто міг тоді повірити, що тут, у цьому домі зі стін дивилися полотна видатних майстрів живопису. Що тут була унікальна бібліотека, в яку книги примандрували і з Парижа, і з Рима, і з Варшави, і з Петербурга. І зачне товариство збиралося сюди не тільки для забав, на яких лунали полонези, мазурки й краков'яки, а й велися при-

страсні дискусії про те, як жити далі на цій землі, як вибудовувати стосунки з аборигенним населенням, бо ж минуле цих стосунків — умістило стільки крові й вогню.

До честі Липинських, вони прагнули вибудовувати свої стосунки з українськими селянами на порозумінні, постійно шукали в них компромісів і злагіднення. Тому змальовувати їх у нашій історії належить не тими однозначно темними барвами, на які заслужили завогне-ні ненавистю до українців деякі шляхтичі-дідичі, що мали українців тільки за дурне бидло.

І цей рід дав Україні винятково шляхетного, безмежно відданого не просто адвоката України, а одного з найбільших українських патріотів. Прекрасний і, здається, незбагнений парадокс: народ, із яким українці мають таке драматичне кількасотлітнє протистояння, підносить нам такий дар.

І думалося тоді: хто про все це розкаже?! Хто запропонує нам задуматися над цією загадкою? Хто змалює надії, поривання, розчарування і всю невимовну життєву драму В'ячеслава Липинського?

І ось — можемо порадіти! — є така книжка. Маємо всі підстави для читацької втіхи: в нас нарешті написано роман про В'ячеслава Липинського. Ще раз успішно подолано наші лінощі в освоєнні постатей та подій із спільної національної історії.

Важко навіть охопити духовним зором усе, що звершила у сфері думки ця дивовижна людина за сорок дев'ять років, відведених їй долею для перебування на землі. Політика, історіософія, соціологія, публіцистика — у кожній з них зроблено на окрему біографію, на ціле велике, сповнене невсипущою працею життя. І лише нині приходять до нас скарби її думки. Ми тільки відкриваємо для себе материк В'ячеслава Липинського.

На жаль, ще не настав той час, коли, говорячи про Липинського, вже не треба буде розповідати його біографію; тому зупинюся коротко на тому, як складалося і між якими берегами текло життя цього інтелектуала з воістину вулканічним темпераментом. Чоловіка, який вписав себе золотими літерами в історію України першої

третини ХХ століття. Походить він із відомого польського дворянського роду (з'явився на світ 5 квітня 1882 року в селі Затурцях на Волині). Відомо, що Липинські у ХVІІІ столітті переселилися туди з Мазовії. Очевидно, йому судилася традиційна доля шляхтича-дідича польських осадників на волинських кресах. Липинським одразу пощастило тут успішно загосподарити. Родина була заможною, культурною та освіченою. Як уже згадувалося, характерно, що в стосунках Липинських із українськими селянами не виникали ті напружено драматичні сюжети, якими рясніють сторінки історії польсько-українських стосунків на Волині.

До речі, в той час у польському середовищі відбувалися цікаві процеси, відгомін яких пролунає в публіцистиці В'ячеслава Липинського. Немало української старшини в різні часи стало польською шляхтою, відгородившись від свого народу перефарбованими титулами й перейшовши в іншу конфесію. Дехто повертався до нього у вирішальні моменти української історії, як, скажімо, полковник Михайло Кричевський, що став одним із найближчих сподвижників Богдана Хмельницького у його повстанні проти польського панування на українській землі, чи аріянець Юрій Немирич, однодумець і радник Івана Виговського, ідейний натхненник Гадяцької унії й концепції Великого Князівства Руського (ім обом Липинський присвятив глибокі історичні розвідки); повернулися до нього і київські «громадівці» Володимир Антонович, Кость Михальчук, Тадей Рильський, Павлин Свенціцький, яких шовіністи російської й польської мастей презирливо називали «хлопоманами»; вони вертали до свого первокореня, прагнучи повести за собою і багатьох інших. Ще навчаючись у київській гімназії, Липинський увійшов у середовище національно свідомої української молоді і відтоді назавжди відчув себе українцем польського походження. Ще в гімназії, не пориваючи жодних зв'язків із польським середовищем, він почав агітацію серед молоді сполонізованої української шляхти для повернення її до українського кореня. 1909 року відбувся нелегальний з'їзд «українців польської культу-

ри», на якому Липинський виступив з головною доповіддю, що мала назву «Наше становище на Русі-Україні». Цей період біографії Липинського з глибоким аналізом мотиваційних моментів поглиблення його україноцентризму вичерпно проаналізував Іван Лисяк-Рудницький.

Заклики Липинського до поляків України не мали великого успіху. За ним пішли тільки одиниці. Він був безмежно сприкрений тим, що не зміг повернути в свою українську віру рідних братів і дружину, яка виховала їхню доньку полькою без виразної української лояльності. В сім'ї запанувало холодне відчуження. Липинський, по суті, лишився глибоко самотнім поміж своїх єдинокровців. Так розкололася і родина польських графів Шептицьких, у якій один із синів пішов в українство і став ієрархом Української греко-католицької церкви митрополитом Андреем, а другий – генералом Війська Польського. Але у владики Андрея збереглися ніжні стосунки з любов'ю і люблячою матір'ю. Липинський же став остаточно чужим серед своїх і – дуже часто – чужим поміж тих, кого назвав своїми. Цей мотив виразно звучить у романі Івана Корсака.

До речі, через кількадесят літ далекоглядний Андрей Шептицький, підсумовуючи політичну й історіософську діяльність Липинського (маючи передовсім на увазі «Листи до братів-хліборобів»), писав: «Ваше діло отстоїться, хоч справа, для якої Ви працювали ціле життя, може, далека від тріумфу — але Ви научили наших земляків правильно думати в політиці, очевидно не всіх, але многих з них, а поволі здорова політична гадка буде розширяться — як той Квас Євангелія, що заквашує три міри Муки. Тому не беріть до серця хамства українців деяких, а хоч би многих – Ваша гадка лишиться ясною нашої історії».

Він здобув блискучу освіту — студював історію та агрономію в університетах Женеви й Кракова. Перші праці свої написав польською мовою, оскільки звертався передовсім до тих спольщених українців, чиї предки разом із Хмельницьким і Виговським боролися за само-

стійну Україну. «Ми повинні, — звертався до них Липинський, — означити своє становище до українського народу, що пробуджується, бо пам'ятаймо, що «розкуються незабаром заковані люде», що коли не сьогодні, то завтра вони питатимуть нас про наші діла. І спитають нас тоді: ви, що посіли такий великий шмат землі, ви, що жили цілі віки нашою працею і потом, що ви зробили для нас і для сієї нашої матері-землі? Що ж ми їм на се відповімо? Що скажемо їм, коли вони заглянуть до історії своїх культурних інституцій, своїх «Просвіт», своїх видавництв, своїх наукових товариств і коли добачуть, що нема там шляхетських назвищ; коли побачать, що ті, котрі колись не хотіли дати землю селянинові, говорячи, що йому тільки «культура» потрібна, самі потім, задержавши землю в своїм посіданню, не дали зломаного шага для піднесення сієї культури!..»

Ці звернення таки мали помірний успіх — вже згадуваний з'їзд громадян України польської культури (так вони себе називали) прийняв ухвалу: підтримувати український національний рух й допомагати просвіті народу. Липинський розраховував на більше, однак мав усі підстави для оптимізму: початок є, і початок обнадійливий.

Під час поїздок за кордон Липинський чимало спілкується з українською політичною еміграцією й схиляє її до необхідності створити організацію, метою якої стане боротьба за самостійну Україну. Так народився «Союз визволення України», чиїм ідеологом, конструктором та духовним батьком був В'ячеслав Липинський. Це дуже важливий момент, про який ми або забуваємо, або й узагалі не знаємо: «Липинський був переконаним самостійником ще в той час, коли ця ідея була чужа загалові національно свідомого українства, особливо на Наддніпрянщині. Передбачаючи, що напруження міжнародних стосунків, помітне за тих років, може довести до війни, він уважав, що грядуча воєнна завірюха повинна бути використана для української самостійницької акції» (І. Лисяк-Рудницький).

Перша світова війна одягла його у військовий мундир (така повинність резервового офіцера кінноти). Був на

прусьському фронті, де під час розгрому російської армії Гінденбургом у мазурських озерах тяжко застудився й захворів на сухоти, які точили його впродовж усього життя. Опинившись в резервній кавалерійській частині у Полтаві, 1917 року формує з неї українську бойову одиницю, але Військовий Генеральний Секретаріат у Києві «тої частини не затвердив і дозволу на формування цілого кінного полку з неї не дав: боявся того, що Липинський «з панів», і того, що він «самостійник» (М. Забаревський. «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу». Аугсбург, 1946, с. 12).

Не було в нього порозуміння з урядовцями Центральної Ради, оскільки для соціал-демократів він теж лишався «паном» і «поляком». Міг одержати шанс брати участь у політичному житті, записавшись до національних меншин (бувають же такі парадокси в історії!), але робити це вважав нижчим за свою гідність.

Навесні 1918 року, коли на чолі Української держави став гетьман Павло Скоропадський, В'ячеслав Липинський призначений послом України до Відня, де він, за спогадами сучасників, виявив високий дипломатичний хист. Але недовго судилося йому перебувати на цьому посту. З тяжким серцем спостерігаючи партійні конфлікти й отаманську міжусобицю в Директорії, зрозумів: іде велика руйнівна робота, успіху справі України вона не принесе. Його терпіння скінчилося, коли він, приголомшений, почув про розстріл отамана Болбочана. Він подає влітку 1919-го у відставку.

Через рік разом із однодумцями засновує «Український Союз Хліборобів-Державників». Його програмова теза: «Лад і порядок в правовій, суверенній, незалежній національній Українській Державі, збудованій на основі міжкласового порозуміння хліборобів і робітників на українській етнічній території». У збірнику «Союзу» «Хліборобська Україна» публікує свої головні праці й серед них — славнозвісні «Листи до братів-хліборобів», у яких пише про гіркі уроки української історії й можливі шляхи консолідування нації для створення власної держави. На його переконання, речниками визвольного

руху мають бути не лише, як це традиційно ведеться, інтелігенти, а передовсім організатори хліборобства, індустрії, військовики.

Автор книги не раз кидає на адресу своїх земляків різкі, а то й нищівні слова, дошкульно говорить про політичну нездалість, про недержавність нашого громадянства. Його гнів викликаний любов'ю до України і жалем до українців, які ніяк не хочуть учитися на уроках історії. Липинський сам зізнавався: «...викликані великим болем від сучасного гострого приступу нашої хронічної національної недуги, оці мої «Листи» не єсть матеріалом ані для виборчої агітації, ані потішаючою і заспокоючою лектурою для тих, що втратили віру в Україну. Вони призначені для тих, сильних своїм хотінням України, своєю вірою, волею та інтелігентністю, активних українських людей, які в момент сучасної страшної національної руйни мусять пізнати хворобу своєї нації. Пізнати — не на те, щоб безнадійно плакати, а щоб хворобу побороли і з збільшеним досвідом та умінням далі велике українське діло робити».

Різко висловлювався він і про тодішній варіант української демократії з представників УНР, де домінували соціалісти, і про руйнівницькі інстинкти охлократії (виразно бачив її панування в російській історії). Дав Липинський і чітке визначення інтернаціонального революційного соціалізму й диктатури пролетаріату, позначених неприхованим прагненням забезпечити безмежне панування касты, яка жодною мірою не належить до продукуючого пролетаріату, зате прагне розпоряджатися соціалізованою продукцією. Це, по суті, лише диктатура інтелігентських вождів політичних партій. І що темніша нація, що лініввіша вона, то більше вірить у чудодійність партійних «соціальних програм», як у здатність ворожитів закликати на поле великий врожай. Цим пояснює він тодішній великий успіх есерівщини серед російських мас.

Аналізуючи наші біди й непорозуміння, Липинський часто здійснює розлогі екскурси в політичну історію Англії, Франції, Росії, Польщі та інших країн, знаходя-

чи спільне й відмінне в їхніх державних організаціях, пояснюючи причини і наслідки історичних перипетій, що випадали на їхню долю. Це блискучі сторінки філософії історії, що збагачують нас розумінням закономірностей поступу чи регресу суспільства.

У 1921 році у віденській українській газеті «Воля» з'явилася стаття Євгена Чикаленка «Де вихід?», в якій автор вважав, що єдиним порятунком для позбавлених державної дисципліни й несконсолідованих українців може бути запрошення якогось чужоземного принца, «варяга» (натяк на «варязьку» легенду державності Русі) з його військовою гвардією і цілим державним апаратом (Чикаленко теж був прибічником монархії). У відповідь на цю статтю Липинський написав цілий трактат під назвою «Покликання «Варягів» чи організація хліборобів?», де наголосив, що новітня «варязька» теорія — це вияв розпуки й зневіри, це філософія слабких. Якщо українці самі не схочуть і не зможуть побудувати свою державу, то ніякі варяги їм не допоможуть. Порятунк наш — тільки в наших руках. Ніхто з чужинців ніколи нікому не будував державу. Хіба що — безправний і слухняний васалітет.

Липинський упродовж усього життя виношував задум написання фундаментальної «Історії України», але не встиг цього зробити. За його словами, під час пожежі в його домі на Уманщині, коли було вбито його приятеля і хранителя дому Левка Зануду, згорів конспект цієї праці й матеріали для неї. Він устиг написати дослідження ключових, справді переломних етапів нашої історії, що й дало підстави називати його «істориком переломних діб» та, за висловом Тетяни Лютої, «дослідником метаморфоз українських аристократичних верств».

Є історики-апологети, одописці, є відверті спекулянти, котрі інтерпретують факти минулого під таким кутом зору, що вони мають легітимізувати буцімто логічність подій теперішнє. Липинський, звичайно, — зовсім інший тип історика. Почавши як учень Грушевського, він остаточно сформувався головно під впливом фран-

пузьких авторів Жоржа Сореля, Гюстава Лебона, Шарля Моррасса. Він був далекий од наміру сліпо ступати в їхні сліди. Ознайомлення не тільки з їхніми доктринами, а й читаність соціологічного й політичного характеру чи не всіх західноєвропейських мислителів та добре знання подробиць, умов існування, надій і сподівань української людності, сформували в ньому справді оригінального мислителя, що освітлює аналітичним поглядом кожен факт зусібч. Скажімо, пишучи про події, що одержали назву так званої Переяславської ради, він наголошує, що в ході визвольної війни українського народу було створено власну державу, яка не вистояла передовсім через те, що нова аристократія, яка складалася зі шляхетських та козацьких елементів, не витворила в собі державоцентричності й не мала поваги до державної влади, яку уособлював гетьман зі своїм урядом. «Приняття протекції «восточного царя» і розрив із західною Річпосполитою йшли у парі з узахідненням і європеїзацією козащини. Переяславська умова прийшла тоді, коли Україна вже перейняла і у своїх власних формах закріпила, як поняття, так і уклад західного, хліборобського, осілого життя, вироблені в попередніх віках під впливом західної європейської цивілізації. Але одночасно Умова в Переяславі була союзом України з Москвою, зверненням проти Польщі. Вона, захищаючи Україну перед натиском польським, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу...» — пише він в «Україні на переломі».

Дехто на еміграції висловлював наївну віру в еволюцію більшовизму, що може згодом створити в Україні національну державу (інший бік «варязької» теорії). На це Липинський відповів так: «Державна комуністична влада в Україні не є територіяльно українська, її центри, її мозок знаходяться поза межами України. На Україні влада спочиває в руках кочовничих, з Україною органічно не зв'язаних елементів, які сьогодні правлять Україною, а завтра Бухарою чи якимсь приамурським краєм. Тому ця влада не має ніяких даних — поза одною мовою, потрібною їй в цілях пропаганди — приймати органічні, місцеві, національні ознаки». Він уже тоді

розпізнав тих «господарів» нашої землі, в яких «адрес — не дом и не улица», в яких «адрес — Советский Союз», — прибудних наїзників, безжальних до колоніального коня.

Його життєві сили знищувалися сухотами, він згасав, але працював і працював, бо мусив устигнути багато. Ще створив у 1930 році нову політичну організацію «Братство українських класократів-монархістів», а через рік у санаторії Віннервальд поблизу Відня Липинський помер. Поховали його в родинному маєтку в Затурцях.

Він чимало писав про релігію. З цих творів видно, що Липинський однаково негативно ставився і до цезаропапізму — намагань підпорядкувати церкву політичній владі, і до клерикалізму — прагнення духовенства ввійти у вищі структури політичної ієрархії суспільства. Він закликав до злагоди й співпраці церкви й держави, які не повинні підмінити одна одну, закликав до конфесійного миру — запоруки нормального релігійного життя (як актуально це для вас сьогодні!). Підсумком роздумів на всі ті теми й стала його дуже важлива й для сьогодні книга «Релігія і церква в історії України». Її пафос спрямований на те, що всі конфесії мають толерувати одна одну й не антагонізувати людей у суспільстві.

Історика Липинського цікавило передовсім XVII століття в Україні, зокрема, козацька революція і все з нею пов'язане. Він добре знав і польський, і російський варіанти прочитання тогочасної української історії. Перший трактував події Хмельниччини як бунт охлосу, як політичну деструкцію. Другий — як порив українських православних до російських єдиновірців, до «братнього» альянсу України з Московією, в якому Україні відводилася роль безправної колонії. Був ще й третій варіант інтерпретації тогочасних подій, що належав українській народницькій історіографії; це — «стихийне змагання селянсько-козацьких мас до справедливого суспільного устрою».

Липинський бачив у Хмельниччині величний будівничий пафос державотворення. Козацьке ядро притягло

до себе людність усіх без винятку станів тогочасної України, що поєднали зусилля під прапором визвольної війни. «З особливою увагою досліджував Липинський перетворення гетьманського уряду з суто військової установи на територіяльну владу монархічного характеру, з виразним нахилом до спадковості,— пише вже згадуваний І. Лисяк-Рудницький. — Проте гетьманська влада часів Хмельницького, хоч і авторитарна, не була деспотичною: її обмежували права й вольності лицарського козацького стану, який колективно брав участь в управлінні державою і члени якого користувалися особистою свободою; також міста мали своє самоврядування, а церква та духовний стан займали в державі забезпечену незалежну позицію. Таким чином, суспільно-політичний устрій тодішньої України засадничче відрізнявся як від польської анархічної шляхетської демократії, так і від московського східного деспотизму, де все населення від верхів до низів уважалося за рабів царя». (До речі, ота піраміда рабства в Росії пізніше так вразила французького рояліста маркіза Астольфа де Кюстіна, що він у своїй книзі «Росія в 1839 році» написав: «Російський народ — нація німих... Усе тут є, не вистачає лише свободи, тобто життя»). Реалізацію марксистського закрою соціалізму в Росії Липинський назвав «трагічною життєвою карикатурою». А всі ці більшовицькі терміни «соціалізм» і «комунізм», що ними вони морочили голови народам імперії, за Липинським, — демагогічні слова, які мають дуже віддалений стосунок до реальності, яка в стократ складніша за всі ці примітивні формули для простаків.

Липинський пише про повнокровність, повносилість життя в народних низах, про благодійний процес освячення визвольних змагань авторитетом церкви, про повернення до свого повсталого народу, здавалося б, безнадійно, назавжди спольщеної української шляхти, яка, побачивши величну перспективу державотворення, ставала і теоретиками, й практиками тієї важливої і важкої справи. Липинський постійно наголошує, що Хмельницький перемагав саме завдяки підтримці людності: «...удалось Великому Гетьману перш за все тому, що він

для здійснення своїх власних цілей і визволення української нації й будови української держави — зумів організувати коло себе не агентів, а Богунів, Нечаїв, Виговських, Кричевських, Ждановичів, Креховецьких, Стеткевичів, Тукальських, зумів витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крові й життя себе з існуванням держави української зв'язав».

Важливо, що Хмельницький одразу ж зорієнтувався: не напівкочові добичники й гультіпаки, що підтримували кожен бунт (а потім здебільшого видавали ворогу своїх ватажків),— його спільники й помічники, бо це елемент ненадійний (те з жорстокою переконливістю potwierдили різні етапи нашої історії), елемент, часто позбавлений державницького мислення, бо люмпени — прошарок завжди найменш національний, вони, як правило, доволі неохоче впускають у своє серце великі й благородні ідеї на взірць боротьби не за власне благо, а за створення рідної держави. «Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим, на смерть низовим обцинним, ухадницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української зв'язати,— пише Липинський. — Збудована Хмельницьким Хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідниками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніше крок за кроком, степ для плуга й для культури здобуваючи, ухадницьку нехліборобську Січ Запорозьську витісняти, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козаччини, а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя перевів (підкреслення В. Липинського. — М. С), передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші «руїнники» українські

його велику ідею на європеїзацію й на будівництво Петровської російської держави віддадуть, а свою власну національну справу, всупереч бажанням Великого Богдана, зв'яжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, зв'яжуть із гайдамацьким руїнництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безпутнім бунтарством...»

Виразний соціологічний аналіз фактів минулого, концептуальне їх осмислення, глибоко емоційний і справді артистичний стиль викладу думок — усе це В'ячеслав Липинський, який, будучи в історії, по суті, аматором, народив цілу плеяду істориків, що їх називають його духовними учнями (Дмитро Дорошенко, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Василь Кучабський, Степан Томашівський, Олександр Оглоблин, Микола Василенко, Лев Окіншевич). За визначенням І. Лисяка-Рудницького, Липинський був антиподом Михайла Грушевського. Попри те, що Грушевський — і старший віком, і розпочав свою наукову діяльність раніше, і пережив Липинського, останні томи «Історії України-Руси» позначені слідами впливів Липинського і полемікою з ним. Михайло Грушевський вважав Липинського надзвичайно авторитетним опонентом; Липинський і притягав його, і відштовхував. Ця полеміка була науково плідна, бо вона збагачувала думку Грушевського новими вимірами.

На переконання І. Лисяка-Рудницького, «за останні сто років Україна дала двох великих політичних мислителів — Драгоманова та Липинського. Вони уособлюють два різні полюси української думки — лівий і правий, соціал-демократичний і консервативний». Але нам ще належить по-справжньому відкрити для себе й зрозуміти Липинського.

Зусиллями Ярослава Пеленського, невтомного популяризатора, біографа й дослідника Липинського, в Україні з'явилася друком основна його праця, власне, політичний заповіт мислителя — «Листи до братів-хліборобів». У передмові до неї Я. Пеленський наголошує, що

твір цей «не можна вважати виключно теоретичним твором в академічному сенсі. Його зміст, включно з полемічною передмовою, має актуальне значення й сьогодні, зокрема — у зв'язку із сучасним будівництвом української держави. Усі найважливіші питання, порушені в творі, як, наприклад, побудова української національної держави, аналіз політичних систем і політичної культури, функціонування еліт, їх кругообігу та переходу колишніх еліт у нові державні структури, концепція громадянства не на етнічно-культурному, а на територіально-політичному принципі, співвідношення між державою, суспільством і громадянином та між корінним народом і національними меншостями, у сфері економічній — справа приватної власності, зокрема, земельної як підстави цивілізаційного та культурного розвитку держави і суспільства, організація аграрної системи тощо, яскраво віддзеркалюють сучасні проблеми українського державного будівництва».

Ця книга писалася в умовах кипіння політичних пристрастей, вихорі подій, під гул канонади (перші дві частини «Листів до братів-хліборобів» створено в 1919–1920 роках); на словах про українську революцію лежить вогненний відблиск цієї революції. Вже робота над третьою частиною дала змогу авторові дистанціюватися від подій, заспокоїтися після тяжких розчарувань і конфліктів із тими, кого вважав послідовними однодумцями. Згодом спокійніше (хоч слово це не дуже пасує, коли говорити про вулканічний темперамент автора) писалася четверта частина «Листів...». Тут — квінтесенція ідей В'ячеслава Липинського, найпослідовніше і найгрунтовніше вираження його політичної філософії.

Липинський пристрасно обстоює принципово важливу тезу про плюралістичність майбутньої української держави. Здавалося б, а як же інакше? Адже це саме собою зрозуміло. Принаймні, так думаємо ми сьогодні, вже на другому десятилітті існування української держави, яка, щоправда, ще не може похвалитися виробленим плюралістичним устроєм. Однак це мало справді принципово важливе, радикально важливе значення.

Народницька історіографія любила потрактовувати народ, саме українське суспільство як однорідність, як більш-менш одноманітну соціальну масу і принципово не помічала того, що виходило поза межі цієї однорідності й одноманітності. Все те, за словами І. Лисяка-Рудницького, народники гнівно засуджували як «паразитичне, морально зіпсоване й неукраїнське своєю суттю. Народницькі історики, від Костомарова до Грушевського, вихваляли стихійні селянські бунти, але з підозрою ставилися до державотворчих зусиль українських еліт. У міжвоєнну добу серед українців поза межами СРСР ідеологію народництва великою мірою витіснила ідеологія інтегрального націоналізму. Націоналізм під багатьма оглядами був реакцією на народництво та його антитезою. Але політична філософія інтегрального націоналізму також була моністичною і принаймні в цьому сенсі продовжувала народницьку традицію. Вона лише замінила поняття нездиференційованого «народу» поняттям монолітної «нації». І народництво, й інтегральний націоналізм дотримувалися концепції однорідного суспільства, не допускаючи різноманітності соціальних верств і політичних напрямів.

На думку Липинського, самостійна українська держава матиме політично зрілу націю, яку утворюватимуть усі, хто населяє Україну, незалежно від етнічного походження; він вірив у силу «територіального», «географічного» патріотизму, коли всі почуватимуться дітьми України й усі добровільно візьмуть на себе відповідальність за неї.

Липинський багато роздумував над проблемою легітимності влади у майбутній українській державі, виразно бачив, що саме відсутність монархічного елемента в Гетьманщині дуже послаблювала державу, почасти вносячи хаос і випадковість у діяльність верхніх ешелонів влади. На його гадку, невдача Богдана Хмельницького у спробі зробити гетьманство спадковим негативно вплинула й на долю козацької держави. Таким шляхом Липинський ішов до ідеї монархічного ладу у формі спадкового гетьманату, вбачаючи в цьому єдино ефективний політичний варіант майбутнього України. Це не мала бути абсо-

лютистсько-монархічна держава на взір царської Росії, де безперешкодно владарював деспотизм; Липинський бачив перед собою взір Англії — конституційної монархії.

У тій же «Релігії і церкви в історії України» він — і це так характерно для нього — переводить розмову на тему держави, яка є для нього єдино природною формою існування народу, гарантом збереження нації від жорстоких сил політичної ентропії: «Я хочу, щоб була Україна, щоб був український державний лад на моїй рідній землі, і знаю, що як не буде України, як не буде нашої Української держави, то я і нащадки мої не зможемо на своїй землі по-людськи жити. Але я не вірю, щоб Україну можна було створити голосами плебісциту. Не вірю, щоб держава наша постала шляхом демократичним — «шляхом свobodного виявлення волі більшості», — а не так, як поставали всі держави: шляхом завоювання чи відвоювання, при якому Українська держава, як всяка держава, може бути створена для «народу», для більшості організованим, розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості». За Липинським, найвищими носіями державотворчих якостей є «войовники» (мілітарні сили) й «продуценти» (економічні). Інтелігенції ж він відводив другорядно допоміжну роль — сил, що формують ідеї в суспільстві.

Дотримуючись Аристотелевого принципу, він поділяв держави на три типи: класократія, демократія, охлократія. Класократія — це відносна рівновага між владою та свободою. Демократія — порушення рівноваги між владою і свободою. Охлократія — цілковите домінування непродуцентів із придушенням свободи. За його словами, більшовики витворили хрестоматійний зразок охлократичної держави. І ніяких змін там не буде доти, «доки одна частина пануючих більшовиків не збунтується проти другої і не почне вимагати свободи «конституції». Одне слово, народ уярмлено під високими гаслами свободи, різності й братерства цього народу; а зроблено це для блага більшовицьких «панів».

Він енергійно підтримував Павла Скоропадського, бачив у ньому законного правителя України, вважаючи,

що в народі ще жива пам'ять про устрій української козацької держави й про місце в ній гетьмана. До того ж, Скоропадський був спадкоємцем того роду, який у XVIII столітті дав Україні гетьмана. У цій подробиці Липинський убачав перший крок до легітимності влади. Потім настало тяжке розчарування, переоцінка цінностей. І не тільки тому, що виник конфлікт із Павлом Скоропадським, хоча все почалося, очевидно, саме з нього. Як свідчать біографи, в останніх своїх листах Липинський схилився до того, що політичний лад майбутньої української держави мають визначати установчі збори, — хоча загалом ідея спадкового гетьманату лишалася йому дорогою.

Як уже згадувалося, Липинський належав до ідеального типу людей, що їх поймають лицарями без страху й докору. Сучасники згадують не тільки його незалежний та безстрашний інтелект, подвижницьке служіння ідеї, колосальну вимогливість до себе й до інших. А з роками в нього надзвичайно посилювався моральний риторизм — Липинський вимагав від своїх соратників беззастережної етичної чистоти. Але люди — хоч яким вони ідеям служили б — завжди лишуються людьми, в яких чесноти сусідять з античеснотами. І сам гетьман, як політичний продукт російського виховання, взував не так на поради Липинського, який прагнув створити з нього справді цивілізованого європейського монарха, а не бліду копію з кунсткамери російського царського двору, гетьман взував на російські моделі. Щедро надарований амбіціями та шанобливостю Скоропадський драгувався такою опікою Липинського. А це до всього гетьманове оточення, де (як це завжди буває при політичних вождях) юрмилися всякі авантюристи й пройдисвіти, які активно інспірували конфлікти з вразливим Липинським. Дехто з них навіть домовився до того, що в Липинського, мовляв, не просто до ненормальних розмірів розбуяло честолюбство, а й навіть прогресує божевілля. Одне слово, вічний сюжет, одвічне протистояння великого і нищої посередності, яка неодмінно вбиває те, що вивищується над нею...

Михайло Горинь звернув увагу на такі — повчальні для нас перед лицем історії — моменти з епістолярії Липинського та його сучасників. У листі Липинського до Бориса Матюшенка говориться: «Для мене ти був і єсть Борис Матюшенко, демократ, ідеаліст, чесна людина, а найважливіше — мій приятель. Україна демократична — це фікція. Але тебе я боронив і буду боронити». Матюшенко відповів Липинському: «Краще не торкатися пояснення того будь-що-будь парадоксального явища, яким є наша дружба (міцна — я вірю), дружба монархіста з демократом, соціалістом. Мабуть, краще не розбирати різниці наших світоглядів, вони були і залишаться, а брати те, що є позитивне, а цим є, на мою думку, взаємне визнання людської чесноти і великої любові до нашої батьківщини».

Зайве й казати про те, як актуально звучить це сьогодні, коли з'явилося стільки проблем і суперечностей у міжпартійних взаєминах національно-демократичних сил в Україні, коли вони з таким садистським натхненням пожирають одне одного, ставши надійними спільниками ворогів України.

А ось — іще глибоко повчальний момент із листа Василя Стефаника до Липинського: «Ех, якби Ваші предки, шляхта, не покинули черні і держалися, як Великий Гетьман, української землі та надавали їй порядок, то тоді мені б не приходилося мати Вас за найбільш трагічну особу наших істориків. Всі ліві і ліві, а Ви за триста років появилися праві, один. Не вірю в Вашу концепцію, але благословляю Вас, що відтворюєте праву руку української нації. Все дотепер ми були без правої руки, а дякуючи Вам, ми тепер бойова цілість. Маю надію на ту радість, яку будемо оба мати, як наша нація сконсолідується, і моя ліва рука знайдеться у Вашій правій руці. Вас люблячий Василь Стефаник».

Побажаймо ж собі, аби наші взаємини були на рівні стосунків цих людей, аби нам стачало глузду в кожному конкретному випадку бачити не те, що нас роз'єднує, а те, що об'єднує, спільнить.

Власне і для цього теж написано цей роман, якому на моє тверде переконання, просто немає ціни.

Корсакова нарація всім своїм пафосом спрямована в сьогоднішній день. Це саме той випадок, коли історія повинна виконати роль навчительки сучасності, подати для неї невідпорні аргументи.

Корсак виступає в своєму романі й у ролі археолога, який «розкопує» минуле, й реставратора, який з розрізнених уламків відновлює цілісну картину, і портретиста, який з промовистих подробиць відтворює людський і політичний характер свого героя. Одне слово, Корсак уміло послуговується всім тим, що дає авторові універсальний за художніми можливостями історичний роман.

Його Липинський — винятково приваблива особистість, індивід високої моралі, дивовижної доброзичливості. Всі ці риси дуже й дуже рідко зустрічаються в політиків, оскільки політики опиняються в ролі гравців на шахівниці історії, де замість шахових фігур у них під руками люди чи й цілі народи. Політичним grosмейстерам немає ніякого клопоту до тривоги, надій чи нещастя окремо взятого індивіда. Їх ніколи не цікавить ніщо «зокрема» (хіба що їх особисто спостигла якась болячка або в них згорів маєток), їх цікавить лише «взагалі». Вони мають справу з масами, тероризують своєю демагогією маси і що більший політик, то майстерніше володіє він мистецтвом брехні. Йому не становить жодних труднощів переконати нас у тому, що чорне — це біле, й навпаки.

І тільки поодинокі з-поміж сотні політиків стороняться, мов чуми, такого паскудства, керуючися етичними імперативами.

Таким був у нашій історії В'ячеслав Липинський. Такий він є і в романі Івана Корсака, який, до речі, не приховує свого захоплення цим видатним чоловіком і змальовує його з почуттям глибокої симпатії. Це, ясна річ, не лакування, не ідеалізація (Корсак із такою літературною практикою, здається, не знайомий), це глибоке зосередження на внутрішньому світі героя, сфокусування уваги читача на його моральних константах.

Переважна більшість політичних діячів — звичайні авантюристи, індивіди, вражені невиліковною мегаломанією, всякі маргінали, соціальні аутсайтери, що відчайдушно силкуються доскочити вершин благополуччя, і влада їм потрібна завперш і єдино як мета.

Людам же високої ідеї — таким, як В'ячеслав Липинський, — влада потрібна передовсім як засіб, як інструментарій впливу на маси, як дорогоцінна можливість легітимізації намірів політика, який оприлюднив їх і здобув публічну підтримку, як шанс вибудувати виразну стратегію державного будівництва, підпорядкувавши їй ретельно прораховані хитромудрі тактичні моменти.

Так, Липинський у Корсака — високочолий ідеаліст. Таким ідеалістом він змалював і Модеста Левицького з його відданістю українській справі, з його благородною толерантністю, архіскромністю і м'яким ригоризмом («Тиха правда Модеста Левицького»).

Липинський проти Левицького — згусток пристрасті, вибуховий темперамент полеміста. Але таке саме глибоке і ніжне серце. Така ж беззастережна відданість справі, яка визначила логіку й сенс його життя.

Звичайно, такий роман неодмінно має бути «романом ідей». Адже для автора чи не найважливіше донести читачеві передовсім інтелектуальний світ героя, увиразнити процес визрівання в нього саме таких переконань і мотивацію саме таких діянь. Усе це в творі Корсака є, як і є широкий політико-соціальний контекст доби, вогненний клекіт історії. І водночас його Липинський — не безтілесна абстракція, не ходячий рупор своїх та авторських ідей. Він, як уже мовилося, особистість з характерно індивідуальним виразом обличчя, з пластично прописаною художньою плоттю. Та й оточення його — аж до другорядних чи епізодичних персонажів, як, скажімо, селянин і добрий приятель його, Левко Зануда, якому присвячено «Листи до братів-хліборобів», — позначене психологічною деталізацією і кожен там має цікаву життєву історію. У кожного є не тільки його теперішнє, вписане в історичний контекст, а й минуле, котре багато що

пояснює і в самій людині, і в тому, що, як і чому сталося в цьому середовищі. Корсак однаково жадібний і на дрібничкові подробиці побуту, і на психологічні деталі з індивідуальним забарвленням, і на філософські та політичні доктрини, які надають особливого змісту біографіям його героїв, художньо конкретизують героїв. Сказати б, закорінюють їх у ґрунт їхнього часу. Ось цим передовсім і відрізняється проза від публіцистики чи науково-популярної літератури. І саме така характерна творча стратегія простежується в історичних романах Івана Корсака «Таємниця святого Арсенія», «Капелан армії УНР», «Тиха правда Модеста Левицького», а також у творі, присвяченому В'ячеславу Липинському. Творі, де біографія окремої людини стає приводом для вияскравлення біографії епохи.

Корсак своїм твором переконує: без В'ячеслава Липинського не зрозуміти не тільки той драматичний час. Без Липинського нам не зрозуміти й нашу добу. І самих себе. А ще — те, що нам століттями стоїть на заваді, а тому ми ніяк не можемо стати благополучною європейською державою.

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ

ЗМІСТ

Діти Яфета	5
Штрихи до окремих історичних постатей, організацій та друкованих видань	174
М. Слабошпицький. «Я хочу, щоб була Україна...»	197

Літературно-художнє видання

Корсак Іван

Діти Яфета

Редактор *Людмила Петік*
Художнє оформлення *Ігоря Женченка*
Комп'ютерна верстка *Марини Женченко*

Підписано до друку 01.11.10.
Формат 84х108/32. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,76.
Обл.-вид. арк. 10,08.

ТОВ «Видавниче підприємство “Ярославів Вал”»
Адреса: 01034. Київ, вул. Ярославів Вал, 21-Є, оф. 57.
Тел./факс: 486-53-78.
E-mail: lum2003@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи: ДК № 2971 від 12.09.2007 р.

Віддруковано у ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»
м. Київ, вул. Віскозна, 8.
Тел. 503-00-45

УКРАЇНСЬКА
*****КЛІО*****

Корсак, Іван

К 69 Діти Яфета : роман/ Іван Корсак ; художнє оформл. Ігоря Женченка. — К. : Ярославів Вал, 2010. — 219 [5] с.

ISBN 978-966-2151-59-7

Важко навіть охопити духовним зором усе, що звершила у сфері думки ця дивовижна людина за сорок дев'ять років, відведених їй долею для перебування на землі. Політика, історіософія, соціологія, публіцистика — у кожній з них зроблено на окрему біографію, на ціле велике, сповнене невсипущою працею життя. І лише нині приходять до нас скарби її думки. Ми тільки відкриваємо для себе материк В'ячеслава Липинського.

ББК 84.4УКР(6)

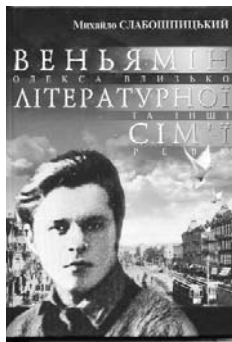
КНИГИ видавництва «Ярославів Вал»

Звертатися: 01034, м. Київ-34, вул. Ярославів Вал, 21-є, оф. 57.
Тел. 234-15-24, email: lum2003@ukr.net, сайт yarval.org.ua.

79035, м. Львів вул. Бузкова, 2.
Тел. 245-00-64; 240-52-77, email: knigi@lviv.farlep.net.
м. Дніпропетровськ, вул. Гоголя, буд. 1, оф. 112.
тел. 056 - 377 - 44 - 93, 056- 745-15-47, 050-320-25-17

«Одкровення в кафе «Пегас»

Це справді оригінальна задумом книжка. Понад вісімдесят українських письменників розповідають веселі, подеколи курйозні, а водночас повчальні історії зі свого життя. Кожен із них також оприлюднює три своїх улюблених анекдоти, а ще пропонує читачеві (ясна річ, для його особистого вжитку) по три незвичайних кухонних рецепти. Такого видавничого проекту в Україні справді не було. Так примхливо змішати різні жанри, несподівано поєднати їх, зробити своєрідним продовженням один одного — це експеримент і виклик.

Михайло Слабошпицький. Веньямін літературної сім'ї

Прихід Олекси Влизька у поезію був триумфальним. Його назвали надією української літератури, українським Рембо, українським Кіплінгом. Він був романтиком, мандрівником, містифікатором, футуристом. У вірші «Дев'ята симфонія» він виразив свою трагічну спорідненість із Бетховеном, оскільки від тридцяти літ втратив слух. Його розстріляли в двадцять шість...

Олександр Скрипник «Український слід у розвідці»

Герої художньо-документальних нарисів — люди незвичайної долі й унікальної професії. Вони — розвідники. А ще їх усіх об'єднує місце народження — Україна. Камергер польського короля, генерал французької армії, рятівники Відня від турецької облоги й Кракова від цілковитого зруйнування гітлерівськими військами, прототипи головних дійових осіб у кінофільмах «Щит і меч», «Салют, Маріє!», «Майор «Вихор»», художник зі світовим ім'ям та інші персонажі книги — всі вони в різні часи виконували важливі розвідувальні завдання за кордоном і залишили вагомий слід у розвідці.

Іван Корсак Отаман Чайка

Використовуючи архівні матеріали, автор реконструював і осмислив історію України XIX століття. Життя отамана Чайки (1804–1886), «поляка з українською групою крові», сповнено духом авантюризма й дивовижних, почасти парадоксальних поворотів долі. Відомий історик польської літератури Зигмунт Швейковський писав: «Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі ... у його свідомості ... нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс».

Микола Горбань «Слово і діло государеве»

Одні з найжахливіших сторінок давнього минулого малюють справи страшної на всю Росію XVIII віку Таємної Канцелярії. Що ж таке була Таємна Канцелярія, що вона робила, чому її так боялись, які стосунки мала вона до України — на ці та інші питання дає відповідь книга, видана 1930 року, а потім надовго заборонена і забута з бажання стерти з людської пам'яті знання — своєрідний оберіг проти підступу, зради, смертельної небезпеки.

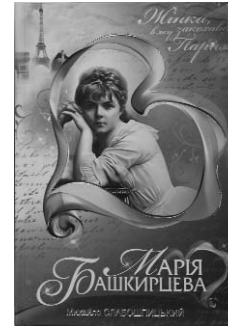

Михайло Слабошпицький «Марія Башкирцева»

Це роман про трагічну долю талановитої художниці — Марії Башкирцевої (1858—1884). Є типи людей, про яких кажуть, що вони талановиті в усьому, чим би не займалися. До них належала Марія Башкирцева. Доля відміряла їй короткий вік — неповні двадцять шість років. Але вона встигла дуже багато. Її полотна сьогодні зберігаються в найвідоміших музеях Франції, України, Росії. Її знаменитий щоденник, ведений французькою, свідчить про неабиякий літературний талант авторки.

Михайло Слабошпицький розповідає про неординарну людську особистість, про багатьох видатних людей мистецтва, з якими пощастило спілкуватися героїні, про хвилюючу, трагічну любов Марії Башкирцевої та французького художника Жюля Бастьєна-Лепажя.

Роман уже витримав кілька видань. Його перекладали в різних країнах.

Василь Шкляр «Чорний ворон»

Роман відтворює одну з найдраматичніших і найбільш замовчуваних сторінок нашої історії — боротьбу українських повстанців проти окупаційної влади в 1920-х роках. Збулося Тарасове пророцтво: повіяв новий вогонь із Холодного Яру, і лицарі лісу освятили зброю на московського ката. Найзапекліші з них — залишенці — продовжили боротьбу навіть тоді, коли в Україні утвердилася диктатура чужинців і не було вже надії на визволення. Таким був загін отамана Чорного Ворона.

Мирослав Дочинець «Лис у винограднику»

Роман Мирослава Дочинця про чоловіка незвичайної долі й унікального хисту, який шукає в провінції свої загублені сліди, а знаходить сенс життя, нові цінності й нове кохання. Роман читається на одному подиху, залишаючи відчуття подарованої долею любовної пригоди. Тут є все - шляхетний стиль, тонка дотепність, призабутий романтизм, детективна інтрига, непідробна читабельність.

